

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXVI—CXXVII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXXVI—CXXVII

ЛЬВІВ 1918

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

Зміст СХХVI і СХХVII тому.

1. Осудні почування і »наставлення«. Написав Стефан Бaley с. 1—58
 2. Наверстоване і характеристичні признаки українських народних мелодій. Написав Філярет Колесса с. 59—80
 3. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури. Написав Олександр Барвінський с. 81—103
 4. Археографічні праці Миколи Костомарова. Написав Іван Крип'якевич с. 105—140
 5. Про відношене пам'ятників староукраїнської мови до полудневославянських під лексикальним оглядом. Написав Іван Панькевич с. 141—160
 6. Новосадський Апостол (Опис рукопису XIV в.). Подав І. Свенціцький с. 161—170
 7. Слова св. Ефрема Сирина в перемиських пергаминових листках поч. XIV в. Подав Ярослав Гординський с. 171—209
 8. Причинки до української конюгації. Написав Дмитро Цебушник с. 211—221
 9. Шевченкова поема »Іван Гус« (Друга частина). Написав Іван Брик с. 223—258
 10. З початків ширення поезій Шевченка в Галичині. Подав Титко Ревакович с. 259—261
 11. Примірник українських баллад Костомарова з присвятою Срезневському. Подав Олександр Барвінський с. 263—264
 12. Лукіяні Кубилиця. Подав Титко Ревакович . . . с. 265—267
 13. Епізод із життя Антона Могилянського. Подав Кирило Студинський с. 269—275
 14. Др. Григорій Яхимович в ролі цензора. Подав Кирило Студинський с. 277—282
-
-

Inhalt des CXXVI und CXXVII Bandes.

1. Urteilsgeföhle und Einstellungen — von Stephan Balej S. 1—58
 2. Aufschichtung und charakteristische Merkmale der ukrainischen Volksmelodien — von Philaret Kolessa S. 59—80
 3. Nikolaus Kostomarovs Urteile über die Aufgaben der ukrainischen Intelligenz und Literatur — von Alexander Barvinśkyj S. 81 - 103
 4. Nikolaus Kostomarovs archeographische Arbeiten — von Ivan Krypjakevyč S. 105—140
 5. Über das Verhältniss der altukrainischen Sprachdenkmäler zu den südslavischen in lexikalischer Hinsicht — von Ivan Pańkevyč S. 141—160
 6. Neusatzer-Apostelbuch (Beschreibung einer Handschrift des XIV Jahrh.) — von I. Svjencickyj S. 161—170
 7. Reden des h. Ephrem von Syrien in den Peremyšler Pergamenblättern aus dem Anfang des XIV Jahrhunderts — von Jaroslav Hordynśkyj . . . S. 171—209
 8. Beiträge zur ukrainischen Konjugation — von Dmytro Cebuśnyk S. 211—221
 9. Ševčenko's Poëm »Ivan Huss« (Zweiter Teil) — von Ivan Bryk S. 223 -258
 10. Aus den Anfängen der Popularität der Dichtungen Ševčenko's in Galizien — von Titus Revakovyč S. 259—261
 11. Ein Sresnevskyj gewidmetes Exemplar der »Ukrainischen Balladen« Kostomarovs. — von Alexander Barvinśkyj S. 263—264
 12. Lukian Kobyltza — von Titus Revakovyč . . . S. 265—267
 13. Eine Episode aus dem Leben des Anton Mohylhyckyj — von Cyrill Studyńskyj S. 269—275
 14. Dr. Greg. Jachymovyč als Zensor — von Cyrill Studyńskyj S. 277—282
-

Осудні почування і „наставленя“.

НАПИСАВ *Др. Стефан Балей.*

§ I. Вступні замітки.

Вже в попередній моїй статі друкованій у „Записках“¹⁾ старався я розслідувати питання т. зв. осудних почувань. Йшло там іменно про отсе: Майноні звернув увагу на позірно доволі банальний, одначе для нашого життя психічного незвичайно важний факт, що поява почувань в нашій душі є часто обусловлена істнованем відповідного осуду (переконаня). Тішити ся виграною на лотерії може лиш сей, хто переко-наний, що дійсно його льос вийшов. Хто лише зображає собі, що виграв великий льос, одначе сам у те не вірить, се значить, не видає відповідного позитивного осуду, сей радувати ся дуже не буде. А коли-б навіть під впливом сильної уяви зображене таке викликало приємне почуванє, то не буде ніякого порівняня між силою такого на самім зображеню осно-ваного хвилевого вдоволення і силою радісного почуваня, яке спричинить віра (переконане) в дійсність виграної.

Ось такі обусловлені переконанями (осудами) почуваня на-звав Майноні осудними („Urteilsgeföhle“) в протиставленю до почувань представних („Vorstellungsgeföhle“), що осно-вують ся на самих зображенях (представленях).

Сам сконстатований Майнонтом факт істнованя осудних по-чувань здавав ся надто наглядним як на те, щоб можна було йому перечиги. Розходити ся може тільки про се, чи факт сей можна як небудь вяснити. Майноні ніякого поясненя від себе не давав, здавав ся радше склонювати ся до погляду,

¹⁾ Про ріжницю між почуванями осудними і представними. Зап. т. CV.
ЗАПИСКИ. Т. СХХVI.

що існуванє почувань осудних є первісним фактом нашого психічного життя, який можна тільки приймати до відома, який не допускає одначе ніякого дальшого толкованя. Між тим деякі психолоґи, передовсім Ерєнфельє і Ліпє, висказали здогад, що почуваня осудні се не окремиї рід почувань, лише спеціальний випадок почувань представних; се значить: там, де позірно наш осуд здаєть ся бути жерелом почуваня, плыве воно на ділі не з осуду, лиш зі зображень, які рівночасно з сим осудом находять ся в нашій свідомости.

В згаданій передше моїй статі я старав ся доказати, що вправді спосіб, яким Ерєнфельє і Ліпє намагають ся звести почуваня осудні на представні, не вповні удачний, що одначе почуваня осудні се не первісний, дальше незведимий факт нашого психічного життя, лише допускають поясненє на основі загальнійших психолоґічних законів. А саме я старав ся пояснити появу почувань осудних діланєм законів асоціяційних.

Дальший розгляд питання осудних почувань, уже по написаню згаданої статі, звернув мою увагу на анальоїї психічного механізму, якого діланю завдачуют появу осудні почуваня і механізму цілого ряду явищ психо-фізіолоґічних, обговорюваних у сучасній психолоґії під назвою „наставлень“¹⁾ („Einstellung“). Мені видало ся вартним прослідити близше отсі анальоїї з таких причин. Наставленє є під теперішну хвилю предметом живого заінтересованя, а визначні психолоґи такої міри як І. Е. Мілер, роблять із нього у своїх психолоґічних теоріях чималий ужиток. Коли-б отже повелось доказати, що явище осудних почувань остає у внутрішнім спорідненю з наставами, то проблем осудних почувань зискав би через те, так сказати-б, на актуальности. Наукова дискусія, що торкаєть ся наставлень, зискала би через се новий матеріал, на яким теорії наставлень могли-б мати основанє і поглибленє. А з другого-боку, на скільки вдало ся до сеї пори явища наставлень прослідити і вяснити, можна би приложити ті способи вясненя до почувань осудних і поставити їх ось так у новім світлі.

Тут саме лежить вихідна точка моєї праці „Über Urteilsgeföhle“. Є вона пробою поглибленя і розгляненя під новим кутом видженя питання, яким займала ся уже моя статя „Проріжницю між почуванами осудними і представними“. Публі-

¹⁾ Так я переводити му в дальшім ході праці німецький термін „Einstellung“.

куючи отсим український її текст, змінюю тут його на стільки, що пропускаю сю її часть, яка переповідала висліди двох моїх попередних статей, друкованих уже передше на нашій мові.¹⁾

§ 2. Передусловини осудних почувань.

Спир між Майнонтом з одноі і Ліпсом та Еренфельсом з другоі сторони дотично сути осудних почувань концентрує ся у першій мірі довкола безпосередніх психічних антеценсів сих почувань, стараючи ся усталити, котрі з поміж отсих антеценсів рішаючі для появи почування і його інтенсивности. Повне зрозумінє сути осудних почувань вимагає одначе, щоби узгляднити не лише сі психічні і фізіольогічні факти, які безпосередно випереджають почуванє але звернути ся й до глибших умовин, що сягають у минувщину психічного розвитку одиниці, та уможливають появу осудного почування у відповідних обставинах. А залежність появи почувань осудних від таких дальших посередних чинників не може бути оспорювана.

Розгляньмо річ на прикладі, яким послугує ся Ліпс для зясованя свого погляду на суть осудних почувань. Хтось переконаний, що слідуемого дня буде гарна погода і тішити ся нею вже наперед. Отже-ж, як завважує справедливо Ліпс, щоби віра у завтрішну погоду могла в когось викликати радість, мусять бути сповнені передше певні необхідимі условини. Коли-б сей хтось зробив на приклад заклад, що завтра буде непогода, то набране опісля переконаня, що завтра буде погідний день, не стало би напевно товчком до радости. А дальше річ певна: Як би ми були психофізично зорганізовані так, що гарна погода сама про себе вражала би нас прикро, то тоді також віра у прихід гарної погоди не вправляла би нас у веселий настрій. Власне аж на факті, що гарна погода вражає нас приємно, основує ся дальший факт, що віра у прихід гарної погоди настроює нас весело. Було-б вправді невмісним заключити з сього, неначе-б те періш на основа почуваня лежала не у вірі (переконаню) в прихід гарної погоди, але в випереджуючим майбутній факт нагляднім зображеню сеї погоди, котре як таке на основі вродженої нам психофізичної організації настроює нас радісно. Ставити річ так, значило-б

¹⁾ Йде тут окрім згаданої уже статі „Про ріжницю...“ про статью „Про понятє психольогічної основи почувань“, Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., т. CV.

відразу зводить почування осудні на представні. Можливо, що в хвили, коли в нас творить ся переконане про прихід гарної погоди і в парі з сим зявляєть ся радісне почуване — такого наглядного, живого зображіння, яке само собою оправдувало-б психольогічно силу почування, зовсім нема. Все-ж остає ся фактом, що коли теперішній осуд має стати жерелом почування, то ми бодай колись давнійше мусіли пережити настрій хорошої погоди на основі наглядного спостережного зображення хорошої погоди. Або говорячи інакше: теперішня радість мусить мати підготовлене в попереднім нашім розвитку психічним, мусить мати свою „передісторію“. Подібні передусловини осудного почування можна легко вказати у численних інших випадках осудних почувань.

Отся „передісторія“ осудних почувань сягає одначе в далеко глибшу верству нашого психічного розвитку як та, якої ми власне торкнули ся. Видко се хочби на наведенім у Майнонґа прикладі хлопця, який тішить ся переконанєм, що одержить забавку, при чім варто згадати, що Майнонґі уважає такий випадок осудного почування несконплікованим і ясним; відпаде проте закид, неначе-б брали ми під огляд випадки штучні і нетипові. Коли хлопець має тішити ся забавкою і то саме тому, що вважає своєю власністю дійсну, а не подуману лишень забавку, то мусів він раньше через досвід дізнати ріжницю, яка заходить між дійсними і подуманими тільки річами. Коли-б досвід навчив був хлопця, що річами лишень подуманими можна осягнути те саме, що дійсними, то тоді напевно переконане про дійсність не спричинювало би більшої радости, чим саме тільки подумане відносної річи. Коли-б хлопець міг бавити ся подуманою забавкою так само, як дійсною, то тоді осуд про дійсність стратив би напевно усякий сприяючий вплив на почуване. Ми оперуємо тут, що правда, фікцією, до якої одначе можливе у дійсности бодай якесь приближене. Є люди з великою силою уяви, що можуть „бавити“ ся творами уяви так само добре, як дійсними річами. Для чоловіка, у якого ся спосібність розвинена в високім степені, не має дійсність часто ніякої висшости над самим зображенєм, і чоловік такий напевно в дотичних випадках не переживати ме ніяких окремих почувань дійсности (с. є почувань осудних).

У світі, в якім за подумані гроші можна-б дістати усе так само, як за дійсні, не спричинювало би переконане про дійсне посідане грошей, в протиставленю до самого їх подуманя ніякої

більшої втіхи. Заміт, що світ такий лиш фікція, не доказує нічого проти консеквенцій таких розважувань. Бо льотічно се будь що будь можливе. А чи дійсний світ сотворений після сеї чи иншої можливости, є чимсь, про що ми не приносимо з собою на світ готових „вроджених ідей“, тільки аж згодом пізнаємо через досвід. Се лиш погляд наївного чоловіка, якому здасть ся самозрозумілим, що річи дійсні мусять поводити ся инакше, як лишень подумані. Ми знаємо одначе, що воно на ділі не так. Є-ж теорії філософічні, на яких погляд річи дійсні се по своїй сути зображення, які від „зображень“ у звичайнім розуміню сього слова ріжнять ся лише законами появи. В чім одначе ріжнять ся ті закони, про се кажуть нам не „вроджені ідеї“, але досвід.

Між дійсними річами і „самими зображеннями“ існує на кождий випадок практична ріжниця, а саме, що вони ведуть за собою для нас неоднакові наслідки, і власне ся практична ріжниця обусловлює, як показуєть ся, ріжність їх впливу на почування.

В звязи з сим остає факт, що чим менша ся ріжниця практично для нас, то значить, чим легше приходить ся нам укладати дійсність після наших зображень, тим менша також дотична ріжниця у почуваню. Се ж звісний факт, що дійсність річий, які приходить ся придбати нам легко, тішить нас відносно менше, як дійсність тих, яких набутиє получене з великими трудностями. Се можна помітити вже у дитини. Коли вона привикла, що дають їй усе, чого їй захочеть ся, тоді переконанє, що вона дійсно одержить забавку, меншу справляє їй втіху, як тоді, коли їй лиш рідко доводить ся діждати здійсненя забаганки. Величина радости застосовуєть ся тут отже до досвідів, які дитина зробила відносно прогалини, що відділює гадку від дійсности. Що існують річи, яких здійсненє взагалі не лежить у силі чоловіка, є для дитини, якнебудь би воно зрілим людям здало ся самозрозумілим, фактом досвіду. Що між лялькою і гарною погодою заходить із сього боку основна ріжниця, що є в силі родичів, придбати йому першу річ, між тим як відносно другої річи навіть сила родичів безуспішна, се неясне відразу для дитини; з сим вона лиш згодом обізнає ся. А радість, яку викликує в нас надія на хорошу погоду, остає в повязаню зі зробленим нами досвідом, що ми не годні розпоряджати погодою після вподоби.

Так проте чоловік збирає, як бачимо, на перебігу свого

психічного розвитку досвіди, від яких опісля залежати має поява осудних почувань і їх сила. Чи не є отже — саме собою насуває ся таке питанне — почуване осудне як раз продуктом тих досвідів? Чи не виростає воно із них, як їх вицвіт, коли на кожний випадок зв'язь якась між ним і ними остає безсумнівна?

Щоб одержати відповідь на се питанне, треба-б старати ся слідити точнійше шлях тих досвідів у їх розвитку. Звертаючи ся з черги до сього питання, хочемо вперед висказати кілька уваг про понятє досвіду у тій формі, в якій він нас ближше має обходити.

§ 3. Асоціація і „наставлене“ (Einstellung).

Середником, що уможливує раз одержаним вражінням витиснути п'ятно на пізнійшій розвитку чоловіка, вважаєть ся у першій лінії механізм асоціаційний. Дуже багато психічних появ, які мають право вважати ся витвором досвіду, можна пояснити як явища асоціаційні. Дотично одначе обсягу сього, що можна зробити зрозумілим при помочи понятя асоціації, нема згоди межі психологами. І саме в остатнім часі зачинають на нозо дискутувати живіще на тему границь приміненя понятя асоціації.

Існують поза звичайним, традицією одобреним обсягом примінюваня асоціаційних законів дві області, які дехто намагає ся прояснити при помочи понятя асоціації, одначе натрапляє при тім на заміт ввводженя асоціаційного поясненя на невластивий терен.

Одну таку область творять процеси думаня; існують спеціальні туди приналежні явища, які нині особливо творять предмет дискусії. Так на приклад залюбки дискутоване явище „завдання“ (Aufgabe). Психологи добили ся до нього виходячи від експериментів над так званою зв'язаною асоціацією; і коли деякі з них намагають ся підібрати до сього явища при помочи понятя асоціації, стоять інші на становищі, що тут для поясненя не вистане сама асоціація, і що треба кликати в поміч інші чинники. В тім розуміню пробував на приклад недавно Кофка протиставити асоціації „детермінуючі тенденції“ (determinierende Tendenzen) як ті чинники, що грають ролю при розв'язці „зав-

дань“.¹⁾ Що одначе годї вважати противний погляд, який старість ся пояснити „завдане“ асоціацією, вже цілковито переможеним, сього доказом міркованя, які І. Е. Міллер присвячує сій темі в своїй новій книжці.²⁾ Давний спір про те, чи думане можна звести на асоціацію, оживає ось так знов у новім варіанті.

Існує дальше друга область, яка в багато точках сти-каєть ся з областю асоціації, однак здаєть ся творити верству психогенетично глибшу від тамтої. Вона обнимає переважну скількість явищ, яким надаєть ся нині звичайно назву „наставленє“ (Einstellung). Так наприклад поясняєть ся вплив, котрий має черга, в якій підносить ся кілька разів один по другім два ріжні тягарі, на оцінку їх ваги при дальших піднесенях, „наставленєм“.³⁾ Що ми при свободнім асоціюваню часом поневільно задёржуємо ся довше внутр якоїсь спеціальної области зображень, се також має мати своє жерело в „наставленю“ на сю область.⁴⁾ Що ми ноти музичного твору, залежно від роду уміщеного з початку ключа, граємо так або інакше і то не потребуєчи пригадувати собі безнастанно, який се був ключ, або що ми ті самі букви, залежно від сього, до якої вони належать мови, читаємо раз так, а раз інакше, се має бути також вислідом „наставленя“.⁵⁾

Хоча, як се по части слідно з самого уже вичислюваня випадків наставленя, остають асоціація і наставленє у тісній звязи, бачать себе деякі психольоги приневоленими відділювати від себе строго оба сї понятя, і вважати механізм психофізичний, що функціонує тут і там, неідентичним. А всеж існують згляди, які сильно промавляють за сим, що переважна скількість явищ зачислюваних до „наставленя“ має структуру ідентичну з явищами асоціаційними. Так показує Лявра Стефенс на експериментальній дорозі, що закони, яким підлягає

1) K. Koffka: Zur Analyse der Vorstellungen und ihrer Gesetze. Leipzig, 1912.

2) G. E. Müller: Zur Analyse der Gedächtnistätigkeit. III Teil. Zeitschr. f. Psychologie. Ergbd. VIII. Leipzig, 1913.

3) G. E. Müller u. F. Schumann: Über die psych. Grundlage der Vergleichung gehobener Gewichte. Pflügers Archiv. Bd. 45. J. 1889.

4) I. v. Kries: Über die Natur. gewisser, mit den psych. Vorgängen verknüpften Gewinnvorgänge. Zeitschr. f. Psychologie. Bd. 8. J. 1895.

5) Kries: o. c.

наставлене при підношенню тягарів, згоджують ся з законами асоціації¹⁾; а се придає імовірности здогадови, що оба явища виростають із спільного фізіологічного кореня. Як близько асоціації стоять знов форми наставлення, розсліджувані Крісом, свідчить факт, що всі випадки, які Кріс зачислює до наставлення, рівно добре зрозуміти можна як явища асоціативні.²⁾ А не інакше дієть ся з сим родом наставлення, яке недавно описав Кофка як „утасне наставлене“.³⁾ Воно інтересне тому, що йому приписують ролю при розв'язці „завдань“, а тим самим переносить ся його уже в область прояв думаня. Дієть ся часто, що спосіб, яким ми розв'язали якусь задачу, лишає в нас тенденцію розв'язувати так само інші завданя, і то без ніякого свідомого наміру з нашої сторони. Отже-ж Мілер показує, що можливе і таке „утасне“ наставлене пояснити асоціативними законами.

Таким чином творять ся основи до погляду, який відмовляєть ся приймати для поясненя явищ наставлення якийсь окремий механізм і намагаєть ся звести ті явища до проявів асоціативних. Поняте наставлення розпливаєть ся на тім становищи в понятю асоціації. В міру одначе, як розширюють ся границі, серед котрих поняте асоціації творить основу розуміня явищ, мусить і воно само приспособити ся до сього нового завданя. Мілер поясняє механізм завдань і наставлень при помочи механізму асоціативного, бачить себе одначе при тім приневоленім приймати як члени асоціативних ланцухів не самі лиш зображеня в тіснійшій сього слова значіню, але також інші елементи, які він часто зове „способом поведеня“ (Verhaltensweise).⁴⁾ Із зображенем може вийти, як справедливо завважує Мілер, у лучність асоціативну не лише друге якесь зображене, а так само також певний спосіб поведеня. Так може на приклад якийсь означений напрям нашої уваги, се значить якийсь означений рід її діланя (поведеня)⁵⁾, або якесь означене поведене наших

1) Laura Steffens: Über die motor. Einstellung. Zeitschr. f. Psychologie. Bd. 23. J. 1900.

2) G. E. Müller: о. с. ст. 464 і сл.

3) Koffka: Über latende Einstellung. Bericht über den IV Kongress f. exp. Psychol. 1911 і Zur Analyse der Vorstellungen u. ihrer Gesetze. Leipzig, 1912, ст. 319 і сл.

4) о. с. 443 і сл.

5) Müller о. с. ст. 443.

органів мовних¹⁾ злучивши ся через асоціацію з якимсь зображенем мати рішаючий вплив на хід обнови зображень.

Ми переконані, що Мілер кажучи „способам поведеня“ у згаданім власне значіню брати участь як чинний елемент у процесах асоціаційних, викриває через те чинник, який для творів асоціаційних має дуже велику вагу. І, як нам здасть ся, нема потреби шукати якихось особливих асоціаційних сполук, щоби на них завважити діяльність сього чинника; навпаки участь його в асоціаційних творах поміж і побіч зображень є загальним правилом психічного життя. Воно в нашім житю душевнім щось зовсім звичайне і типове. Саме недостаточне узгляднене сього чинника буває причиною, що асоціаційне пояснене не годно добити ся свого повного права і устояти ся усюди там, де се по справедливости повинно-б діяти ся.

Ми хочемо сей наш погляд підперти кількома замітами, тому що опісля прийдець ся нам вихіснувати його при пробі розвязки питања осудних почувань.

§ 4. „Спосіб поведеня“ як асоціаційний чинник.

Основною прикметою психофізичного організму, завдяки якій входить він у взаємини з окружаючим світом, є його спосібність відповідати на ріжні подразненя якимось означеним способом, або кажучи инакше, поводити ся ріжнородно в приміненю до ріжнородности подразнень. Отсі роди поведеня в чоловіка, подібно як і у звірят, по части вроджені. Прикладом такого вродженого способу поведеня у дитини буває звертанє голови в сторону, з якої дразнить її світло, ссучий рух уст під впливом діткненя губ і замиканє долоні у відповіді на діткненє її. До сих вроджених сполук подразненя з поведенем навязує досвід, щоби їх згодом дальше розвивати та перетворювати.

Такі комплекси зложені з подразненя і реакції заключають у собі з правила психічні елементи: вражіня, почуваня і зображеня, яких повязанє одначе находить пояснене лише в рамцях цілого психофізичного процесу, а не дасть ся зрозуміти як витвір самої тільки асоціації зображень. Так на приклад ланцух явищ, що зачинаєть ся діткненем долоні, а кінчить ся замкненем пальців, містить у собі також психічні елементи, а саме: вражіня дотикові в подразненю і вражіня дотикові, суставові

¹⁾ Müller o. c. ст. 455.

і мязові в реакції. Порядок одначе, в яким вони чергують ся, має своє жерело і своє основане лише у рамцях означеного рухово-органічного поведеня організму, що є їх підкладом. Се власне загальна прикмета. нашого психічного житя, що порядку психічних явищ не можна пояснити самим внутрішнім механізмом душі. Вони творять завсігди складову частину ширшого, дальше йдучого дійства, з якого можна їх справді виабстрагувати, без якого їх одначе не можна зрозуміти без останка. З сеї точки погляду являеть ся оправданим становище сих психологів, що уважають неможливим обійти ся при поясненю психічних проявів самими тільки зображеннями, а навпаки бачать у них вихідні точки, резідуа і кінцеві точки дійств, що обгортають увесь психо-фізичний організм.

Деякі автори підчеркують при тім головню значіне фізіологічних, рухово-органічних чинностей для психічного житя; до сих належить на приклад Рібо; він признає велику вагу у психічних процесах чинникови, який він зове тенденцією, добачуючи добру сторону сього терміну в обставині, що може бути віднесений рівно добре до психічних, як і фізіологічних проявів і через те з гори вже натякає на їх взаїмну звязь. А суть тенденції добачує Рібо у зачатім або у перепиненім русі.¹⁾

Інші автори, як на приклад Ліпс, звертають більше увагу на внутрішню чинність, підчеркаючи вагу психічного „способу поведеня“ для душевного житя.

Істнує погляд, що згадані сполуки подразненя і реакції є витвором вправи, яка довершувала ся підчас фізіогенетичного розвитку чоловіка. Вправа, що довершуєть ся в онтогенетичнім розвитку й яка є продовженем попередньої, дає почин звукам по своїй сути ідентичним із тамтими. Мова, на скільки вона у чоловіка придбана в онтогенетичнім розвитку, може послужити тут добрим прикладом. Дитина учить ся реагувати на відповідне подразнене словом; а слово є зложеною цілістю; воно заключає в собі з одного боку складники, які звичайно зовуть зображеннями, а які у дитини заступлені головню звуковим образом слова. Одначе акустичний образ слова виступає з правила в парі з напругою і з рухами зняряду мови (не з самими тільки зображеннями сеї напруги і рухів), які знов спричинюють відповідні більше або менше виразні, а внутрішньому досвідови тяжко

¹⁾ Ribot: Psychologie des sentiments, Paris, Alcan, 1908.

доступні вражіння. Слово є для дитини говореним словом, а таким остає воно на ділі і для дорослого чоловіка, без огляду на те, чи річ йде за слово вимовлене, чи лишень „подумане“. По своїм питомим чертам не є воно чистим зображенням, а вложеним твором, який попри те, що зовуть зображенням у тіснішій значіно, містить у собі активне „поведене“ нашого психофізичного організму, рухово-чуттєвий складник, який раз сильніше, а раз слабше обгортає зображене слова.

„Поведене“ грає при асоціації і репродукції таких комплексів, яких приклад найшли ми у слові, важну роль. Коли асоціюють ся слова, то творить ся злука не лиш між самими властивими зображеннями слів, але також між відповідаючим їм органічно-руховими складниками слів. Знаємо, що часто власне ся друга злука спонукує обнову другого слова, коли появиться ся перше. Вимовлюване першого слова просто „наставляє“ нас на висказане другого, при чім нема потреби, щоби аж зображене другого слова випереджувало рухи необхідні до висказання. Слідне се найкрасше там, де ми вивчене „механічно“ відтворюємо, думаючи при тім про щось зовсім инше. Знаємо також, як тяжко приходиться обновити вивчений ряд слів, коли припинити при репродукованю рухово-чуттєві складники слів, а старати ся обмежити ся до обнови чистих зображень.

Ми переочуємо дуже часто се органічно-рухове поведене як чинник асоціаційний тому, що йому відповідають у свідомості тільки непостійні та тяжко вловимі кореляти і що через те він буває, так сказати-б, прикритий зображеннями, що беруть участь у процесі. А ті скупі свідомі кореляти постійно нидіють іще в міру збільшення вправи, що одначе не значить зовсім, неначе-б чинник, що через них уявлюється, ставав ся тим самим зайвим при процесі обнови. Навпаки, чим більше механізує ся наше поведене і тратить свій свідомий характер, тим воно робить ся більше успішне. Так ось мала репрезентативна (свідомі) вартість такого поведеня не применшує зовсім його ваги, як асоціаційного чинника.

Мова показує нам дальші приклади асоціаційних процесів, в яких попри властиві зображення велику роль грають чинники, котрих психічну сторону тяжко описати, а котрі проявляють ся радше як рід нашого „поведеня“ супроти дотичних зображень. Вони беруть велику участь у процесах, які граматики називає флексією та творенем речень.

Коли поданий *infinitivus* якого слова, а ми творимо

з нього на приклад форму першої особи множини, то мусить те, що з початку подане, підлягти відповідній трансформації; закінчене слова, яке там знаходиться, усувається, а на його місце приходить інше. То, що діється тут із першим зображенням, має протек вигляд якоїсь чинності, якої ми dokonуємо на першим зображенню, якогось поведення, якого ми супроти нього придержуємося. Що правда, ми з правила несвідомі цього, що виконуємо таку чинність. При дійснім говоренню ми ані не відкидаємо свідомо укінчення інфінітиву, ані не додаємо свідомо укінчення нового. Навпаки друга форма слова зчерговує першу як щось уже відразу готове, а тільки готовий вислід, перетворене в новий вид зображене, зраджує, що довершилася тут трансформативна чинність. Оставмо на разі осторонь питання про суть цього трансформативного поведення, то на кождий випадок річ певна, що воно може вийти як окреме звено у асоціативний ланцюх. Коли ми на приклад стали відмінити дієслово, зачинаючи від першої особи однини, то творене дальших форм довершується автоматично, без усвідомлювання собі правил конюгації навіть тоді, коли йде про дієслово для нас зовсім нове. Чинність, що витворює форму для відповідної особи і числа, асоціюєся з аналогічною чинністю для форми, яка при відмінюванню її звичайно випереджує, а по часті також і з самим уже місцем, яке визначене для неї у вивченім нами з граматики взірці конюгації. А що творене відповідної конюгаційної форми може обійти ся без свідомости дотичного правила, на те доказом факт, що й діти можуть відпочутого перший раз дієслова творити самостійно влучні форми, хоч правила граматичні для них ще зовсім чужі.

Насуває ся тут заміт, що непотрібно відкликати ся при творенню форм, про яке ми власне говорили, до якогось „поведення“, якоїсь чинности. Бо се, що тут діється ся можна би рівно добре порозуміти як продукт асоціації зображень, а то як асоціативну сумішку (*assoziative Mischwirkung*).¹⁾ Кождий, хто вчить ся говорити, чув різні дієслова у формі другої особи множини, у яких є однакове укінчене, супроти чого мусіла витворити ся асоціація помежи так відміненими дієсловами і психічною констеляцією, при якій ся відміна мала місце. Коли пізнійше верне подібна констеляція, яка одначе зустріне ся в нашій

¹⁾ Порівнай до цього: Müller о. с. ст. 498 і сл.

свідомості зі зображенням якогось нового дієслова, що має на собі інше укінчене, тоді доходить до змішки межи старими дієсловами і новим дієсловом. З цього остатнього удержується пень, а з тамтих укінчене. Укінчення попередних дієслів заосмотрене нове дієслово являєть ся остаточним продуктом змішки.

Сей процес представить ся простійше, коли ми давні слова, що є взірцями при відміні нового, зредукуємо в гадці до одного. Коли в моїй свідомості витворила ся асоціація між „ви“ і „робіте“ і коли опісля слово „ви“ верне як один складник якоїсь нової психічної констеляції назад у свідомість, підчас коли інші складники сеї констеляції пруть у свідомість на приклад слово „мирити“, тоді доходить до змішки між словом „мирити“ і словом „робіте“ обновлюваним слівцем „ви“. З давнійшого зображення задержується початок, а з останнього конець; так творить ся зображене форми „мирите“.

Можна безперечно пояснити собі так сей процес. Не треба тільки забувати, що се радше образове унагляднене процесу, як пояснене в строгім сього слова значіноу. Дійсна змішка не може мати місця вже хочби із сеї причини, що перший складник, а саме зображене „робіте“, не мусить зовсім находити ся у свідомості під ту хвилию, коли має мішати ся. Процес, про який тут мова, ще на стільки більше зложений, що годі в дотичних випадках вказати на якесь означене слово, яке обновлюване через констеляцію мало би кермувати творенем форми дієслова. Бо таке саме право до обнови, як слово „робіте“, буде мати з правила велика скількість інших слів, які передше серед подібних обставин були ужиті в тій самій формі. Тим, що стремить до обнови, не є отже якесь одно зображене, але цілий рій зображень. Всі вони беруть участь у змішці, що правда лише „під порогом свідомости“.

Як видимо, таке пояснюване цілого процесу, яке бачить у нім обяв змішки зображень, куди більше поплутане та основане на гіпотетичних елементах, як те, що толкує його понятем „поведена“. Ми вправили ся (привикли), так можна-б сказати на сім другім становищі, закінчувати в відповідних обставинах (на приклад у навізаню до слівця „ви“) виговорюване дієслів такими рухами мовними, які відповідають, звукови „те“. Обновлять ся колись опісля подібні обставини, то в нас виступить стремліне покінчити виговір дієслова такими самими рухами мовними. Через актуалізацію сього стремліня одержує дієслово, яке саме серед тих обставин приходить ся

нам вимовити, дотичне властиве окінчене. Так ось стремліне до збереження подібного способу поведеня було би тим чинником, в яким лежить у тім випадку суть річи.

Оба висше пояснені становища, з яких можна розуміти флексійні явища, не виключають себе очевидно, але радше взаємно доповнюють. При тім факт, що ті самі явища, які поясняють ся стремлінем до збереження способу поведеня, дадуть ся також, хоч тяжше, зрозуміти як прояви змішки, є доказом, що маємо тут у дійсности діло не з двома, лише з одним механізмом, який залежно від обставин представляє ся нам раз із сього, а другий раз з иншого боку. Зображення, як ми вже згадали, вмішені як інтегральні частичі у відносні способи поведеня нашого організму. Річ ясна проте, що закони, які упорядкують рух зображень, мусять пристосувати ся також до рамицїв, в яких порушають ся способи нашого поведеня.

Ми возьмемо з обсягу мови ще один приклад „поведеня“, більше зложеного як чинність флексії. Ми хочемо ще на сім прикладі показати, як близько сходить ся асоціація зображень і асоціація поведень. Коли говоримо на якісь мові, тоді укладаємо слова реченя одно по другім в відповіднім для дотичної мови порядку. Та синтактична чинність відбуваєть ся звичайно зовсім „механічно“ без ніякої свідомости правила.

Якже ж воно доходить до сього, що ми осягаємо можливість виповідати довільні слова якоїсь мови у влучнім порядку реченя, не уставляючи їх при тім свідомо, хоч ми вивчили ся дотичного порядку речень не на сих, але на инших якихсь словах? Як се діеть ся, що синтактична чинність (синтактичне поведене) переносить ся з одних слів на другі? Можна очевидно розуміти і се явище в зміслі асоціативної змішки зображень. Коли я почуз на пр. у німецькій мові багато речень, початих від „dass“, в яких підмет приходить по злучнику, а присудок на конець, то через те вбило ся в мою память кілька рядів слів, яких порядок відповідає констукції реченя з „dass“. Коли опісля схочу висловити на німецькій мові гадку, яка мусить при вислові бути введена слівцем „dass“, то тоді підходять під поріг свідомости з одної сторони отсі черги слів, які давнійше лучені були з сим слівцем, а з другого боку слова, конечні до висказу дотичної гадки, які не мають ще якогось означеного порядку. Із помішаня тенденції до обнови

одного й другого виходить речене з „dass“, упорядковане після граматичних вимогів. Тенденція, подана нами на другім місці, дає від себе потрібні слова, а друга накидає їм властивий порядок. Іменник, що є підметом нового реченя з „dass“, входить на місце підметів із давніших речень з „dass“, а дієслово, яке має творити присудок, вступає в місце давніших присудків, при чім се притягане між новим підметом і старими з одної, а новим присудком і давними з другої сторони, поясняєть ся обставиною, що іменник *caeteris paribus* більше схожий на инший іменник, а одно дієслово на якесь инше дієслово, як іменник на дієслово.

Можна проте пояснити явище тут так само, як се було при флексії, у розуміню сумішки зображень, при чім одначе змішка одержує в тім випадку ще більше зложений вид; можна також одначе при пояснюваню прикладати більшу вагу до „способів поведеня“, при чім показуєть ся, що не лиш можливо розяснити явище також і з сеї точки погляду, лиш навіть, що воно так понимане стаєть ся подекуди лекше зрозуміле. Кожде слово є у живій мові вихідною та переходовою точкою ріжнородних поведень, чинностей, які від нього виходять і на нїм відгрівають ся. І так іменник є осередком чинностей деклінаційних, а дієслово конюгаційних.¹⁾ Перші остають проте з іменниками, а другі з дієсловами в асоціаційнім полученю. Коли ми тепер вимовляємо речене якесь у відповіднім порядку слів (на пр. в порядку реченя з „dass“), то чинности деклінаційні та конюгаційні йдуть по собі в відповідно означенім порядку, і в тім порядку асоціюють ся. Коли опісля слівце „dass“ зявиться у свідомість, то поведеня (чинности) деклінаційні та конюгаційні стремити муть до обнови у тім самім порядку, в якім вони раніше чергували ся по слівці „dass“. А рівночасно зображеня слів, що творять підклад тих чинностей, приспособлять ся до сього самого порядку тому, що вони як осередки відносних деклінаційних чи конюгаційних чинностей будуть через них у дотичнім порядку порушувані. Так стаєть зрозумілим, яким чином і слова, яких ми ще ніколи не вимовляли у порядку такого реченя, уставляють ся самі у нїм у дотичних обставинах.

Бачимо при тім, що рухово-органічний чинник, який уже при перше обговорених родах поведеня мав чималу участь,

¹⁾ До деклінаційних чинностей ми позв'ялимо собі тут причислити також долучуване приіменників до іменника.

входить також у її скомпліковані появи, і таким робом доходить до значіня в обсягу, який, як се власне дієть ся з реченнями, причислюєть ся уже в область „думана“.¹⁾

Ми мусимо тепер задержати ся з черги коротко над своєрідним способом, яким поведеня бувають видвинені з памяти і піддержувані у функціонуваню, бо сей спосіб викликає нерідко вражінє, неначе-б діяльним був тут механізм ріжний від асоціації.

Винайденє обновляючого мотиву (Reproduktionsmotiv), який актуалізує поведене, здаєть ся не представляти в численних випадках ніякої трудности. Так у аналізованім нами перше прикладі флексійного поведеня можна мотив, що заставляє нас долучити до дієслова окінченє другої особи множини, добачувати у слівци „ви“, яке випереджує дієслово.

Склад річи не завсїгда одначе такий простий і нерідко приходить багато тяжше вказати на мотив репродукції формотворчої чинности. Коли говоримо не речене твердаче, лише питанє, тоді слівце „ви“ не конче випереджує чинність формотворчу, а противно часто слїдує по нїм („бачили ви?“ а не „ви бачили“). Не можна отже вважати його в тїм випадку репродукційним мотивом. Можна би хиба казати, що психічна констеляція вправді не покликкала сього слівця у свідомість, одначе підтягнула його під поріг свідомости (ввела його в стан готовости) і що воно з сього місця проявило свою чинність. Але тоді треба ще пошукати чинників, що мали-б його підтягнути у сей стан готовости. На приклад у реченю: „Діти, бачите ви?“ можна частину репродукційного мотиву добачувати у слові „діти“ о стїлько, що воно має укїнченє множини, а укїнченя множини іменників асоціюють ся з укїнченєм множини дієслів. Сею обставиною було-б отже поясненє, чому ми ужите дієслово вбираємо в укїнченє множини, а не однини. Що одначе ми з трьох можливих форм множини вибираємо як раз форму другої, а не першої або третьої особи, те мусить мати свою причину у інших складниках психічної констеляції. І так на приклад, коли речене дотичне вимовляє учитель до учеників у школі, то сим складником може бути зображенє шкільної обстанови, серед якої учитель привик у тій власне формі промовляти.

¹⁾ Порівнай з сям: Bühler: Tatsachen u. Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge, Archiv f. d. ges. Psychologie, IX, ст. 86 і сл.

Зачинає ся речене відразу дієсловом, то тоді відпаде поміч, яку в попереднім случаю міг дати від себе іменник, а мотиву репродукційного слід буде шукати деінде. Винайдене його може в таких випадках бути о много тяжше, одначе в принципі воно може бути довершене на тих самих основах. В принципі, кажемо, бо точно і безглядно певне вказанє чинників, що в якімсь конкретнім випадку творили мотив репродукції, можна ледви перевести. Обставина, що дотичне поведене може бути асоціаційно злучене з більшою скількістю зображень та інших поведень рівночасно, веде за собою наслідок, що в конкретних випадках не фунтує з правила якийсь оден, означений елемент як репродукційний мотив, лиш радше роль мотивована є розділена на цілий ряд елементів, що попри се фунтують рівночасно також як мотиви для інших поведень і зображень. Так творить ся нерідко злуда, неначеб взагалі не було чинників репродукційних, які можна-б вважати відповідальним за актуалізацію поведеня і неначеб поведене удержуване було у своїй функції чинниками, незведимими на асоціацію. Як звісно оден з сих чинників добачують деякі психологи у „наставлених“.

Що слід розуміти через слово „наставлене“, не легко зформулувати зогляду на обставину, що ріжні автори беруть се поняте не у тім самім розуміню.

Ми виводили вже на вступі сего розділу, що є вказаним з ріжних зглядів признати в процесах асоціаційних кромі зображень чималу роль також чинникови, який нелегко здефініювати, на який ми одначе вказали на прикладах і — навязуючи до мірковань Мілера — назвали „поведенем“ („Verhaltensweise“). Колиж тепер вчитувати ся в се, що на приклад Бец (Betz) розуміє під понятєм наставлення, яким залюбки послугуєть ся, то зараз впадає в вічі, як дуже його „наставлене“ зближене до сего чинника, котрий ми називаємо „поведенем“.

Бец протиставляє „наставлене“ „представленю“ (зображеню), як спосіб, яким ми реагуємо на якесь зображене, як „Attitude“, яку ми занимаємо зглядом него; воно включає в собі рухово-органічні наслідства подразнень (усе те, у чім теорія Джемса-Лянге добачує суть почувань) разом з психічними корелятами тих наслідств, а поза тим іще дещо інше, що не легко описати, а що означають звичайно виразами такими як „увага“, „зацікавлене“ і пр.¹⁾

¹⁾ W. Betz, Vorstellung u. Einstellung, Archiv f. d. ges. Psychologie Bd. 17. ст. 273 і сл.

Коли Бец силкуєть ся заступити слово „наставлене“ якимсь иншим словом, то не находить красшого як слово „поведене“: „Also zu irgend einem Erlebnis verhält sich man immer irgendwie. Und dieses Verhalten, diese Reaktion, diese Attitüde will ich hinfort immer mit dem Wort Einstellung bezeichnen, im Gegensatz zur Vorstellung...¹⁾“

Споріднене Бецового „наставлене“ із сим, що ми розуміємо під „способом поведеня“, є отже очевидне.

Спосіб, яким Кріс (Kries) характеризує „наставлене“, трохи инший як у Беца, оба сходять ся одначе в многих точках. Ріжниця лежить передовсім в тім, що Кріс сильнійше підчеркує недоступність наставленя для контролі свідомости, чим Бец. Для Кріса є наставлене „церебрільним способом поведеня“ (Zerebrale Verhaltensweise), про яке він переконаний, „що принайменше основної і для його функціонуваня важної його частини годі шукати між явищами свідомости („dass wenigstens der wesentliche und für ihr Funktionieren wichtige Teil nicht in Bewusstseinserscheinungen gesucht werden kann“²⁾).

Наставлене має на погляд Кріса силу рішати про напрям, в яким має відбувати ся обнова зображень, само воно одначе не є асоціацією. Воно є „церебральною зміною“, яка декотрі асоціативні шляхи отвирає, а інші замикає, і має проте для ходу психічного жита значіне неначеб зворотниці залізничої; у певнім значіню стоїть воно отже понад асоціацією.

Дальша характеристична черта наставленя лежить після Кріса іще у его легкій „відзивности“ (Ansprechbarkeit); його мож легко ввести в рух і змінити його напрям.³⁾

Коли тепер аналізувати приклади, в яких на погляд Кріса діяльним є наставлене, то показує ся, що діє ся тут так, як в обговорених нами передше прикладах з области явищ мови.

Чи я ту саму пару букв „ch“ вимовлю раз по італійськи як звук „к“, чи иншим разом по французьки як звук „ш“, зависить від сего, чи я „наставлений“ на італійське, чи на французьке. Чи я зі знаком „O“ злучу раз зображене „зеро“, чи иншим разом зображене „Oxygenium“, залежить від сего, чи я „наставлений“ на математику, чи на хемію. Отсе випадки наставленя у розуміню Кріса, сего іменно, яке він описує близше

¹⁾ о. с. Том 17. ст. 270.

²⁾ о. с. ст. 27.

³⁾ Kries, о. с. ст. 4.

як коннективне наставлене, тому що воно рішає про се, котрий з двох чи більше психічних елементів, які є злучені асоціаційно з якимсь означеним иншим елементом і можуть бути через него обновлені, дійсно переступлять поріг свідомости. Йде тут особливо о евентуальність, де рішене про вибір між двома, чи більше можливими обновами довершує ся за одним так сказатиб замахом не для одного елементу, лиш для цілого їх ряду. Ось так на приклад рішає нотний ключ, що стоїть на початку музичного твору, про значіне не одного нотного знаку, а про всі нотки твору.

Крісови не чужий факт, що рішене про напрям, в яким має відбути ся репродукція асіціонованих елементів, можна зводити знов на асоціаційні закони. Коли зображене „А“ є засоціоване і з „а“ і з „в“, то про питане, чи пізнійше в данім випадку зістане через „А“ обновлене зображене „а“ чи „в“, рішає з правила психічна констеляція. Коли „А“ завсігди, коли воно було у парі з „а“, находило ся рівночасно в товаристві зображення а', а коли було у парі з „в“, находило ся в товаристві в', то пізнійше хід репродукції навіязуючий до А залежати ме від сего, чи разом з ним виступить а' чи в'; а' і в' мають в тім випадку значіне асоціаційних „помічників“ (assoziative Hilfen) в відношеню до елементів „а“ і „в“. Але Кріс переконаний, що спрямоване репродукції у випадках, які він причислює до наставлень, не довершує ся сим способом. Що правда, не доказує він, як на се звертає увагу Мілер, що асоціаційне толковане у сих випадках дійсно неможливе, одначе він дає пізнати причини, які склонюють його вважати такі випадки незводимими на асоціацію. Коли спробувати пояснити випадок з наставленем на відповідний спосіб читаня нот таким чином, що у ключі нотнім добачувати меть ся асоціаційний помічник в повисше засованім розуміню, то інтерпретація така здаєть ся рѳзбивати ся о слідуючий заміт: Зображене ключа порішає, як ми вже згадали, напрям обнови не для одной нотки, лише для цілого їх ряду; внутрішній досвід показує одначе, що ключ нотний зникає після означеня через нас его роду з области свідомих психічних проявів, що ми одначе не оглядаючись на се, все дальше інтерпретуємо підчас граня чи співу нотки згідно з его вимогами. Видаєть ся отже невмісним, вважати ключ асоціаційним помічником при інтерпретованю отсих дальших ноток, коли его зображене не супроводить їх опісля. Сей момент має видно Кріс головно на тямці,

коли каже, що суцної частини наставлення годі дошукувати ся між свідомими проявами.¹⁾

Можна, що правда, намагати ся вдержати асоціаційне пояснене у тім випадку так, що кажесть ся зображеню ключа оставати у стані „лятенції“ (Latenzzustand) і з сего місця виконувати репродукційний вплив. Можна одначе взяти инший ще момент до помочи, а саме перенести відповідальність за напрям репродукції у дотичних випадках з „чистих“ зображень на ті елементи, які в виді Бецового „наставлення“ супроводять зображення, се есть на „поведеня“.

Та ми вже передше говорячи про явища мови завважили, що поведеня власне з приводу своєї спосібности входити в асоціаційну звязь з численними иншими поведенями і зображеннями, доходять до спроможности, удержувати ся у фунгованю постійно через довший час при помочи численних раз враз змінюваних чинників, через що як раз виходить злуда, неначеб не діялось се силою асоціативного механізму. Кожда мова обіймає множество поведень, що творять питому для неї флексію та порядок реченя. Коли ми знаємо дві ріжні бесіди, то у нас істнує тим самим спосібність актуалізувати відповідно обставинам дві групи таких поведень. Котра з них ввійде в рух, залежить від сего, на котру з обох мов ми „наставлені“. Коли ми на приклад зачали говорити по французьки, тоді актуалізують ся поведеня питомі французькій мові, одна за другою, автоматично, без конечности усвідомляти собі все наново, що хочемо говорити французькою, а не німецькою мовою. Дієть ся тут отже подібно як у Крісовім прикладі ключа нотного. Є одначе злишним покликати ся в тім случаю на „церебральну зміну“, щоби зрозуміти явище. Бо ріжнородні поведеня, питомі французькій мові, стикають ся раз у раз між собою і зі зображеннями французьких слів підчас нашої науки французької мови; через те всі вони остають між собою у асоціаційнім повязаню і служать собі взаімно як асоціаційні помічники. Й тому не дивниця, що коли раз кілька елементів сеї великої групи дійде до актуалізації, вводить ся тим самим в рух ціла група і стаєть ся на довший час міродатна для напрямку репродукції.

Коли ми володіємо не лиш мовним, але також і чисьменним боком якоїсь мови, то тоді й поведеня, що ведуть до відчитаня букв, належати муть у одну або у другу групу, о скільки йде

¹⁾ Порівняй до сего цитат з розвідки Кріса ст. 18 сеї праці.

о букви, питомі включно одній чи другій мові. Зогляду на се вони піддержувані через инші елементи групи в чинности, і самі від себе взаємно піддержують дотичну групу в дійствованю. Так воно толкуєть ся, що ми наставлені раз на французьку чи італійську мову виговорюємо ті самі букви „ch“ раз як „ш“, а другий раз як „к“, не послугуючи ся свідомо ніяким правилом. Факт, що ми під сей сам оптичний образ слова чи взагалі оптичний якийсь знак підкладаємо раз се, а раз инше значіне, зависимо від наставлення, належить до сего самого роду появ і допускає таке саме толковане.

А як поведеня можуть дізнавати спонуки з боку зображень, то дієть ся се також у відворотнім напрямі. Що правда, з огляду на факт, що ті самі поведеня з правила злучені з ріжними зображеннями (ріжні іменники і дієслови можуть мати однакову відміну), може дане поведене призвати у свідомість ледви якесь уже означене зображене, воно може одначе зрушити цілу групу зображень словних, на яких воно давніше відбувало ся. Через се можуть дотичні слова лекше переперти репродукцію як слова, котрим ті поведеня чужі, чим також по части поясняє ся факт, що нам, коли ми зачали говорити якоюсь мовою, мимохіть насувають ся на гадку слова дотичної мови лекше як слова мови другої. А се поява, яка відповідає „диспозитивному“ наставленю у Кріса.¹⁾ Таким способом можна отже довший тривок поведеня і разом з сим ограничене репродукції на якусь замкнену групу зображень погодити дуже добре з законами асоціації.

Те саме відносить ся й до инших, Крісом наводжених особливих прикмет наставлень, а саме „легкости“ (Leichtigkeit) і скорости (Schnelligkeit), з якою наставлення можуть змінати ся. І вони не стоять на перешкодї асоціативному поясненю явища. Треба тільки мати на тямці момент, який ми перед хвилею обговорювали, а саме, що в дотичних випадках повторюють ся, так як воно дієть ся у проявах мови, ті самі поведеня на великій скількості ріжних елементів. Через се поведеня отсі осягають дуже високий степенъ вправи, яка уможливлєє ім скоро в разї потреби увійти в чинність і опісля уступити місце иншим.

При обговорюваню наставлень ми обертали ся головню в області явищ мови, тому, що явища, про які нам йде, можна тут вигідно розсліджувати. Те одначе, що ми там бачили,

¹⁾ Kries, o. c. ст. 14.

відносить ся й до інших царин психічного життя. Те, до чого довели нас міркування над „поведенем“, наводить своє примінене й поза сферою мови; і там стрічають ся „наставленя“, які мож порозуміти на сей сам спосіб.

Випадає тут згадати, що випадок, де одно зображене здаєть ся рішати про репродукцію цілої групи зображень, пробувано розяснити понятєм асоціації комплексів (Komplexassoziation)¹⁾. Що один елемент прикликє нараз цілу групу у свідомість, походить, як кажуть деякі психологи, звідси, що ті елементи вяжуть ся з собою в комплекси. А наш механізм асоціативний є сего рода, що його змаганем є відтворювати цілі комплекси, а не поодинокі елементи. При чім суть комплексу лежить у тім, що елементи не стоять з окрема поруч себе, лиш що існують нитки, що йдуть від елементу до елементу і вяжуть їх у цілість.

Не наше завдане входить тут ближе у питане асоціації комплексів. Всеж таки сконстатуємо, що коли шукати за отсими нитками, що вяжуть елементи комплексу в одно і дозволяють йому репродукувати ся як цілості, то натрапляєть ся у першій мірі як раз на сей чинник, який ми назвали „поведенем“.

Тут належить дискутований часто приклад мелодії. Причину, чому мелодія творить єдність, додає дехто в обставині, що поодинокі тони мелодії двигают на собі спільно одну форму (Gestalt), яка із них творить ся; і отся форма має бути злучником елементів. На кожний випадок одначе форма не є виключним чинником, що звязує психологічно з собою тони мелодії і спричинює перехід від одного до другого. Чергу зображень тонів співаної чи граної мелодії супроводжує органічно-руховий процес, який, коли точнійше звернемо на него увагу, зраджує себе вражіннями напруговими та дотиковими, які при співаню локалізовані головно у знаряді голосовім, а при грі у руці. Є звісне з досвіду, що се органічно-рухове дійство може так само, як аналогічне дійство при мові, змеханізувати ся так, що виразне зображуване поодиноких тонів стаєть ся майже злишнім для його перепливу. Доказом на се приклад численних п'яністів, які твір написаний в акордах грають з пам'яті, не послугуючись при тім зоровим пригадом нотного тексту, а які не в силі також покористувати ся при тім акустичним пригадом твору, бо не достає їм зовсім спосібности

¹⁾ Otto Selz, Ueber die Gesetze des geordneten Denkverlaufes. Stuttgart, 1913.

представити собі акустично акорд, обіймаючий більшу скількість тонів (що у музиків не рідко лучаєть ся). Серед тих обставин обнимає музична репродукція більше тонів, чим може їх бути психологічно обновлених у виді зображень. Річ ясна проте, що влучну гру годі звести в тім випадку без останка на влучну репродукцію зображень тонів. Радше самі рухи граючого є тими елементами, які засоціовані з собою уможливають влучну репродукцію твору.

Подібно дієть ся при співаню мельодії, хотя роль рухового чинника не слідна тут так виразно. І тут супроводжає рухово-органічний чинник тони мельодії, і що є важне, виповняє собою також переходи від одного тону до другого, тому, що органи голосові не в силі нагло змінити положеня, що відповідає одному тонови, але мусять довершувати його у тяглім переході. Се сей процес, який усвідомлює ся нам як підношене, зглядно обнижуванє голосу, як хід в гору або в долину. А при переході від тону до тону маємо не лиш якусь тяжку до описаня свідомість, що виконуємо крок, а „відчуваємо“ якось рівночасно величину сего кроку. Ми чуємо се якось, чи в нас напружене мязів органу обмінюєть ся ще більшим напруженем чи противно звільненем. Є тут якесь поведене переходу (Übergangsverhaltensweise), яке проявляє себе на внутр „переживанем переходу“ („Übergangserlebnis“).

Ся обставина о стілько важна, що отсі „переживаня переходні“, які значать великість кроку від тону до тону, остають такі самі й тоді, коли мельодія змінить скалю. Ті поведеня помагають проте вдержати інтервали тонів мельодії і при зміненій вихідній точці порядку тонів.

Так ось можна віднайти в області зображень тонів чинники того самого рода, як ті, що є діяльні при явищах мови. Можна отже і тут відкликати ся до сих чинників, щоби „наставленя“, які трафляють ся в сій області, пояснити при їх помочи як явища асоціаційні.

Музик, що грає кусник нотний, менше дбає про се, щоби інтерпретувати влучно кожний значок нотний згідно з приміщенням на вступі ключем, як радше про се, щоб добре трафити інтервал, ведучий від тону до тону; а сей остає принципіально такий сам для двох якихсь ноток без огляду на рід ключа;

1) Ся можливість пояснюваня не чужа Крісови; він опрокидує її без основнійшої критики.

так може музик виконати крок означений інтервалом зовсім влучно, не перевівши передше відповідаючої ключеві інтерпретації обох значків. Щоби отже зрозуміти факт, що музик, ретнаставлений згідно з родом ключа, грає поправно цілий кусник, не думаючи безпереривно про ключ, є навіть злишнім приймаати утаєне діланє його з під порога свідомости; він дасться при углядненю згаданого чинника дуже добре погодити з законами асоціації.

Те, що ми старалися зясувати на прикладі мови та мелодії, відносить ся „mutatis mutandis“ і до инших областей зображень, хоча вказане на одвітні „поведеня“ тут нераз тяжше, тому що їх психофізичні складники не всюда однаково маркантно зазначають ся. І тут можна найти при точнійшій розгляді сей елемент, що вставлений поміж властиві предстваленя творить між ними перехід.

Так можна сконстатувати сей чинник як посередник при репродукованю пар зображень, що як члени певних для льоїки важних відношень лежать в основі процесів думаня.

Коли ми переходимо від зображеня чогось великого до чогось малого, то, як показуєть ся, перехід сей зазначаєть ся якось у психіці. Ми цілим нашим еством застосовуємо ся якось до сеї зміни, неначе применшували би і звужували при тім себе самих. При переході в противнім напрямі слідне противно-якесь внутрішне поширене, якийсь хвилевий приріст нашого я. Перехід такий заключає з правила у собі також емоціональний складник, який тоді стаєть ся особливо замітним, коли члени противенства велике — мале приймають крайні форми. Ліпсговорить тут про квантитативні почуваня. Рівночасно процес зазначає себе рухово о стільки, що ми зглядом великих предметів звикли инакше поводити ся як зглядом малих. Обоє вони вимагають иншого способу огляданя їх хватаня. Зміні членів сего противенства відповідає проте також переміна поведеня, на якій то зміні основуєть ся як раз „переживанє переходу“.

А що цілість є більша як її частина, то подібне поведене супроводжає також перехід від цілости до частий; також важний для льоїки перехід від надрядного до підрядного, від genus до species і на відворот містить в собі з тих самих причин подібний складник.

Колиж ми таким чинникам признамо роль в перебігу психічних процесів, то мусимо тим самим признати їм участь і при репродукованю тих процесів, так як зробили ми се відносно попередно обговорених нами поведень.

При обнови двох чи більше зображень намагають ся не тільки вони самі дістати ся у свідомість, а існує попри се також завсїгди стремліне повторити поведене, яке зберігали ми при першій їх появі і яке творило перехід від одного зображення до другого. Коли обставини є сего рода, що одно і друге, се єсть зображеня і звязуюче їх поведене не може рівночасно перебити ся у свідомість, то можуть відповідно обставинам зображеня відділити ся від переживаня переходу і без них дістати ся у свідомість, але можуть також навідворот бути запиненими зображеня, а тільки само пережите переходу може перемогти перепони і дістати ся понад поріг. Се переживане побуджує очевидно всі елементи, для яких переходу воно є характеристичне так, що у висліді місто стремлячої з початку до обнови пари зображень обновиť ся инша, така одначе, якої стріча характеризуєть ся подібним переживанем.

Сим способом можна толкувати механізм розвязки „завдань“ в розумію Watt'a. Коли ми кілька разів довершили переходу від зображеня надрядного до підрядного, тоді поведене характеристичне для чергованя у нашій свідомости того рода зображень переходить в стан сильного розбудження зглядно персеверації; коли тепер якесь довільне зображене передістанеть ся у свідомість, то отсе поведене ділати ме в тім напрямі, щоби викликати у свідомість друге зображене, що разом з першим основує таке саме переживане переходу, а тим самим остає до него в подібнім льотічнім відношеню.¹⁾

Дійство таке може бути супроводжене свідомою волею, в котрім то випадку говоримо про намірену розвязку завдання; або се може діяти ся без свідомого наміру; є се той випадок, в котрім Кофка говорить про „утаєне“ наставлене.

Звісний добре з досвіду випадок персеверації поведеня, що детермінує по части рід відношених зображень, а передовсім їх чергу, се випадок персеверованя в нас якогось означеного ритму. Їо ритм, розгляданий з психо-фізіологічного боку, є як раз „поведенем“ в повисше обговоренім значіну.

Коли нам вбив ся у тямку якийсь ритм (на приклад ритм якогось вірша), то він бере на якийсь час в свої руки напрям репродукції слів, перепускаючи лиш ті з них у свідомість, що підчиняють ся сему ритмови; таким чином ми є мимохіть спонукані „говорити віршом“. В нас існує тоді „утаєне настав-

¹⁾ Порівнай до сего: Müller, о. с. ст. 379.

лене“ на отсей ритм. Але ми можемо підчиняти сей процес також нашій волі; в тім случаю стоїмо перед завданем“, яке розв'язуємо „з наміром“.

Ми заналізували до тепер кілька прикладів з області психічних явищ, щоби задемонструвати на них участь чинника, названого нами поведенем, у психічнім житю, і рівночасно вказати на се, яку він має вагу для проявів, які зводять ся звичайно до асоціації зображень. Чинник сей, особливо руховий його бік, не є для психології нічим новим. Згадується про него у тих розділах психології, де мова про рухи; там констатується ся також, що елементи рухові можуть вязати ся у ланцухи. Тільки що говорить ся у тих випадках радше про вправу та призвичаєне як про асоціацію, котру то підносить ся до зображень. Означе сей чинник перенизує процеси, яким підлягають зображення, у такій великій мірі, що годі його вилімінувати цілком з зображень. Чим більш тепер, як ми се власне робили, підчеркується ся участь рухово-органічного чинника в дійствах асоціації та резолюції, тим замітнішою стає зв'язь асоціації зображень з процесами, що обіймають цілість психофізичного організму. Бо асоціація зображень є лиш спеціальним випадком вправи, чи там призвичаєня взагалі, яке поза область зображень сягає в дальші та глибші почви психофізичних дійств.

§ 5. Осуд і наставлене.

Ми нарочно представили вперед точнїше обстанову (Tatbestand), так як вона на погляд Кріса має місце в поведенях. Бо коли з черги розсліджувати обстанову, яка заходить у випадках, котрі Майнонт кладе в основу понятя осудних почувань, то показується ся, що оба випадки мають неоднорідне. Інтересно помітити, що Кріс та Еренфельс характеризуючи обстанову, перший при наставленях, а другий при почуваннях осудних, роблять се дуже подібним способом.

Як ми се показували у попередній статі, признає Еренфельс осудови силу, надавати зображенням (через влучене їх у суб'єктивну дійсність) живість та збагачувати їх зображеннями побічними (Nebenvorstellungen) і вражіннями вітальними¹⁾, що не остає без впливу на почуваня. І як знаємо дальше, опрокидує Еренфельс при тім погляд, неначеб можна вплив осудів на хід зображень порозуміти як обяв вправи. Він каже:

²⁾ Про різницю між почуваннями осудними і представними, ст.

„Hiemit dürfte die Wirksamkeit der Urteile auf den Vorstellungsverlauf charakterisiert sein. Sie geht immer über den Weg einer Ein- oder Ausschaltung in das oder aus dem Causalgewebe der subjektiven Wirklichkeit... Über die physiologische Grundlage des Gesetzes ist eine gleich wahrscheinliche und naheliegende Hypothese wie bezüglich der relativen Glücksförderung nicht aufzustellen. Nur soviel kann als wahrscheinlich behauptet werden, dass die betreffenden physiologischen Vorgänge Verwandtschaft mit denjenigen der Wirkungen der Gewöhnung zugrunde liegenden zeigen werden... Dennoch kann des Haften der Phantasie an dem Causalgewebe der subjectiven Wirklichkeit physiologisch nicht lediglich als ein Bevorzugen der „ausgefahrenen Geleise“ betrachtet werden; vielmehr scheint dem der Einschaltung in die subjective Wirklichkeit entsprechenden physiologischen Vorgang hiebei die Rolle eines Weichenstellers zuzukommen, welcher durch einen gelinden Druck (der meistens, aber nicht immer, durch das Urteil besorgt wird), die folgenreichsten Verschiebungen gleichsam zum Einschnappen zu bringen vermag.“¹⁾

Ми бачимо отже: порівняне зі зворотницею, яким послугуєся Кріс, щоби зясувати своєрідну породу наставів, насуваєть ся також Еренфельсови як влучне унагляднене механізму ділання осудів. А коли Кріс підчеркнув легкість та скорість, з якою наставлене спроваджує далеко ідучі наслідки в психічнім житю, як його особливу черту, то Еренфельс говорить зовсім подібно про „важкі у наслідки пересуненя“, що „неначе заскакують“ по легкім натисненю.

Діспропорція між *antecedens* і *consequens*, се отже сей момент, що витискає окреме пятно зарівно на наставленю, як на осуді. При тім се в ґрунті річи та сама можлива інтерпретація явищ, проти якої оба автори застерігають ся. Кріс замічає, що наставлене не стоїть близько асоціації, не хоче однак признати ідентичности їх обох; Еренфельс замічує, що „влучене“ (*Einschaltung*) в тканину дійсности“ є споріднене з появами призвичаєня, заперечує одначе ідентичности обох явищ. А що призвичаєне та асоціація зі собою тісно звязані, бо оба є проявами вправи, то бачимо, що се та сама можливість поясненя явищ, яку оба автори відкидають.

¹⁾ Chr. v. Ehrenfels, System der Werttheorie. Bd. I, st. 247.

Представлене стану річи при наставленю і при осуднім почуваню, так як ми найшли його и Ернфельса і Кріса, робить нас уважними на схожість обставин у обох випадках, яка ще більше виходить на світло через факт, що Кріс сам звертає увагу на зв'язь між знанєм (яке саме висловлюєть ся в осудах) і наставленем.¹⁾

Схожість обстанови в обох випадках виступає ще більше, коли ми явище, яке є для Майнонта вихідною точкою при понятю осудних почувань, вставимо у рамці цілого психофізичного процесу, з якого його виділено. Коли ми розглядаємо цілість психічного стану так, як вона представляєть ся у випадку, коли ми про щось переконані, в протиставленю до випадку, де нам не дістає сего переконаня, то показуєть ся, що окремішність обох случаїв завначаєть ся не тільки внутр області почувань, лиш що істнованє або неістнованє якогось переконаня дотикає психофізичні процеси в цілій їх обсаді. А коли є оправданім говорити про осудні почуваня, то мож говорити у тім самім зміслі про осудні зображеня, осудні суди, осудні бажаня, осудні постанови і т. д. Бо як є почуваня, які не появили ся би, коли би не було одвітного переконаня, то так само лучають ся зображеня, бажаня, рішеня і т. д., яких поява є обусловлена істнованем якогось переконаня.

Що осуди можуть мати основою инші осуди, се факт добре звісний психольогії міркованя. А що дальше ми сего тільки можемо серіозно хотіти, в чоґо можливість ми переконані, се також факт звісний добре психольогії. Що дальше поява зображень і вражінь зависима в деяких випадках від істнованя відповідного переконаня, на се здаєть ся також вказувати психольогічний досвід. Пригадуємо собі, що Ернфельс у тій саме обставині добачує жерело осудних почувань.²⁾

Та ріжниця психічної обстанови в случаях істнованя і неістнованя якогось переконаня допускає ще иншу характеристику. Ми поводи́мо ся, так можна сказати, зглядом річи або факту з правила инакше, коли ми віримо в їх дійсність, як тоді, коли ми отсю річ чи факт без відносної віри „лише зображаємо“. Коли я вірю, що предмет, який порушає ся в куті комнати се небезпечний звір, тоді я держу себе постійно на осторожности перед ним, мої очі і взагалі ціла моя увага по-

¹⁾ Kries o. c. ст. 21.

²⁾ Ся статя ст. 26.

невільно звернені на него, якимсь напружене захоплює мою душу і цілий мій організм, між тим як я безперестанно готовий тікати перед ним або боронити ся. Інші вражіння, які намагають ся дістатися на поле моєї свідомости, знаходять дорогу замкнену. А коли я лиш тільки представляю собі, що дотичний предмет є щось небезпечне, не маючи сам віри в се, тоді відсутний є також острах, відпадає дальше примус вважати на предмет, а також напружене м'язів і готовість оборони чи утечі, взагалі ціле попереднє „поведенє“.

Коли я вірю, що на землі лежить дорогоцінний предмет, то в мене безпосередно проявляє ся стремління зігнути ся та підоймити його. Коли у се не вірю, а лиш тільки се собі зображаю, то тоді відпадає і се стремління, а коли воно й є, то таке слабе, що ледви можна його помітити. Можнаб отже в тім самім змислі, в яким Майноні говорить про осудні почування, говорити про „осудні поведєня“ і протиставити їх „представним поведєням.“

Вертає так ось і тут сей органічно-руховий чинник, якому ми передше присвячували нашу увагу. Що більш мож навіть сказати, що ріжниця, о яку йде нам в тім моменті, найбільше замітна як раз в області сего чинника. Та ми бачили вже передше як близько „поведєня“ стоять побіч наставлень. І дійсно можна на приклад сказати цілком добре, що віра в правдивість якогось предмету викликає в нас зовсім инше „наставленє“ зглядом него як „само лише зображенє“ сего предмету. Таким чином стаємо на новій точці погляду, з якої можна порівнати вплив осуду на хід психофізичних дійств з появами наставлень.

Річ ясна, що вичислені дотепер наступства переконання (віри) не мусять виступати кожде про себе з окрема, але що вони можуть лучити ся між собою так, як воно звичайно й дієть ся. Так було в випадку поведєня зглядом предмету викликаючого острах, який ми передше наводили. Випадок, де вплив переконання замітний виразно лиш у якійсь одній вузко відграниченій сфері свідомости, є отже випадком граничним. Як такий мож власне вважати осудні почування. До понятя сего доходить ся або так, що при розсліді наступств осуду ограничить ся на саму тільки емоціяльну область, або також так, що возьметь ся під згляд якісь граїчні випадки, де отсі наслідки легко замітні лиш у області почувань, між тим як вони деінде майже не слідні.

В житю здійснюєть ся найчастійше як раз відворотний випадок, сей іменно, де наслідки переконання (як противенства до самого лише зображеня) маркантнійші серед инших областей

психічного життя і тільки мало впливають на почуванє. Наше „поведенє“, наше діланє є у першій мірі тим чинником, що за-висить від переконань.

Ціле наше буденне жите довершуєть ся безупинно під заложєнєм певних фактів, в які ми віriamo. Так урядник іде до бюра вірючи, що воно нині існує так само як існувало вчера; він понєхав би сего діланя, колиб не було в него сеї віри. Під анальотичним заложєнєм іде по бюрі до ресторану, вертає домів і т. д. Що між тисячними переконаннями, які він має і які він засвоює та, які раз в раз кермують його поведєнєм¹⁾, стане одно для него жерелом приємности чи смутку, се радше виїмок, як правило.

Коли отже почуванє осудне творить лишєнь одну сторону, один відломок далеко ширшої обстанови, то є річию зрозумілою, що питоменности сеї обстанови не рівнодушні і для осудного почуваня. Анальотії існуючі між осудним поведєнєм і наставою не є таким чином без ваги і для сего почуваня.

Ми отже вертаємо знов до просліджуванє сих анальотій.

Достроєне до осуду поведєня чергуєть ся з поведєнєм достроєним до „самого тільки зображеня“ так само певно і скоро, як дієть ся се з наставлєнями в розуміню Кріса. Поведєне таке є також в силі, коли раз якісь обставини ввели його в рух, вдержувати ся так само довго і певно, як дієть ся з наставлєнями. Можна й тут також найти приклади, що схожі на Крісовий приклад коннективного наставлєня. Як при тексті нотнім ті самі нотки викликують два зовсім окремі способи гри зависимо від роду приміщеного на вступі ключа, так само заставляють нас ті самі, почуті нами речєня, поводити ся в зовсім инший спосіб зависимо від сего, чи ми віriamo у зміст сих речєнь, чи ні. Коли на приклад чуємо ті слова з уст актора на сцені, то не признаючи їх змісту дійсним, поводимо ся в реакції на них зовсім инакше, як колиб ми слова ті почули серед обставин, що наказувалиб нам брати їх як правду. І так само не мусимо ми, подібно як се було з мєльодією відносно ключа, пригадувати собі безнастанно, що се, що чуємо або бачимо, правда зглядно неправда; відповідне поведєне здаєть ся вдержуватись автоматично. Так на приклад у театрі ми не мусимм постійно усвідомляти собі, що те,

¹⁾ Ми беремо тут слово „поведєне“ у ширшій трохи значіню як передше, обіймаючи тим словом не сам лише рухово-органічний чинник, але й инші наступства переконань, отже й зображеня, осуди, рішеня і т. д. Там де слід буде ужити слова „поведєне“ у тіснійшій значіню, буде се з окрема зазначене.

що чуємо і бачимо, не дійсність, щоби приміняти наше поведене згідно з ситуацією, лиш раз наставлені на театральну злуду, вдержуємо себе автоматично в дотичнім роді поведеня.

А се сконстатоване схожости положеня в обох випадках ми не можемо оставити без виведеня із нього консеквенцій. Бо подібність явищ насуває сама собою здогад, що пружини, які їх ви-кликують, також того самого роду. Що отже „осудне поведене“ по своїй сути споріднене з появою описаною Крісом як „наставлене“, се перший здогад, який підсуває повисше зіставлене.

А що ми вже передше висказали тверджене, що обговорені нами появи наставлень можна підпорядкувати появам асоціаційним, то повисший здогад переходить в инший, а саме, що поведене осудне можна зрозуміти як дійство асоціаційне.

З огляду на обставину, що явища асоціаційні є проявом вправи, мож отсей здогад сформулувати також так, що поведене осудне се витвір вправи. Є се саме здогад, який, як знаємо, Еренфельс опрокидує, а який нам видаєть ся влучним. Ми власне у слідуєм будемо старати ся удостовірити сей здогад. А до сеї ціли необхідне взяти обстанову, якої пружини ми хочемо прослідити, що раз під увагу, щоби по можности вхопити їх суть.

§ 6. Що значить „переконане“ як условина поведеня.

Ми можемо обстанову, о яку тут йде, висловити також так, що сконстатуємо: ми реагуємо на являючий ся у свідомости елемент (спостережене, зображене і т. д.) з правила инакше, коли сей елемент виступає разом з якимсь з ним звязаним переконанем, як коли сего переконаня нема. Переконане, о яке тут йде річ, мож точнійше означити як переконане про дійсність чогось; при чім беремо слово дійсність у ширшій значіно, в якім воно може бути віднесене рівно добре до річий як до фактів, позитивних і негативних; а робимо се з огляду на вигоду, не торкаючи ніжнійших льогічних ріжниць, що заходять між способами бутя річи і факту, а також між способами бутя фактів позитивних і негативних, тому, що ріжниця отсі для наших цілий несущні.

А тепер перейдїм до нової точки. Ми сказали, що переконане про дійсність якогось „чогось“ може бути условиною якоїсь реакції. Чи се „переконане“ розуміти тут треба в значіно актуального (в протиставленю до потенціального) переживаня? Се значить: чи наше попередне сформуловане має значити, що ми вважаємо причиною якоїсь реакції актуальний суд в значіно

окремого психічного явища? Сего не мали ми зовсім на меті. Бо ми лишаєм на боці питанє, чи взагалі те, що називаєть ся звичайно переконанєм, має окремий психічний корелят (існують звісно теорії, які сему заперечують), а дальше чи евентуальний психічний корелят переконаня, яканебудь булаб його порода, мусить зявити ся актуально, щоби викликати дотичну ріжницю у поведєню, чи може вистарчає само лише потенціальне його істнованє.

Що правда мусимо приймати, що психічна констеляція у випадку, коли ми про щось переконані, ріжнити меть ся якоюсь познакою від психічної констеляції у випадку, коли ми щось „лише зображаємо.“ Одначе питанє про рід сих познак лишаємо на разі нерішеним. Зазначимо тільки, що не тяжко булоб віднайти такі познаки, які ріжнять „констеляцію переконаня“ від „констеляції зображеня“, поминаючи сим осуд, який, о скільки він актуально виступає, належить очевидно також до сих познак.

Коли ми маємо щось не тільки собі представляти, лиш також вважати за правду, то мусить бути якась причина, котра нас до сего спонукує; а та причина буде по своїй психологічній сути лежати в якімсь спостереженю, зображеню, чи якімсь иншим психічним елементі. Сей елемент належати ме до констеляції переконаня і характеризувати її власне, як таку. Так дієть ся у Майнгоновім прикладі хлопця, котрий тішить ся з приводу переконаня, що забавка стає його власностєю. Наколи він набрав переконаня, що забавка належить до него, то зробив він се по тій причині, що на пр. почув від своїх родичів якісь слова, які йому дали основу до сего переконаня. Так ось власне спостереженє дотичних слів, а пізнійше згад на них буде становити познаку констеляції переконаня в противенстві до констеляції зображеня. Аналогічно знайде ся знов у случаях, в яких може для нас більше пожаданим булоб вірити, як лиш зображати, причина, яка нас приневолює обмежити ся на саме тільки зображенє.

Вертаймо тепер знов до перерваного ходу гадок. Висказанє нами передтим твердженє про „осудне поведєнє“ констатує факт, що ми *caeteris paribus* реагуємо инакше на констеляцію переконаня, як на констеляцію зображеня, при чім приймаємо, що обі констеляції мають відріжнюючі їх питомі познаки, які нас на разі ближе не обходять.

Причини рішаючі про се, чи в данім моменті зявить ся в нашій свідомости констеляція переконаня чи зображеня, лежать, як не тяжко замітити, принайменше з правила не в нас самих. Ми приходимо до якогось переконаня або кидаємо його на основі

критеріїв, які заключає у собі наше окружене (в найширшім сего слова значіню); і звичайно не в нашій силі творити ті критерії після нашої вподоби. Се найяснійше видно у випадках, де причина переконання лежить у якімсь спостереженю; бо якість спостережень не залежить від нас, але від окружуючої дійсности, яка рішає про їх рід і порядок.

Коли тепер узгляднимо, у як великій мірі становлять переконання критерії наших переконань, то стане для нас зрозумілою правда, що найбогатшим жерелом наших переконань є окружуюча нас дійсність. Коли отже поява або поява якогось переконання зависить від рода окружуючої нас дійсности, а поведене наше кермуєть ся ріжницею переконань і самих тільки зображень, то з сего слідує, що дійсність рішаючи про те, як ми віримо чи тільки зображаємо, регулює на отсій дорозі також наше поведене. Кермуючи ся після ріжниці переконання і самого тільки зображення кермуєть ся наше поведене тим самим після ріжниці дійсности та недійсности. Ми реагуємо, мож вкінці іще так сказати, инакше на дійсні предмети і факти, як на недійсні, дані лише в нашім зображеню.

Відмінність нашого поведеня в стрічі з дійсними і „лишень подуманими“ предметами замітна з одного боку, на який нам слід тепер звернути увагу. Вона має іменно характер приноровленя (*Anpassung*) доцільного з огляду на добро нашого організму. Є се доцільний об'яв, що ми, коли дійсно заходить небезпека, боронимо ся або втікаємо, і що ми, коли небезпеки нема, не реагуємо в сей спосіб, хотя ми й зображаємо собі небезпеку; булоб недоцільне, колиб діяло ся відворотнo. Подумаймо собі ества, які щонебудь лиш тоді можуть собі зобразити, коли воно дійсне; згадане приноровлене булo б для них злишне; для таких еств вистарчилo б кермувати ся зображеннями. Саме факт, що чоловік в силі зображати собі предмети й тоді, коли їх нема в рамцях дійсности, вимагає в чоловіка приноровленя до обставин, в яких предмети виступають в самім лиш зображеню.

Теорія розвитку показує нам одначе, що ріжні хосенні приноровленя не дістають ся сотворіням готові, але що сотворіня мусять доперва присвоювати собі сю вправу чи то підчас онтогенези, чи фільогенези. Так насуваєть ся гадка, на яку ми вже наткнули ся при иншім ході міркованя, що доцільне приноровлене нашого способу реакції на ріжницю між дійсними і лишень подуманими предметами, се також витвір вправи, прояв при звичаєня. Сконстатована нами ріжниця поведеня булo б отже не

первісним фактом нашого психічного життя, але впливом поступеного різниткованя.

Коли отже існують згляди, що здають ся підпирати постулат, понимати противенство осудного і представного поведеня як витвір вправи і коли дальше, як ми перед тим виділи, лучають ся в психічнім житю інші схожі явища, які можна поняти як твір вправи, то буде безперечно оправдана проба, розслідити точнійше можливість витвореня сего пристосованя отсею дорогою.

Приноровлене до ріжних обставин довершуєть ся, як ми передше згадали, на протязі онтогенетичного розвитку так, що первісні, організови вроджені способи поведеня різниткують ся поволи згідно з ріжнородністю ділаючих подразнень. Се ріжнитковане відбуваєть ся так, що на первіснім поведеню довершують ся зміни сего рода, що деякі складники поведеня відпадають, а на їх місце приходять нові. Коли приймаємо, що ті зміни довершують під впливом вправи, то мусять вони, о скільки вони спричинити мають не тільки приріст, але також і убток у первіснім поведеню, приймати попри форму позитивного призвичаєня також форму призвичаєня неґативного. Поруч сего, що ми звичайно називаємо призвичаєнем, мусить йти також відзвичаєне. В дійсности сплітають ся оба явища зі собою в такій мірі, що творять вони властиво дві сторони, позитивну і неґативну, сего самого дійства. Нове поведене, що творить ся через вправу, не повстає ніколи з нічого, а розвиваєть ся дорогою поступенних змін з первісного поведеня, в якого місце воно з часом вступає. Сей процес зміни з позитивною і неґативною стороною продовжаєть ся й тоді, коли дотичне поведене повтаряєть ся частійше, хоча-б навіть не було подразнень, які перли-б на його дальшу зміну. Ряд складників якогось поведеня, яке творить замкнену цілість, стремить іменно до сего, щоби себе скоротити так, що деякі середні члени при продовжуваню вправи нидіють і відпадають, через що довершують ся пересуненя внутр ряду. Процес сей називають, особливо о скільки торкаєть ся він зображень, що беруть участь в процесі, „вилученем“ (Ausschaltung). Не будемо тут входити точнійше в механізм вилученя, сконстатуємо тільки, що хоч доцільно ділаюча воля може брати участь у тім процесі, не є вона необхідна, щоби процес вилученя відбував ся. Воно довершуєть ся автоматично „само з себе“. Явищем сим займали ся в послідних часах англійські і американські психолоґи з нагоди розсліджуваня поведеня звірят, яким ставляєть ся „завдане“ серед штучних обставин експерименту і які через „проби і помилки“ („Trial und Error“) присвоюють

собі звільна властивий спосіб їх розв'язки; дорога, на якій доцільне поведене виростає повільно з невдатних проб і стабілізує ся, зістала основно розсліджена.¹⁾

Замітимо, що вилучене поодиноких зображень є тільки частиною процесу, який доконується на цілім поведенню і торкається всіх його складників, хоч в неоднаковій мірі. А саме рівнорядно з сим, як при частійшій повторюваню поведення скорочується час його тривку, зістають складники його стовплені разом, при чім не всі в однаковій мірі зносять тиснене натовпу. Зображення, які на загал до свого повного освідомлення вимагають більше часу чим рухові складники поведення, виходять при тім гірше. Вони випадають поволи одно по другім як свідоме переживане, а елементи рухові, які зразу були зв'язані при помочи зображень, зіцплюються з собою безпосередно. Таким чином твориться поява, яка на вні представляє ся як пересунене рухово-органічного поведення. Коли передше по зображеню А мусіло слідувати вперед засоціюване зображене В, щоби виступило якесь з В засоціюване зображене b, то з часом діється поданою передше дорогою так, що зображене В випадає, через що з часом по А слідує вже безпосередно b не ждучи на появу В. На вні представляє ся сей процес так. неначеб поведене b пересунуло ся зі зображеня В на А. Почування, які, як звісно, стоять в тісній звязи з рухово-органічним поведенем нашого організму, беруть також участь у тім пересуненю.

Як отже почуване осудне є відломком загальнішого явища, в яким воно містить ся як складова частинка, так само „асоціативне пересунене почування“ (associative Gefühlsverschiebung) се частина ширшого дійства, яке творить його основу.

Ми висказали здогад, що різниця нашого поведення у випадках переконання і „самого зображеня“ є проявом нашого пристосовання до різниці між „дійсними“ і „лиш подуманими“ (недійсними) предметами. Таке сформульоване моглоб відразу стрінутися з закидом, що невмісне говорити про пристосоване до нереальних, подуманих тільки предметів. Що різнородні дійсні предмети можуть заставити нас до різних родів пристосовання, здається вповні зрозумілим. Як можуть одначе предмети, яких в дійсности нема, обусловляти собою приновлене?

¹⁾ Порівнай до сего: Harvey Carr, Principles of Selection in animal Learning. Psychol. Review, 1914. Том 21.

§ 7. Про приноровлене до предметів поданих в самім тільки зображеню.

Назначену в попереднім уступі трудність можна усунути показуючи, що приноровлене до зображених тільки предметів можна звести на приноровлене до відповідних дійсних предметів. Дійсність якогось предмету означає іменно у першій мірі таке положенє, яке заключає дотичну річ як частину складову та вимагає поведеня до негo приміненого. Саме лише подуманє якоїсь річи означає противно положенє, яке вправді вводить зображенє дотичного предмету у свідомість, одначе не заключає у собі дотичної річи як складник, а за те містить у собі інші річи. І як раз отсі інші дійсні річи, що займають місце тамтої, се той чинник, що приневолює одиницю кермувати після них поведенє. Таким чином дієть ся, що поведенє одиниці в обох випадках: „в положеню дійсности“ і в „положеню недійсности“ мусить инакше укладати ся. В практиці проте „подуманий тільки“ предмет А не цілковите ніщо, але инший предмет В, що займає місце першого. Наше поведенє пристосовуючи ся до ріжницї між предметами А і В, пристосовує ся отже тим самим до ріжницї поміж предметом „дійсним“ і „лиш подуманим“.

Дійсність яблука означає в дитини початково таке положенє, в якім яблуко находить ся десь недалеко дитини, так, що вона може бачити його, взяти в руки і зісти; тим самим зазначене вже й поведенє, яке дитина згідно з вродженими інстинктами здійснить у відношеню до „дійсного“ яблука. Колиж натомість дитина силабізує з букваря при науці читаня слово „яблуко“, то в свідомости виступить зображенє предмету, якого в тім випадку не можна ані взяти в руку ані зісти. Він не належить до положеня хвилі, яке як складники обнимає інші річи, на приклад учителя і книжку, та приневолює дитину пристосувати ся до сих річий, се значить нічого не брати в руки і нічого не їсти, а власне силабізувати. Як бачимо отже на тім прикладі, належить се до сути ситуації, в котрій якийсь предмет виступає як лиш подуманий, що вона втримує поведенє, відповідаюче присутности предмету, а домагаєть ся иншого.

Колиж тепер дитина вчить ся примінити своє поведенє до ріжницї обох положень, вчить ся вона тим самим реагувати инакше на дійсні предмети як на лиш подумані. Саме ся обставина веде з собою в наслідку, що приноровлене до самого лиш подуманя предметів є для дитини спеціалним випадком присто-

сованя до різнородности дійсних предметів, і з него поступенно розвивається. Нашою задачею буде тепер підійти ближше до сего процесу і усвідомити собі на прикладах його імовірний хід.

Зачнемо від розгляду одного випадку, де на разі не мати мемо до діла з „недійсністю“, а тільки побачимо, як досвід учить нас через вправу різничкувати наше поведене згідно з різнманітністю обставин.

Йдучи за вродженим склоном дитина старає ся вхопити усе те, що дотикає її руку, а далше й се, що попаде під її зір. Її поведене, її спосіб хватати предмети не є ще як слід пристосований до різнородности предметів. Дитина хватає з тим самим уставленем пальців за круглий і за гранчастий предмет, за великий і за малий. Тому то й не вдасть ся дитині з початку часто вдержати предмету, який через се висувається єї з руки. Коли одначе дитина, перта інстинктовим склоном, понавляє проби, віднаходить вона вкінци такий спосіб, який дає їй спроможність вдержати предмет і донести його евентуально до уст. Згодом при дальшим повторюваню таких проб усталить ся доцільне поведене, як таке, що заспокоює гін, і воно доконувати меть ся опісля чим раз певнійше та скорше. Се процес, що не вимагає „думаня“ і свідомої своєї ціли волі, а йде автоматично, методою „проби і помилки“, яку ми вже згадували передше.

Коли така вправа відбула ся при якімсь означенім предметі А, то коли пізнійше якийсь инший предмет В подразнить дитячий нахил до хватаня, старати меть ся дитина початково ужити навчених попередно рухів хватаня зглядом предмету В, при чім вони покажуть себе непригожими; тоді вправа подібним шляхом як попередно доводить до сего, що тамте поведене підлягає переміні і витворюється з него нове, пристосоване до нового предмету.

Витворене нового пристосованя не значить одначе, що старе мусить тим самим затратити ся, лише, о скільки досвід проводить раз предмет А, а раз предмет В у стичність з одиницею, удержують оба роди поведеня. Вони асоціюють ся іменню, кожде про себе, з психофізичними корелятами предмету А, зглядно предмету В так, що ті актуалізують опісля одно або друге залежно від обставин.

Річ ясна, що поведене хватаня, яке ми тут узяли як приклад, різничкується не на два, а на велике число існуючих побіч себе потенціально відмін, остаючих до себе у різних степенях схожости. Ми вчимо ся згодом пристосувати рухи хватаня до різних величин, постатей та віддалень предметів так, що вони

відбувають ся опісля легко й певно, без потреби якоїсь застанови з нашого боку. Оптичний образ даного предмету „наставляє“ нас на означений спосіб хватання його, яке відтак само вже dokonується. Скорість та легкість, з якою можуть змінити ся ті наставлення, така як у наставленнях наводжених Крісом, що легко толкується ся безнастанним вправлюванем їх з нашого боку.

Із різнородних форм поведеня, що є пристосовані до різних родів предметів, які можна вхопити руками, витворюється поводи поведене, відповідаюче самому лиш їх подуманю, при чім процес пристосованя остає по своїй суті той сам. Треба тільки узгляднити, що в практиці можливий тяглий перехід від положень, де предмет творить їх реальний хвилиний складник, до положень, де він лиш подуманий. Хай предмет дійсний і предмет лиш подуманий творять з льогічного боку противенство, що не допускає ніяких середних, переходових стацій. В практиці існують посередні предмети, які можна пересувати довільно на лінії, що іде від бутя до небутя.

Так на приклад яблуко, що лежить високо на шафі, се для дитини така посередна річ між дійсним і недійсним яблуком.

Дитина відносить ся зразу до таких річий так, неначеб вони находили ся в її безпосереднім окруженю. Вона простягає з початку свою руку до достережених нею річий й тоді, коли вони находять ся дальше, чим сягнути може рука. Тому одначе, що хватаючі рухи сказані у тім случаю на невдачу, підпадають вони серед таких обставин процесови негативної вправи, яка їх з часом вилучує. Натомість инше якесь поведене покажет ся у тих обставинах відповідаючим положеню і ведучим до пізнійшого за-спокоєня склону хватаня, так наприклад нахилене цілого тіла або рухи ніг, які впроважують предмет у безпосередне окружене дитини. Отсі поведеня заступлять з часом серед сих обставин перше. Таким чином поведеня, що утревалаять ся в сих обставинах, мати муть сю прикмету, що не заключають муть хватаючих рухів руки як часть складову. Поведеня такі засоціують ся очевидно з психічною констеляцією, що відповідає сим обставинам; а констеляція така заключає не як складник зображене дотичного предмету звязане з деякими познаками чи там побічними зображеннями, які є психічним корелятом віддаленя предмету більшого чим довгота рамени. На будуче отже стануть констеляції, які заключають муть зображене предмету з такими власне познаками, вихідною точкою поведень, в які не входять муть хватаючі рухи. Сей факт

висловлюють часом також так, що рухи хватаючі підпадають встримови з боку психічної констеляції.

Ось так довершується пристосоване поведєня до більшого віддалєня предметів. А поведєне зглядом яблука, що находити ся у великій віддалі, є прообразом і передступенем поведєня, відповідаючого зображеному лишнь яблукови, а досвіди, що доконують ся на віддалєних предметах, виходять в хосєн пристосованю до подуманого тільки яблука. Далеке яблуко і зображене тільки яблуко мають іменно ту спільну прикмету, що їх годі вхопити. Коли отже спосібність вздержати хватаючі рухи виробила ся уже на далєких предметах, то не потреба її витворювати з окрема на ново на предметах тільки зображєних.

А також асоціяція поведєня з відповідними складниками констеляції, так як вона витворила ся для далєких предметів, виходить в хосєн доцільного поведєня при зображєних предметах. Психічні образи предметів подуманих мають іменно деякі прикмети спільні з образами предметів, які бачить ся з більшого віддалєня. Одні і другі мають звичайно меншу наглядність і меншу силу напору на свідомість, і обоє менше зависимі від позиції голови спостєрігаючого і від напряду погляду. А дальше: далєкі предмети оставляють безпосєрєдне окруженє глядача вільним, їх образи не прислонюють образів предметів, що находити ся в безпосєрєдній близкості одиниці; подібно мають зображєня подуманих тільки предметів сю прикмету, що не стоять на перешкодї спостєреженю предметів окруженя. Оскілько отже встрим хватаючих рухів засоціював ся з дотичними познаками зображєнь, то переносить ся він і на випадки подуманих тільки предметів підготовляючи таким чином й тут доцільне поведєне.

Добрий приклад предметів, що посєрєдничать у практичній переходї від дійсности до самого тільки зображєня і дають дітям нагоду пристосувати ся до послїдного, се образ у зеркалі і лялька. Образ предмету в зеркалі не „дійсна“ річ, одначе він також не цілковите ніщо, але щось посєрєдне, якого поява підлягає окремим законам, до котрих дитина мусить звільна привикати. Подібно і лялька для дитини такий предмет, що лежить на лїнії сєрєдній між дійсним і зображєним тільки чоловіком.

Нам слїд буде тепєр розглянути точнїше один момент, який передше згадали ми лиш мимоходом. Ми видїли, що ріжнородні поведєня, примінені до ріжнородности предметів, асоціують ся з психічними констеляціями, які є психічним образом зовнішнього положєня, в котрім ті предмети виступають. Колиж, як се пока-

зував попередній приклад, пристосоване до недійсних предметів ґрунтується на пристосованню до дійсних і є його продовженням; то треба в виду сего прийняти, що й внутрішня структура сего пристосовання така сама як там. Як отже там вихідна точка поведення лежала у якихсь позначках психічної констеляції, з якими се поведене асоціювалося, так і вихідна точка поведень пристосованих до недійсних предметів лежить ме у якихсь позначках психічної констеляції, з якою се поведене засоціоване. І принайменше на разі не бачимо приводу дошукувати ся сеї вихідної точки в переконанню про недійсність сего предмету.

Та як вихідна точка позитивного поведення дитини, що виступало при хватанню предметів, не лежить в якимсь переконанню про породу дійсности, так само й вздержане сего поведення здається не мати свого жерела в пізнанню недійсности.

Річ неперечно тяжка хотіти казати що небудь певне про стан свідомости дитини в дотичних випадках. Всеж таки обсервоване поведене дітей здається показувати, що в них рухове поведене щось первісне, що випереджає пізнане дійсности, а не аж з него слідує. Пристосоване рухів хватаючих в дитини до різних форм та віддалень предметів доконується не так, що дитина пізнає перше сі форми і віддалення і опісля пристосовує свої рухи до пізнання, лише хватане предметів випереджає те пізнане. Доперва через те, що проби хватання не вдають ся, та що стається необхідним різнити ті рухи, витворюється в дитини спосібність оцінки віддалень.

Можна би пробувати боронити першенства пізнання перед діланем слідуочим способом. Воно правда, так можна-б сказати, що ми на пр. пізнане віддалень присвоюємо собі доперва так, що робимо проби досягнути сі предмети. Через ті проби ми власне зискуємо пізнане віддалень, а се пізнане кермує опісля нашими рухами. Супротив такого заміту не треба забувати, що вже проби, що випереджають знане, не можуть остати без впливу на пізніше поведене. Рухове поведене, що натрафить на якісь перешкоди і з сего приводу відбувається інакше, як воно було зразу спрямоване, не повторить ся другий раз уже точно у тій самій формі. Воно змінюється автоматично у напрямі накиненим йому перешкодами. Комбінація рухових елементів, що витворила ся при пробі, полишає тенденцію до обнови, не може проте остати ся без впливу на хід поведення в будучности. Проби, на яких пізнане доперва ґрунтується, є самі про себе уже школою поведення. Переучуване:

зачинаєть ся отже перше, заки прийде пізнанє; тож не може воно мати у пізнаню свого властивого жерела.

Подібно дієть ся, як нам здаєть ся, також у тих випадках, де ми приноровлюємо наше поведене до самого тільки подуманя предметів. Так як ми понехуємо ловити рукою предмети за далеко від нас віддалені не тому, що ми пізнали, що при таким віддаленю зловленє не можливе, а тому, що роблені нами проби злапати такі предмети стають безуспішні, так само здержуємо ся від рухів, хватаючих недійсні предмети не тому, що ми пізнали їх недійсність, але тому, що предмети сї показують ся такими, яких ймати не можна.

Наведений нами приклад для зясованя процесу пристосованя нашого поведеня до дійсности та недійсности взятий з одної спеціальної области нашого поведеня в загалї, одначе не тяжко змїркувати, що зазначене тут поясненє процесу пристосованя до ріжницї між дійсністю і недійсністю розтягнути мож і на інші области нашого поведеня.

Загальний, цілу область нашого психічного жита пронизуючий характер сего процесу пристосованя взагалї, в якім ми тут його представили, сконстатували та розяснили уже деякі психологи. Маємо тут головно на гадці Гефдінга, який питає се обширно розглядає. Розпад всего даного на дві сфери, світ дійсности та світ „вільних зображень“, се чимсь, чого розуміне поводи тільки розвиваєть ся в нас через досвід. Ми з разу схильні стрічати все, що тільки зявить ся в нашій душі, в однаковий спосіб. З початку для нас все, що тиснесть ся в нашу свідомість, „дійсне“, не в тім значіню, неначеб ми з повною свідомістю осуджували се як дійсність, лиш у тім, що ми зразу схильні реагувати на всі предмети без огляду на рід їх виступленя, як на річи дійсні. Доперва коли ті реакції стають неперевердими і мусять уступити місця иншим реакціям, до яких приневолює нас окруженє, творить ся в нас звільна зрозуміне для ріжницї між світом реальним і світом свобідних зображень. Як раз невдяча проб є тим чинником, що освободжує наші зображеня від стремлінь, які з разу звязані були з ними так само як зі спостережанями.¹⁾

¹⁾ Особливо плястично представляє Гефдінг сю річ в другім виданю своєї „Психології: »Es muss sich mit dem beginnenden Bewusstsein wie mit dem Traumbewusstsein verhalten: alles, was sich darbietet, wird vorläufig für bare Münze genommen, und so ist kein Grund vorhanden, den Inhalt des Bewusstseins in zwei verschiedene Sphären einzuordnen, in die Welt der Möglichkeit und die Phantasie einerseits und die Welt

§ 8. Яким способом входять „свобідні зображення“ знов у зв'язь з дійсністю.

В попереднім уступі розглядали ми процес, через який із зображень в загалі виділюють ся „свобідні зображення“, зображення, що перестали бути самі про себе вихідними точками реакції, які вони передше спричинювали. Сему процесови протиставляється одначе инший, який заставляє зображення, що втратили уже майже усяку зв'язь з дійсністю, навізати сю зв'язь знов на иншій дорозі. Бо хоч зображенням не відповідає ніякий предмет в безпосереднім оточенні зображаючого, то прецінь можуть вони бути показником річий або приключень, що деінде десь відбуваються, відбували ся або будуть відбувати ся. В міру як чоловік вчить ся пристосовувати своє поведіння й до таких не дотикаючих його безпосередно предметів, можуть і ті зображення стати ся вихідними точками відповідних поведень.

Возьмемо знов приклад. Ссане з фляшки, викликане в дитини зразу диткненем фляшкою її губ (так як взагалі з початку кожний предмет в силі викликати через диткнене губ рухи ссучі), асоціюється ся згодом зі спостереженнями фляшки повної молока так, що опісля вже се спостережене само актуалізує дотичні рухи губ. Дитина намагає ся поводити ся в спосіб відповідаючий приймаю поживи, як тільки з далека побачить фляшку. Рівномірно з тим одначе, як довершується пересунене поведіння присвоюючого поживу, довершується на ній також трансформація. Тому що диткнене уст фляшкою не слідує в тих обставинах звичайно зараз по побаченю фляшки, не находить зачатий процес приймаю поживи хвилево відповідної піддержки, бо вражіння дотикові на губах і в устах, які звичайно процес сей автоматично піддержують, не присутні.

З сеї причини дізнають рухи ссучі у таких обставинах ослаблення, а довше приривчаєне до сих обставин відсуває їх цілком

der Wirklichkeit und Wahrnehmung anderseits. Im Gegenteil wird dieser Gegensatz erst durch grossenteils bittere Erfahrungen entdeckt. Wir müssen öfters mit dem Kopf gegen die Wirklichkeit anrennen, bis es uns klar wird, wo ihre Grenzen liegen.» (Psychologie in Umrissen, übers. von Bendixen, Leipzig, 1887, st. 162).

— В тім розуміню правдиве те, що каже Мах в своїм творі „Erkenntnis und Irrtum“ про психологічне жерело прав природи: „Ihrem Ursprung nach sind die »Naturgesetze« Einschränkungen, die wir unter Leitung der Erfahrung unserer Erwartung vorschreiben.“ (Leipzig, 1905, st. 441.)

зі свідомости у стан готовости; знаком сеї готовости є наприклад напружене мязів губних, яке проявляєть ся в частім отвираню і замиканю уст. Рівночасно зір дитини впляюеть ся у фляшку, голова обертаєть ся в її напрямі і ціле тіло витягаєть ся їй на зустріч. Так з первісного процесу приймања поживи витворюєть ся згодом поведене, що на вні представляєть ся як приготоване до приймања поживи, хоч воно не пливе з відповідного свідомого рішення дитини. Назначений тут процес продовжаєть ся поступенно далі. Пересунене поведеня йде чим раз дальше, при чім підлягає воно безнастанно трансформації. Із спостереження фляшки переходить стремліне, викликати поведене приготовляюче акт живлення, згодом на слова, які звичайно приговорюєть ся дитині при подаваню фляшки. З огляду на обставину, що се приговорюване випереджає часто значно не тільки само кормлене, але й появу фляшки, і через те ще більше віддаляєть ся від процесу приймања корму, мусить витворюване у тих обставинах поведене приготованя звертатись чим раз менше прямо на сам процес кормленя і приймати чим раз супокійнійший характер. Бо тому що поживи взагалі ще нема, не находить також обертане за нею голови та впляюване зору відповідного предмету. Так тратить первісне поведене — підлягаючи подібній трансформації — чим раз більше безпосередне відношене до предмету, на який воно передше звертало ся, хоч і не губить його цілком.

Приймане корму справляє дитині приемність, що є первісним фактом онтогенетичної психології. А ми бачили, як з поведеня, що первісно звернене було на само принятє поживи, витворюєть ся через тяглий розвиток „приготовляюче“, „вижидаюче“ поведене. Отжеж ся тягла лїнія становить шлях, на яким може довершати ся пересунене почуваня, процес, про який була вже у нас згадка.¹⁾ Коли з початку сам тільки процес приймања поживи був в силі, здержати плач дитини і викликати в неї вдоволене, то ся спроможність пересуваєть ся відтак на „поведене приготовляюче“, що витворюєть ся з приймања поживи та випереджає його нераз опісля. Оскільки отже дитина привчила ся заховувати ся на вид фляшки „вижидаючо“, то спостережене фляшки стане вже для неї жерелом вдоволеня. Те саме станеть ся опісля зі словами, що заповідають негайне подане корму. Чим спокійнійший характер прийме вижидаюче поведене дитини і чим дальшому відповідає воно пересуненю, тим менше видні стають також первісні жерела

¹⁾ Ся статя. стор. 35.

почування, які згодом в хвилі його появи можуть бути навіть зовсім закриті.

Можна би що правда радість, яку спостережене фляшки або примічене відповідних слів викликають в дитини, пояснити так, що хоч ті слова не приводять із собою безпосередно милого для дитини процесу поживи, то означають його надближане. Радість, яка тут виступає булаб отже тим, що Німець називає „Vorlust“, радість через антиціпацію. Тямити одначе треба, що „означуване“, про яке тут бесіда, не слід розуміти так, неначеб психічна констеляція, викликаюча почуване, мусіла заключати в собі як складник зображене первісного жерела вдоволення, се єсть кормленя. Навпаки почуване слідує безпосередно по спостереженю поживи, або по приміченю слів заповідаючих кормлене, разом з „приготовляючим“ поведенем. Щоб зявило ся почуване, не треба тут цілком міркованя, яке заключало би з помічених слів на будучий процес поживи. Мірковане таке може відбувати ся, воно може навіть опісля, оскільки дитина стане застановляти ся над своїм поведенем, зявити ся як оправдане почування, воно не творить одначе необхідної умовини почування.

Отсе „вижидаюче“ чи „приготовляюче“ поведене засоціювавши ся з поодинокими складниками психологічної констеляції, на тлі якої воно розвивало ся, може опісля через ті складники бути обновлене і в таких ситуаціях, в яких воно не є доцільне. Не все, коли зявляєть ся спостережене страви, або коли про страву бесіда, слідує опісля дійсно споживане. „Наставлене“ на безпосередне чи пізнійше приймаєне корму, викликане тими зображеннями, не найде заспокоєня, що мусить стати жерелом невдоволення. В міру тепер, як відбувати меть ся приноровлене до таких положень, буде перетворювати ся дотичне поведене; словом зачнеть ся тут подібний процес, як при рухах хватаючих, викликаних предметом занадто далеким. Приготовляюче поведене підляже негативній вправі, яка спровадить його елімінацію; одначе відвичка буде лиш услівною, бо відносити меть ся лиш до сих окремішних положень, серед яких первісне поведене сказане було на невдачу. А що тим положеням відповідати муть у викликаний ними психічній констеляції окремі познаки, то стрим поведеня з ними власне засоціюєть ся. А що і негативне почуване, в тих положенях викликане, брати ме участь у пересуненю, то й воно зявиться у свідомости в парі з сими познаками. Коли отже в будучности констеляція заключати ме сї познаки, не викличе вона приготовляючого поведеня і приємности, хоч й буде заключати в собі

спостережене чи там зображене корму як складову частину. Навпаки вона спричинювати буде стрим приготування і невдоволене. Дотичні позначки констеляційні стануть таким чином негативними критеріями відносно подавання страви, знаком, що воно не мати місця.

Як одначе трапляють ся положення, в яких, хоч є зображене страви, не подають її, так лучають ся й такі положення, які з правила ведуть у своїм наслідстві подаване корму. Серед тих обставин приготуваюче поведене очевидно не дізнавати ме стриму, а противно скріпленя, воно плисти ме певнійше і лекше. А о скілько також і таке положене найде свій образ психічний у окремішній внутрішній констеляції, витворить ся асоціяція між нею та відповідним поведенем так, що вона мати ме спроможність його легко актуалізувати. А як оба положення, се, що сприяє дотичному поведеню, і се, що йому не сприяє, мусять різнити ся між собою якимись прикметами, то так само й відповідаючі їм внутрішні ситуації різнити муть ся якимись позначками. Саме ті позначки рішати муть в будучности про те, чи дотичне поведене буде заактуалізоване чи ні; вони „наставляти“ муть організм на актуалізоване або неактуалізоване поведеня. А що, як ми виділи, почуваня як звязані тісно з поведенями беруть разом з ними участь у пересуненю, то отсі позначки рішати муть також і про се, чи констеляція принесе з собою які почуваня чи ні, і чи почуваня ті мати муть додатний чи відемний характер.

Коли опісля одиниця стане спосібна застановляти ся над положеннями, до яких пристосовуєть ся, то перше з них представить ся їй як таке, що вказує на прихід, а друге як таке, що вказує на неприхід якогось приклученя: перше здавати ся буде управняти до віри в прихід якогось приклученя, а друге до віри в його будучу неприсутність. З сього приводу здавати меть ся одиниці, що викликане констеляцією рухове поведене разом з евентуально вплетеним в нього почуванем має у тій вірі своє умотивоване; почуване дотичне представить ся отже одиниці як „осудне почуване“.

Ми бачили одначе, що се поведене, а разом з ним і се почуване є витвором процесу, що звільна координує рухово-органічні елементи, одні випирає, а инші вставляє на їх місци, інакше кажучи, що є се витвір вправи. Саме ся вправа є його жерелом, а не осуд, в значіню одноразового хвилевого переживаня. Що-ж дальше торкаєть ся складників констеляції, які рішають про рід поведеня, то слід їх, як знаємо, шукати в позначках, в яких нахо-

дять свій образ характеристичні прикмети положеня, що дало почин до витвореня дотичного поведеня. Вони лежати муть отже найчастійше в якихсь зовнішніх спостереженя́х. Коли приймемо, що переконане як актуальний складник чи то від самого початку бере участь у таких консте́ляціях, чи то входить в її склад на пізнійшій степені розвитку, то можна йому як позначі консте́ляції признати подібну роль як і иншим її складникам; а саме, що поведене асоціюєть ся з осудом, приналежним до дотичної консте́ляції так само, як иншими її складниками. Так могло би переживане осуду причинити ся із свого боку як мотив репродукційний до обнови поведеня. Коли лишасмо нерішеним питане, чи таке переживане взагалі існує чи ні, то можемо услівно сказати так: коли осуд бере участь при актуалізованю деяких способів поведеня, то сю спроможність одержує він, бодай на перших стадіях розвитку одиниці, шляхом асоціативного процесу. У тім розумію була би також злука між евентуальним осудним переживанем, що належить до консте́ляції і почуванем, що являєть ся в парі з нею, витвором асоціативного пересуненя.

Інтерпретацію таку, яку ми перевели для деяких випадків, в яких переконане про дійсність зглядно недійсність якогось предмету¹⁾ зглядно факту здаєть ся давати привід до якогось поведеня і почуваня, можна висловити в загальній формі. Коли одиниця находить ся в сього рода положеню „А“, що в парі з ним (безпосередно по нім або доперва пізнійше) довершуєть ся дійство „а“, що в якийсь спосіб впливає на добро організму, то організм пристосовуєть ся до сеї черги так, що внутрішні кореляти дійства „а“ пересувають ся в напрямі корелятивів положеня „А“. Через те одержить відповідуюча положеню „А“ консте́ляція „А'“ з часом спроможність викликати поведене, що є свого рода випередженем події „а“, пристосованем до будучого „а“. Се випереджене не помине також почуваня, яке викликувало „b“, лише перейме його у свій склад. Коли пізнійше одиниця застаналяти меть ся над положенем „А“ та його відношенем до „а“, то гадка про будуче „а“ видавати меть ся їй мотивом її поведеня, з чого не слідує

¹⁾ Противенство між переконанем про дійсність, зглядно недійсність, покриваєть ся у переважній скількості случаїв важних для практичного життя з противенством між „дійсністю“ і „самим тільки зображенем“. Коли хтось переконаний, що є лиха погода, то тоді він не в силі вірити, що її нема, а може се собі „лишень зображати“. А коли хтось переконаний, що нема гарної погоди, то може він евентуальність, що існує гарна погода „лиш зображати“.

одначе зовсім, неначеб мірковане таке було необхідною умовиною дотичного поведеня і почуваня.

Коли дитині завсїгди, кілько разів мати простягає до неї руку з ласощами і при тїм робить „приволяючий“ вираз лица (положеня А), лучаєть ся опїсля їсти отї ласощї (b), то в неї виробить ся згодом в навязаню до спостереженя простягнутої з ласощами руки „приймаюче“ поведене (втягнене на зустрїч руки і т. д.), яке йти буде в парї з почуванем приємним. Почуванє пересунеть ся із смаку ласощів на зорове спостережене сих ласощів та злучений з тим відповідний жест матери.

Коли одначе одиниця находить ся частїйше у иншїм положеню (B), яке з приводу своєї схожости з А стремить зразу до викликаня подібного поведеня, яке одначе має сю прикмету, що до неї не навязує процес а, то з часом витворить ся в наслідствї сего положеня инше поведене, до якого приважесть ся не позитивне, а радше неґативне почуванє.

Коли зявить ся спостережене ласощів, та нема рівночасно „приволяючого“ жесту, а навпаки зявляєть ся спостережене жесту *заказуючого* (положенє B), то з початку й така констеляція стремити ме викликати „приготовляюче“ поведене та почуванє вдоленя. Понеже одначе такі положеня з правила не приносяти муть заспокоєня розбудженого гону відживлюваня, отже доведуть в результатї до неґативного чутевого настрою, виробить ся згодом в навязаню до сего положеня шляхом неґативної вправи инше поведене, яке не буде заключати в собі „наставленя“ на принятє ласощів, та одержить через пересунене неґативну чутєву закраску.

Коли одиниця згодом буде годна застановляти ся над рїжницею свого поведеня в обох випадках, то бачити ме причину сеї рїжницї у відмінности положеня А, B (приволяючий жест у першїм, заказуючий у другїм положеню нашого прикладу).

Рїжницям ситуацій відповідають рїжницї приналежних їм внутрішних констеляцій. І так в міру як поведене та почуванє пристосовуєть ся до положеня, звязуєть ся воно рівночасно з дотичною констеляцією. Так отже ті познаки, якими рїжнять ся обї констеляції, рїшати муть про те, котре поведене та почуванє перейде в стан актуалїзації. З другого боку познаки ті рїшати муть також про се, чи одиниця вірити ме у майбутню дїйсність подїї b чи нї. Таким чином одержить процес пристосованя у тїм випадку також на внутр характер пристосованя до дїйсности зглядно недїйсности.

В случаю, який ми навели для прикладу, може пересунене піти ще дальше так, що не треба буде доперва спостереженя ласощів і „даруючого“ жесту руки, щоби викликати в дитини „приготовляюче“ поведене, але вистарчать відповідні висказанї матірю слова, при чїм рівночасно се-

„приготоване“ набере рухово більш супокійного характеру. Психологічний механізм останеть ся одначе при сих дальших пересуненях в основі такий самий. Мірковане дитини над положенем винайде в тім случаю як мотив поведеня віру в те, що мати дарує їй ласощі, основану на словах матері. Одначе пружин поведеня не мусить ся добачувати доконче у тій вірі, але радше у тих складниках констеляції, які тоту віру викликають.

§ 9. Про переносенє пристосованя до дійсности.

Проти нашої проби зрозуміти почуванє осудне в рамках відповідного поведеня як витвір процесу пристосованя піднести можна слідующий заміт: Можливо вправді, так міг би дехто завважити, представити осудне поведене у деяких случаях як витвір призвичаєня та відзвичаєня. Можна одначе навести випадки, де про такий процес призвичаєня і відзвичаєня не може бути бесіди. Можливо, що радість дитини, якій мати обіцяє ласощі (котре то почуванє представляеть ся на внї як почуванє осудне), витворило ся шляхом вправи. Можливо, що приемність, якої дитина дізнає в тім випадку, є наче осадом досвідів, які дитина прибирала в подібних випадках. Можливо, що з огляду на обставину, що по прирікаючих словах та жестах матері слідувало часто подаванє страви, пересунула ся спосібність викликана приемности з їдженя страви на ті слова і жести, які з другого боку творять для дитини також основу переконаня, що одержить бажаний корм.

Як одначе діеть ся в випадку, коли хтось одержить відомість, що він дістав велику спадщину або що ему помер батько? Подібний ряд досвідів, як в наведених передше випадках, не міг тут ніяк мати місця, годі отже почуванє осудне, що тут появляеть ся, поясняти як вислід призвичаєня. Бо смерть батька належить до тих приключень, які можуть кождому лучити ся тільки раз, а також щастє одержати спадщину не належить до частих. Ті приключеня не дають отже чоловікови нагоди пристосувати до них поведене шляхом вправи. Супротив сего заміту треба завважити, що погляд, який в почуванях осудних бачить витвір вправи, не мусить приймати, що вправа в передше описаній формі мусить відбути ся при кождім положеню, яке має силу, залежно від свого відношеня до дійсности і недійсности, приневоляти нас до відмінних реакцій. Бо вправа, набута при однім положеню, виходить уже иншим положеням в хосен, через се, що поведене, втворене при одних положенях, переносить ся само на инші. А діеть ся се ріжними дорогами.

По перше є зрозуміле, що коли якийсь психофізичний елемент, скажім якесь зображенє, одержало через вправу спроможність,

викликати у рамках даної констеляції якесь означене поведене, то і всі інші подібні зображення проявляти муть в рамках такої самої констеляції стремліне, зробити те саме. Здібність примінення до ріжниць між дійсністю і недійсністю, вивчена для першого зображення, буде вже від разу стійна для інших подібних зображень. Поведене, до якого дитина привикла при однім роді ласощів, буде актуалізувати ся при ласощах иншого рода.

Отсей процес переносеня одержує з часом форму, яку зовуть також „генералізацією“. Поведене дитини, яке воно присвоїло собі на одній страві, переносить ся не лиш на інші страви. які з вигляду до першої подібні, але на всі страви взагалі. Спільне усім стравам,—що домагаєть ся подібного поведеня з ними, лежить в тім, що вони всі є чимсь їдомим; є се отже спільність, яка звичайно не здаєть ся нам достаточною причиною, щоби називати всі страви подібними; ми висловлюємо сю спільність радше так, що причисляємо їх до тої самої класи предметів, а саме до класи страв. Страви як предмети їди однородні в тім значіню, що всі заспокоюють той сам гін організму, всі підлягають подібному процесови споживаня і спроваджують те саме додатне почуване наситу. Як ріжно не виглядали б вони, те що з ними остаточно „робить ся“, при всіх їх те саме. Дієть ся тут подібно як в області мови, де ту саму чинність довершуєть ся на цілій класі ріжних елементів; так на приклад чинність деклінаційна, що доконуєть ся у тій самій формі на великій класі імеників, які порівнані з собою як звуки можуть бути дуже на себе взаімно несхожі. І тут доконуєть ся, так, як се там було, переносене чинностей з одного елементу класи на другі — з таких, на яких відбувала ся вправа у тих чинностях, на такі, на яких сего не було. І як при граматичних чинностях се переносене доконуєть ся „автоматично“, то дієть ся се подібно також з області, якою тепер саме займаємо ся.¹⁾ Згідність

¹⁾ Дитина творить при говореню влучну форму від якогось іменика, якого вона до сего часу не уживала ще в тій формі, не тому, що пізнає його як іменик, що має бути відмічований після певних правил; дієть ся се радше так, що психічні умовини, що клячуть дотичний іменик у свідомість, сходять ся з умовинами, серед яких дитина привичаєна актуалізувати дотичну чинність деклінаційну (дитина додає на приклад до нового іменика, який чує у числі одиничнім укінчене „п“, бо через віправу воно дійшло до привычки додавати до назв предметів укінчене „и“ там, де йде о більшу скількість предметів) Подібно діяти ся буде в відношеню до споживаня страв. Дитина поводить ся з новою стравою правильно як з дійсною стравою, не тому, що пізнає принадлежність її до дотичної класи

йде однак іще дальше. Як при науці матерньої мови dokonується вправа граматичних чинностей не зразу на однім іменнику і однім дієслові, щоби відтак перенести ся на інші іменники і дієслова, лише однакові поведеня вправляють ся від разу на більшій кількості елементів кляси так, що вправи ті взаємно себе підпомагають, то подібно діється з поведенем внутр кляси ідомих річий. Дитина не присвоює собі властивий спосіб поведеня зглядом річий ідальних зразу скажім на яблуці, щоби його опісля вміти актуалізувати на грушці, лише вправи довершується по часті на яблуці по часті на грушці, а по часті на інших ще річах, так, що ті вправи себе взаємно скріпляють.

Схожість обстанови тут і там спричинює подібні наслідки. Так як факт, що ми чинности граматичні, часто доволі зложені (на пр. будоване речень) виконуємо так легко і певно без попередної застанови, остає в звязи з обставиною, що ті чинности є чинностями „класовими“, то єсть, що вони повтарають ся на цілій групі елементів і через те безнастанно вправляють ся — то так само й легкість і певність, з якою ми поводимо ся в віднесеню до різних ідомих річий, остає в звязи з обставиною, що ся чинність є чинністю класовою, що вправляється на цілій групі елементів. Се торкається ся однак не самої тільки чинности споживаня, лиш також інших поведень, які з него через пристосоване витворюють ся. Отже також дотичить се спосібности, відповідно до роду положеня актуалізувати або понехати „ожидаюче“ чи „приготовляюче“, поведене, се єсть спосібности примінити наше поведене до різниці між „дійсністю“ і „недійсністю“. Наука, яку дитина перейшла на деяких ласощах, а яка доводить між іншими до сего, що вона вміє примінити ся до такої ситуації, де ласощі вправді доступні зорови, але їх дістати годі, — наука та удержить ся не лиш і в відношеню до інших ласощів, але також до всіх ідомих річий взагалі, а згодом перенесеть ся вона і на інші річі, яких бажається дитині не з приводу їх ідомости, але з огляду на які небудь інші їх прикмети.

Схожість пристосованя до дійсности з явищами з області мови, якої ми торкнули ся передше, можна розглядати єще з ін-

річий, а радше тому, що зображене спостережене їй входить у свідомість серед обставин, які на основі привычки пруть до відповідного поведеня (з новим дитині ще незаним напиком вона обійдеться ся „автоматично“ як з річю призначеною до питя на приклад тому, що найде його у флашці з якої вона привикла пити. Або зїсть нову страву тому, що вона є на тарелі). Тут і там отже є переносенє явищем асоціативним.

шого боку. Узгляднім, що поведеня, які мож перевести на дійсних“ річах в противенстві до „лишень подуманих“ (недійсних), творять, подібно як функції мовні, приналежні до тої самої мови, одноцільну систему в тім значіню, що вони підчас ходу психофізичних процесів зціплюють ся в ряди. взаємно себе обмінюють та одно на другім основують ся. Річи дійсні, які мож їстп, мож також діткнути. взяти в руки та оглядати. Річи, які їмо, беремо часто вперед у руки, держимо та оглядаємо. У відношеню до річий недійсних іджене так само непереведиме, як діткнене та держане руками. Стрим першої чинности зійде ся отже із стримом тих других. Таким чином з одної сторони поведеня пристосовані до дійсних річей, а з другої сторони поведеня, пристосовані до річий недійсних (що представляють ся як здержане перших), будуть, одні і другі про себе, асоціяційно сильно получені, будуть себе взаємно розбуджати, вправляти в хід та піддержувати так само, як функції двох мов, яких ми вивчили ся, на приклад німецької і французької. І се є дальшою причиною, чому реакції на дійсність і недійсність, так легко і певно і без довших мірковань з нашого боку актуалізують ся і удержують ся. Бо реакції на дійсність про себе. й реакції на недійсність знова про себе творять замкнені в собі системи, котрих елементи численними вязами сплетені з собою; введене одного елменту значить через те введене цілої системи, яка вже автоматично удержує себе дальше у функціонуваню. Таким чином стає зрозумілим також явище влучуваня в дійсність і вилучуваня з неї („Ein- und Ausschaltung in Wirklichkeit“), в яким Ернфельс добачує щось незвичайне. Воно того самого походження, що наставлене /на ту чи иншу мову, в яким знов Кріс добачує щось незвичайне. В обох випадках отсе явище се витвір вирави, що правда витвір своєрідний.

Може буде тепер властиве місце вказати ще раз на анальоїї, що заходять між описаними власне явищами і „завданнями“. Розвязка якогось завданя, на пр. найдене понятя надрядного для якогось зображеня, доконуєть ся, як ми бачили, так, що до сего зображеня навязує означене „поведене“, що веде до актуалізації иншого, зміслової задачі відповідаючого зображеня, у тім випадку зображеня надрядного.¹⁾ Таке „поведене“ може, подібно як зображеня, персеверувати і асоціювати ся з иншими психічними яви-

¹⁾ Гляди ся статя, ст. 24.

щами, через що творить ся спроможність розв'язувати таке саме завдане на иншим матеріалі. Коли на пр. якийсь поведене остає в стані персеверації, між тим як матеріал зображень змінює ся, буде се поведене доконувати ся на чим раз то инших зображеннях і актуалізувати таким чином постійно зображення, остаючи до першого в тім самім відношеню, на приклад в відношеню надрядности. Так переносить ся механізм розв'язки завдання від елементу до елементу.

Тепер-жеж ми виділи, що зв'язь, яка заходить між істнованем в нас означених переконань дотично дійсности чи там недійсности річей і бігом психофізичних процесів нашого організму полягає в тім, що там, де подані умовини дотичного переконання, подані zarazом умовини означеного „поведеня“. А таке „поведене“ мусить очевидно впливати на хід зображень піддержуючи обнову таких зображень, що підходять під рамці поведеня а встримуючи инші. Так пояснює ся факт, що хід психічного життя у випадку, де існує відповідне переконане, є зв'язаний, що ему накинений напрям, в яким він мусить порушати ся. Дієть ся тут так само, як в инших випадках зв'язаного ходу зображень, на пр. у випадку, де затамлений ритм кермує напрямом обновы зображень, або в сім, де вивчений порядок реченя з гори назначає порядок обновы слів, які мають творити се речене.

Переносене вправи придбаной на деяких положенях у инші области психічного життя діє ся, як ми вже згадали, помінаючи процес генералізації поведень (поширенем дотичного поведеня на цілу класу зображень) також через те, що на протязі розвитку поодинокі поведеня комбінують ся в цілости та одно із другого витворюєть ся. А прикметці часткових поведень віднайдуть ся очевидно у якийсь спосіб також у витвореній з них цілости. Так дієть ся на приклад з поведенем перенимання на власність та з посіданем самим. Посідати яблуко не значить те саме, що його їсти; а всеж поведене, на яким полягає в дитини перенимане на власність та посідане яблука, будуєть ся на поведенях, якими дитина звикла стрічати яблуко як предмет їди і забави. „Приготовляюче“ поведене, до якого призвичаїлась дитина в положенях, де вправді бачила вона яблуко, але мусіла на него ждати і подібне поведене зглядом забавок, які дитині не зараз подавано, є основою, з якої виростає поведене: „взяти на власність“. Тому іменню, що przygotowляюче наставлене на яблуко ставить ся до него раз як до страви, другий раз як до забавки, а инший раз

знов як до одного і другого, інтерферують оба поведення між собою і складають ся остаточно у поведене вислідне, в яким вдержують себе спільні складники, а відмінні ослабляють ся. Простягане руки до яблука, яке становить вступ і при бавленю ним і при їдженю може вдержати ся як спільний складник обох поведень, одначе рука остає згодом нерішена, чи має повести предмет до губи, чи лишень бавити ся ним, і в результаті держить його тільки в руці. Ось так поведене тратить виразне стремління до їдженя і до бавленя і набирає через те прикмет перенимання на власність взагалі, при яким дитина на разі вдоволяєть ся самим задержанем предмету. Слово „мати“, яке приговорюєть ся дитині при вручуваню („маєш тут яблуко“), засоціюєть ся евентуально з поведенем, яке кристалізуєть ся в дитини у тих обставинах і служити ме йому до його названя.

Понеже одначе „приготовляюче“ поведене зглядом страв та забавок проявляє здобуте вправою пристосоване до дійсности і не-дійсности о стільки, що кермуєть ся після знаків, що вказують на будуче, то і виростаюче із поодиноких форм сего поведеня „поведене перенимання на власність“ перейме від них у себе пристосоване до дійсности. Злишнім буде зачинати із снм останнім поведенем сю вправу на ново.

На отсій дорозі одержить „перенимане на власність“ також здатність лучити ся з почуванем вдоволеня, для якого, о скільки дитина міркувати стане над положенем, насунеть ся „посідане“ як причина. Коли дитина опісля побачить яблуко, то спостережене його викличе евентуально у його свідомости почуте давнійше слово „мати“. А чи за ним слідувати ме поведене перенимання на власність, злучене з приемним почуванем, залежати ме від того, чи констеляція психічна, що супроводить спостережене яблука, заключає познaki, які ранше випереджали їджене яблука чи забаву ним і набрали були через те спосібности, актуалізувати „приготоване“ до їдженя чи забави („даруючий“ рух матери, притакуючі жести або слова і т. д.). Нема сих познак у констеляції, то не слідувати ме також отсе поведене і почуване вдоволеня. Кінчить ся отже в таким випадку на „самім лише зображеню“ яблука, якому не товаришить ніяке радісне почуване. Так ось поведене перенимання на власність віддіичує від поведень, з яких розвиваєть ся, питоменність, що є зорентоване до дійсности, то значить, що актуалізуєть ся лишень серед обставин, які з права випереджають означену якусь подію.

Отсе переносене раз набутих призначень у дальші сфери

психічного життя можна пояснити також так, що виходить ся при розгляді від констеляцій, які викликають поведене. Коли кілька елементів, які внутр якихсь констеляцій стали ся шляхом при звичаєня вихідними точками означених поведень, утворюють нову цілість, тоді й поведєня привязані до поодиноких елементів складають ся в нове зложене поведене; а се мати ме характер пристосованя до дійсности, який мали частні поведєня, не потребуючи на ново переходити через стадію вправи.

Душевний твір, що є психічним корелятом предмету „майно“, творить ся з елементів, що є психічними корелятами гроша та ріжних річий, які дістати можна за гроші. Зображене майна стоїть в асоціяційнім повязаню з зображенєм грошей та ріжних річий, які можна купити за гроші (предмети комфорту, страви і т. д.) і держить ті зображеня постійно в стані готовости. Наслідок сего такий, що ми на констеляції, які заключають як складник психічний корелят „майно“, реагуємо в принципі так само, як на гроші та на предмети купні за гроші. І як ріжними поодинокими предметами комфорту тоді тільки тішимо ся, коли їх дійсно одержуємо, то так і одержане майно тоді тільки тішити ме нас, коли ми наберемо переконаня, що воно стає дійсно нашою власністю.

Вразливість на різницю між дійсністю і недійсністю, яку ми виробили собі в відношеню до страв та ріжних предметів комфорту, переносить ся в основі на майно, як їх суму. Злишним є проте, щоби хтось, хто в спадщині одержав майно, робив доперва досвід з дідиченєм майна, коли він має висше ставити дійсне одержане майно від самого лише подуманя такої евентуальности.

§ 10. Осудні почуваня як витвір вправи.

Погляд про суть почувань осудних (почувань вартости), який нам видає ся влучним, завначили ми вже в головних обрисах. Нам видаєть ся, що осудні почуваня се тільки спеціальний випадок загальнійшої появи: з огляду на обставину, що наша психофізична організація дає нам спромогу творити зображеня ріжних ситуацій також тоді, коли тих ситуацій під даний момент в дійсности нема, повстає потреба окремого приноровленя нашого психофізичного організму; а саме потреба навчити ся не реагувати так само на зображеня ситуацій, яких у дійсности нема як на зображеня, для яких існує згідність між суб'єктивним образом і окруженєм. Спроможність примінити наше поведене до сеї різ-

ниці досягаємо через вправу. Коли сліди сего пристосованя, що переизує всі області нашого психічного житя, зроблять ся замітні особливо виразно серед почувань, то маємо перед собою явища, які Майноні називає осудними почуваннями. Почування сї заслугують на сю назву о стільки, що внутрішні констеляції, які дорогою пристосованя досягають здібність викликати дотичні почування, різнять ся від констеляцій, яким не достає сеї здібности, між иншими тим, що перші з них є також в силі дати основу означеному переконанню, між тим, як другі сеї спроможности не мають.

І, як ми бачили, не є річею необхідною для поясненя сеї стрічі условин почуваня з условинами переконаня приймати істноване якогось окремого, первісного відношеня між переживанем осуду і переживанем почуваня. Зіткненє почуваня і осуду се наслідок зіткненя условин обох явищ психічних. А дальше те зіткненє условин не є первісним фактом нашого психічного житя, лиш наслідком досвіду, зібраного чоловіком на протязі онтогенетичного розвитку. Шлях, на яким досвід зводить до купи ті условини, се дорога асоціативної вправи, вправи взятої у тім значіню, яке обнимає призвичаєне і відзвичаєне а також і асоціативне пересуненє. Психічні констеляції, що можуть бути основою означеного позитивного зглядно неґативного осуду, присвоюють собі шляхом асоціативного пересуненя прикмету бути антицеденсами позитивних зглядно неґативних почувань. В отсєм розуміню можна понимати осудне почуване як асоціаційну появу.

При описі процесу, що веде до утвореня почувань осудних, звернули ми нашу увагу у першій мірі на рухово-сенсоричний чинник тому, що творене згаданої вправи у тій області найбільш замітне, і тому, що чинник сей остає в тісній звязи з почуваннями. Саме узглядненє сего чинника помагає найбільше до зрозуміня отсего процесу як обяву вправи, призвичаєня. Не заперечуємо одначе, що почування осудні кидують ся в очи найрадше як раз там, де рухово-органічний посередник явища найменш замітний. Одначе такі випадки, де осуд є одиноким передником, а почуване одиноким слідником, є явищами, які можна як випадки граничні влучити до богато численнішої групи випадків, де осуд з одной, а почуване з другої сторони лежать на обильній рухово-органічній основі, котра то обставина виразно вказує напрям, в яким шукати треба за властивими пружинами явища.

Хочемо одначе тепер зазначити виразно, що хоча ми при вробі поясненя осудних почувань відкликали ся частійше до

чинника, який назвали ми „поведенєм“ (в тіснійшій розуміню слова), то не перечимо можливости пояснити сю появу також при помочи асоціації зображень.¹⁾ Дієть ся тут так само, як при явищах мови і приналежних там „наставленнях“, які ми старали ся порозуміти при помочи „поведеня“, бачили однак рівночасно, що до сих явищ можна ставитись також як до продукту асоціації в звичайнім її розуміню, а саме як то витвору „асоціаційної змішки“.

Дане зображене А може, як звісно, викликати почуване не лиш безпосередно, але також і так, що кличе у свідомість засоціюване з ним зображене В. яке доперва остає в безпосередній звязи з почуванем. Се почуване викликане через В може виринути над поріг свідомости й тоді, коли В зістане через А введене в стан готовости, одначе не піднесеть ся над поріг свідомости. Се власне вихідна точка асоціаційного пересуненя. Є тепер дальше можливе, що А, відповідно до констеляції, в якій находить ся, приводить раз до готовости В, яке має чутеву закраску, а другий раз С, яке ніякої закраски не має. З огляду на се приведе А, залежно від сего, чи виступить у першій чи другій констеляції, приемне почуване, зглядно не приведе ніякого. Коли приймемо, що С не є рівнодушне, але має закраску противну як В, то констеляція рішати ме не між почуванем і станом рівнодушним, але між приемністю і неприємністю. Назвім таку евентуальність „релятивним пересуненем“ почуваня, то можна осудні почуваня пояснити власне як обяв такого зглядного пересуненя. Так на приклад у аналізованім нами перше прикладі з яблуком можна пояснити залежність почуваня від „переконаня“ таким способом. Спостережене чи там зображене яблука викликає радість не безпосередно, лиш так, що може нам пригадати їджене яблука. Коли ж тепер зявить ся зображене яблука серед обставин, серед яких частійше дійсно відбував ся процес їдження, то воно лекше в силі буде покликати у свідомість зображене їдження зглядно ввести його в стан готовости, як в обставинах, серед яких звичайно їджене не наступало. Бо обставини першого рода стреміти муть до сего, щоби держати зображене їдження в готовости, а тим самим скріпляти тенденцію до приемного почуваня звязану з зображенем яблука, між тим як обставини другого рода здержувати муть сю тенденцію через пригад незаспокоєня бажаня їди. Так стане зрозумілим, що зобра-

¹⁾ Се власне намагав ся я зробити в статі „Про ріжницю між почуванями осудними і представними“.

жене яблока .викличе в першій випадку радісне почування, між тим як у другій випадку воно не мати жодної чутевої закраски або евенгуально закраску неприємну. Тому, що чинний буде тут не один якийсь означений пригад, але пригади численних не зовсім ідентичних випадків, які складають ся в одну вислідну, представляють ся явище се як своєрідна асоціаційна змішка.

Подібно можна почування, що обгортає когось на вість про одержане майна, пояснити як витвір змішки зображень, які порушує зображене одержаного майна, при чім заходить одначе слідуюче обмежене: Коли вість дотична насніє серед обставин, що характеризують одержане майна як щось „дійсне“ в противенстві до „самого лише зображення“, то дотичні позначки, що основують переконане про дійсність; побуджати муть очивидно у першій мірі спомини тих випадків, в яких відношене до дійсности схоже з хвилевим; отже спомини випадків, де різні поодинокі предмети майна переходили „дійсно“ на власність дотичної особи. Бо в нашій психічній життю існує група елементів, які повертаючи все серед ріжнородних обставин є для нас основою віри у дійсність. (Спостережене потакующего жесту, чуте слівця „так“ і т. д.). Через те констеляції, що основують переконане про дійсність, будуть зближені до себе тим, що мати муть спільні критерії дійсности. Таким чином можна порозуміти, як у випадках, де є віра в дійсність певних річий, стремлять до обнови в першій мірі спомини тих випадків. в котрих також була в нас віра у подібні річи та приключена. Число тих споминів буде одначе в випадку повірення в одержане майна за велике, а деякі з них будуть й за давні як на те, щоб всі вони могли у моменті, коли порушені констеляцією проявляють свій вплив, дійти до стану виразної актуалізації. Тим саме поясняеть ся, що ми в таких випадках шукаючи психологічної причини почування і не находили тих споминів актуально у свідомости, добачуємо її в позитивнім або негативнім переконаню, яке бачимо тоді в нашій душі.

Не треба тут також доконче приймати, що осуд як такий грає більшу якусь ролю при актуалізації почування. Бо репродукційний мотив, який рішає про те, що в випадку переконання є, а в випадку його браку інші спомини підходять під поріг свідомости, можна, як ми вже згадали, добачувати в елементах, на яких основується існуванне зглядно брак переконання. Коли одначе приймаємо існуванне окремого переживаня осуду як вислову переконання, то можна йому, так як і иншим складникам констеляції,

признати ролю мотиву репродукційного, що співділає при розбуджуванню споминів.

Коли-б таким чином отворала ся можливість, признати осудови при витворюванню осудних почувань якусь ріль, що ставить його до почуваня у зрозуміле відношенє, то прецінь насувають ся згляди промовляючі проти сего, щоби добачувати в осуді рішаючий чинник у поданім власне розуміню.

І так бачили ми перше, що вправа, яка робить наше поведене вразливим на протиставність дійсности й недійсности, зачинаєть ся скорше, заки ми спосібні вхопити сю протиставність осудом.

Дальша причина лежить на наш погляд в тім, що не завжди там, де ми ex post говоримо про переконанє, яке ми мали і де наше поведене примінювало ся до сего переконаня. мусіло фактично бути актуалізоване переживанє осуду; ми мішаємо тут, як се так часто й поза сею областю дієть ся, актуальне з потенціальним. Годі отже добачувати в переживаню осуду рішаючий чинник там, де воно актуально може цілком не явити ся, лиш бути заступленим самою тільки спроможністю актуалізації.

А дальше, наше почуванє проявляє вразливість не лиш на наші переконаня, але також на наші здогади, о скілько сї досягнуть висший трохи степенє імовірности. Так на приклад побоюємо ся небезпеки не лиш тоді, коли ми фактично переконані про єї істнованє, але також і тоді, коли вона здаєть ся нам імовірна. Для теорії, яка в таких випадках приймає безпосередну звязь між почуванєм і осудом, представляє отся обставина трудність о стільки, що тяжко вказати тут властиву основу таких почувань. Бо ті почуваня характером своїм зближають ся дуже до осудних, хоча не осуд, але тільки здогад лежить в їх основі. За те теорія, що намагаєть ся обійти ся при поясненю без осудів, не найде тут ніякої принципіальної трудности.

Не оглядаючись на негативне радше становиско, яке ми займили дотично участи осудів в почуванях осудних, не лежить в нашій інтенції твердити, що між переконанями та почуванями взагалі неможливі які нобудь звязи. Наші розсліди обгортають за вузкий круг психічних явищ як на те, щоб ми могли важити ся на таке твердженє. Властивою метою сеї студії було тільки показати, що психологічна підбудова типових случайів, в яких на погляд Майнонта маємо діло з осудними почуванями, лежить у асоціційнім привичаєнню.

Наверствованє і ґарактеристичні признаки українських народніх мельодій.

Написав д-р Філярет Колесса.

Із усіх галузий народньої творчости найбільше характеричною для духа укр. народу єсть його народня музика. Український нарід, одарений уже з природи тонким музикальним почутєм і незвичайною співолюбивостю, виливає у музиці свою сердечну, з глубин душі пливучу сповідь, у музиці з найбільшою безпосередностю відкриває він свою душу, свою палку, розміряно-мелянхолійну вдачу.

Укр. народня музика дає також погляд на сю довговікову дорогу, яку перейшов укр. нарід у своїому духовому розвою та освітлює в історичній перспективі перехрещуванє культурних впливів, як вони ішли по собі оставляючи глибокий слід в народній творчости; і так виказує вона останки давної спільної індоєвропейським народам культурної спадщини із дохристиянської доби і відгомін візантійсько-церковних впливів, і сильне відбите елементів орієнтальної музики та що раз то більше зростаючі західно-європейські впливи. Оттим то укр. народня музика важна не лише для дослідів над культурою укр. народу: вона дає також новий і дуже інтересний матеріал для порівняного музикознавства.

Отся розвідка обмежуєть ся лише до вокальної части укр. народньої музики, т. є. до народніх пісень; та заки приступимо до обговореня музичної форми укр. народніх пісень, подамо на вступі короткий погляд на їх наверствованє, яке богато виразнійше виступає у самому змісті пісень.

Правдива, живуча поезія народня, як органічне, нерозривне полученє двох елементів: поетичного слова й мельодії в одну артистичну цілість народньої пісні, що удержуєть ся в міліонових

масах народніх, переходить в устній передачі з покоління на покоління і вічно перетворюєть ся, має свою давну традицію, свій вироблений стиль, своїх імпровізаторів і професіональних співаків — се вже рідкість в нинішних часах високої інтернаціональної культури з її уніформуючим впливом.

Таку живучу і незвичайно багату щиронародню поезію, як вимовне свідоцтво своєрідної тисячелітної культури, зберігає і доси український нарід, неначе свою національну біблію.

Українські народні пісні в'яжуть ся тісно із духовим житєм українського народу, як його найсильнійший вислів.

В історії й культурному розвою укр. народа можна з деякою певністю визначити кілька періодів, з якими в'яжуть ся витворюване нових пісенних верстов.

Жерелом, з якого виплила народня поезія, треба уважати обряд¹⁾; під охороною обряду народні пісні удержують ся найдовше. Богата обрядова поезія укр. народу сягає своїм початком іще передхристиянських часів на Україні і в'яжуть ся із давними роковими святами. Колядки й щедрівки, співані в часі Різдва і Йордану, гаївки й веснянки, виводжені хороводами головно в часі Великодня та купальські пісні, співані в празник Івана Христителя, лучать ся із старинними обрядами, які нагадують подекуди ще поганський культ сонця. Цикль старинних обрядових пісень доповнюють обжинкові й весільні; обряди й пісні весільні вказують подекуди на такі первісні форми родинного житя, як матріярхат та пориване й куповане жінок²⁾. Обрядова поезія давно уже перестала збогачувати ся новими піснями, вона і перетворюєть ся і забуваєть ся поволи, так як нарід не розуміє уже її давної символіки. Заведене християнства, книжні візантійські впливи й апокрифічна література обогатили не лише укр. обрядову поезію новими темами, але дали також товчок до витвореня християнських пісень релігійного змісту, яких число зросло значно протягом XVII—XVIII ст. під впливом школи і латинсько-польської віршової літератури.

Вже в обрядових піснях, особливо в колядках, скрізь розсипані згадки про подвиги войовничих дружин і героїчну княжу добу; дуже багато заступлений в укр. народній поезії відділ історичних пісень, із живими споминами про татарські

¹⁾ Аничковъ: Весенная обрядовая пѣсня на западѣ и у Славянъ. 1903.

²⁾ Д-р Волод. Охримович: „Значеніе укр. свадебныхъ обрядовъ и пѣсень въ исторіи эволюціи семьи“. Етнографич. Обзорѣніе.

й турецькі напади, про козацько-польські війни, про гайдамаків і опришків, про зруйноване Запорожської Січи Москалями та заведене рекрутчини і панщини; в піснях сеї групи оспівані навіть події з XIX ст., як знесене панщини, угорське повстанє з 1848 р., італійська війна з 1859 р., окупація Босни й Герцоговини, смерть цїсаревої Єлисавети, зарібкова еміграція до Прус і до Америки. Історичні й політичні пісні — се справді поетична літопись укр. народу.

Козацька доба укр. історії привела за собою також появу історичних дум, лірично-епічних рецитацій, що оспівують головно борби укр. козаків із Турками й Поляками, ведені в XVI—XVII ст.; сей рід народньої поезії заховав ся доси лише на лївобічній Україні і повбѣли попадає в забутє так само, як історичні пісні з козацької доби, складані колись під безпосереднім вражінем подій, яких вони доторкають ся.

Треба лиш дивувати ся, що укр. нарід зберіг ще таку живу традицію історичну та й доси переховав у памяти таке велике число історичних пісень, що з того погляду — як замічає Драгоманів — не дорівнує Українцям нікотрий з європейських народів.

Через сильний підєм народнього житя і свіжий приплив культурної струї із Заходу в XVI—XVII ст. укр. народня поезія того часу збогачуєть ся взагалї новим змістом а певно й новими пісенними формами. Оживлені взаємини Українців із східними і західними народами причинили ся передусім до розширення зразків лицарської поезії¹⁾ та мандрівних балад-ових мотивів, що є подекуди спільним добром індоевропейських народів.

Розбуджене політичне й духове жите укр. народу в козацькій добі дало багато імпульсів також до розвою ліричної поезії, якій чимало мотивів піддавали відносини, витворені безнастанними війнами й само жите козака, богате на трагічні моменти.

Лірично-побутові пісні творять найбільший відділ в укр. народній поезії: вони оспівують усі важнійші моменти індивідуального житя людини, зображуючи особисті почуваня, переживаня і настрої в усій їх ширині й неперебраній ріжнородности.

¹⁾ Драгоманів: „Відгомін лицарської поезії в укр. народ. піснях“. Тут належить між іншими пісня про лицаря Дребеньошу, що завернений із походу листами матери через трагічну похибку убиває свою невинну жінку, відтак гине від самовбийства.

Глибоким чувством і особливою красою форми визначають ся передусім любові пісні і жіночі пісні про нещасливе подружжя.

Висловом житевої радості і темпераменту є танкові пісні: козак, коломийка і шумка; шуточні пісні й скочні чабарашки виявляють насмішливе й сатиричне відношене до життя.

Хоч пісні останніх трьох груп (лірично-побутові, танкові і шуточні) в переважній частині належать до новішої формації, то є межі ними й такі, що сягають навіть XVII ст., як на се вказують відірвані строфи, подибувані у старих співанниках з XVII—XVIII ст.¹⁾

Заведене рекрутчини і загальної військової повинности дало почин до витворення цілого ряду жовнярських пісень, що тішать ся найбільшою популярністю серед широких народніх мас.

Однакож і межі жовнярськими піснями єсть чимало давних козацьких, у яких лише слово „козак“ заступлено словом „жовняр“.

Все те показує, що козацька доба була золотим віком у розвою української народньої поезії.

* * *

Текст і мелодія, як се на вступі зазначено, лучать ся в укр. народніх піснях в органічну, нерозривну цілість; отся тісна звязь заховала ся й доси в цілих групах пісень особливож в усіх старинних обрядових піснях (колядках і щедрівках, гаївках і веснянках, купальських, обжинкових і весільних), коласанках, похоронних заводах і думах, яких зміст вяжесть ся із специфічною пісенною формою так, що уже сама мелодія і ритм пісні показують наглядно, до якої групи вона належить. Із новіших пісень передусім танкові, як н. пр. коломийки і шумки, визначають ся хирактеристичними для сих груп признаками мелодії й ритму. Прочі пісні, як баляди, жовнярські пісні, ліричні і насмішливі, уживають в суміш різнородних форм пісенних, хоч і тут через порівнане можнаб віднайти первісні й типові для кожної групи мелодії й розміри стиха. Однакож у тих піснях ослабла, а подекуди й затратила ся первісна звязь змісту із пісенною формою, бо оба ті елементи не завсїгди розвивали ся рівномірно; записуючи народні пісні помічаємо нераз, як нові тексти пісенні підходять під давні, звісні уже мелодії і як на відворот давні тексти співають ся під нові мелодії. Межи пооди-

¹⁾ Ф. Колесса. Ритміка укр. народніх пісень. Львів, 1907 ст. 233, 234 і пр

нокими групами пісень відбувається ся безнастанно виміна мельодій, що не раз не до впізнання затирає типові признаки форми.

У тій безнастанній трансформації найбільш постійним елементом являється ритмічна будова вірша і строфи; вона й дає трівку основу до класифікації пісень, тим більше, що ритм, — се елемент спільний текстови і мельодії пісні; та про се буде ще бесіда пізнійше.

Найдавніші є безперечно мельодії укр. обрядових пісень, на що вказує подекуди уже їх об'єм (*ambitus*) і головнo-груповане тонів квартами й квінтами, хоч квартовий і квінтовий об'єм пісні не завсїгди є признаком її старинности. Мельодії весільних і обжинкових пісень обертають ся по найбільшій частині у дуровій або мольовій кварті (1—4)¹⁾ (муз. дод. ч. 4), хоч подібають ся також інші види кварта, н. пр. дорійська (м. д. ч. 5).. Гаївкові і веснянкові мельодії виказують переважно об'єм кварта або квінти (м. д. ч. 5, 6.); мельодії колядок рідко виходять поза сексту.

Мельодії згаданих обрядових пісень зачіпають часами й уводячий тон (VII), але се діється найчастійше лише у мелізматичних прикрасах (особливо як *Vorschlag*, *Nachschlag*, і *Wechselnote* при каденціях). Лише в невеликім числі обрядових пісень уводячий тон входить у склад скалі, як істотний інтервал, а ще рідше являється як акцентований тон. Побічне значіне тону, що лежить поза скалею мельодії, має в тих піснях по найбільшій частині також долішна домінанта (V), що так само, як уводячий тон, не нарушає квартової чи квінтової основи тих старинних мельодій тим більше, коли кварта межі долішною домінантою і тонікою (V—1) не заповнена тонами.²⁾ (Муз. дод. ч. 7).

В декотрих мельодіях, особливо тих, що записані у гірських околицях межі Бойками і Гуцулами, являється ся на третьому степені скалі на переміні велика і мала терція, або посередний тон, т. зв. неутральна терція, (муз. дод. ч. 8). В мольових мельодіях четвертий ступінь скалі найчастійше підвисшений о пів тону так, що межі третім і четвертим ступенем являється надмірна секунда, яка надає мельодії подекуди орієнтальний характер (муз. дод. ч. 7, 8, 17): та се вже пізнійша модифікація первісних діятонічних ладів. Отсі характеристичні для найдав-

¹⁾ При обговорюванню мельодичної будови укр. народніх пісень означуємо за Оскаром Коллером арабськими цифрами ступені скалі, що ідуть в гору від тоніки, а римськими цифрами ступені, що ідуть у низ від тоніки.

²⁾ Філ. Колесса : Про мельодії гаївок. Матеріали до укр. етнол. XII. ст. 77..

шої формації пісенної признаки ілюструють найкраще обрядові пісні, які також у ритміці виказують архаїчну будову.

Дуже значна частина укр. народ. мелодій ґрунтується на середньовічних, т. зв. церковних ладах, у яких становище тоніки не є так ясно означене, як у новітній октавній системі. Церковні лади були колись мабуть спільним добром індоєвропейських народів; та вони могли розширити ся в укр. народній музиці разом із християнством також під впливом візантійської церковної музики.¹⁾

Мелодії сего типу виказують зложене із кварта й квінти, яких основні тони приходять по черзі до значіння осередків мелодії²⁾. Борба межі тими двома осередками о пановане над мелодією удержує увагу слухача в напруженню і надає сим пісням старинний характер. Найбільше росповсюджений в укр. народніх піснях є т. зв. церковний дорійський лад (муз. дод. ч. 9,

¹⁾ Тому, що при богослуженню по грецькому обрядови не уживається в ніяких інструментів, вокальна музика приходиться тут до більшого значіння чим у латинській Церкві; часто увесь зібраний в церкві народ бере участь в богослужбнім співі; через те і церковна музика могла тут більше популяризувати ся, як на Заході. Богослужбні мелодії православних Українців і уніятів побудовані на системі Івана Дамаскина (перша половина VIII ст.) і Йогож Октоїху (8 „гласів“ — *ὕψιστο ἕγχε*), що виказує з одного боку тісну звязь із музикою старинних Греків, а з другого боку близьку аналогію до системи папи Григорія Великого (591—604), який своїми вісьмома звукорядами (4 автентичні і 4 плектальні) поклав основи для богослужбного співу римо-католицької Церкви. — У початі грецької царівни Анни, подруженої із Володимиром В., прийшло до Києва багато грецьких духовників а також і співців церковних. Літургічні книги, отже й найважнійші підручники для богослужбного співу, як Октоїх, Ірмолой, Псалтир, спроваджено з Болгарії. Найдавніші рукописи богослужбних книг із крюковими нотами над текстом сягають XI ст. Спроваджуване грецьких співців до Києва нотується і пізнійше в літописях (під рр. 1052, 1130).

Церковний спів пересаджений на Україну із Візантії й Болгарії плекано у нас дуже старанно. Деякі співці церковні, як Стефан в Києво-Печерській Лаврі (друга половина XI ст.), Митуса в Перемшлі (середина XIII ст.), здобули собі широкую славу у сучасників.

У Львові й Острові були учителями в останній чвертині XVI ст. визначні грецькі духовники, як Арсеній, Кирило Лукаріс, Никифор: побіч грецької мови учили вони певно й церковного співу. В XVI—XVII ст. висилано із різних галицьких міст молодих дячків на науку церковного співу у Волощину та в Болгарію. Не без значіння для піддержуваня давних традицій у церковному співі були певно живі взаємини укр. духовників і церковних братств із Афонськими черцями (Ів. Вишенський). (Дня. Разумовській: Церковное пѣніе въ Россіи ст. 57 і сл.)

²⁾ П. Сокальській: „Рус. народ. муз.“ Харків, 1888 ст. 129—130.

17, 18). Мабуть східним впливам (половецьких, татарських і турецьких мельодій, що напливали до нас також за посередництвом полудневих Славян) треба приписати хроматизацію середовічних церковних ладів в українських мельодіях, що проявляєть ся особливо підвисшенем о пів тону четвертого степеня церк. дорийської скалі та приставленем уводячого тону (VII) з долини перед тонікою. Тому, що сей уводячий тон (Cis) не годить ся із характеристичною для церк. дорийської скалі малою септімою в гору від тоніки (d—c), можемо його уважати пізнійшим проявом.¹⁾

Таким способом під впливом хроматизму зявляєть ся 1) характеристична для укр. мольових мельодій надмірна секунда mezi третім і четвертим степенем, 2) велика терція mezi другим і четвертим степенем, 3) надмірна кварта mezi першим і четвертим степенем, 4) зменшена кварта mezi третім горішним і семим долішним степенем (3—VII), 5) мала терція mezi підвисшеним четвертим і шестим степенем, 6) зменшена кварта mezi семим і четвертим степенем церк. дорийської скалі у зворотах мельодії (при тоніці d), зіставлених у музик. додатку ч. 1. Однакж побіч хроматизованих зявляють ся й діятонічні інтервали на висше означених місцях.

Получене кварта з квінтою у ріжнородних комбінаціях дає в результаті цілий ряд середовічних церковних ладів, уживаних в укр. народніх піснях давнійшої верстви. Коли квінта творить долішну часть звукоряду, а кварта горішну (при т. зв. автентичних ладах), закінчене пісні сходить ся звичайно із тонікою на першому степені скалі (муз. дод. ч. 9, 10); колиж кварта обіймає долішну, а квінта горішну часть звукоряду (при т. зв. плятальних ладах), тоніка паде на перший тон квінти по середині звукоряду (муз. дод. ч. 11, 12, 13); тоді закінчене пісні спадає звичайно на долішну доміанту, або задержуєть ся на другому степені квінти. Зворот від тоніки у долішну квінту має вже признаки модуляції у субдоміанту, хоч подибаєть ся він власне в тих мольових мельодіях, що виказують зложене із кварта й квінти (муз. дод. ч. 13). Очевидно, що не всі тії середовічні церковні лади є однаково улюблені й уживані в укр. народніх мельодіях; низше наведені приміри ілюструють лише найбільше розширені взірці.

¹⁾ Philaret Kolessa: „Über den melodischen und rhythmischen Aufbau der ukr. rezitierenden Gesänge. III. Kongreß der Internationalen Musikgesellschaft. Bericht 1909. ст. 281.

Висше згадані закінчення мьелодій на другому або пятому степені скалі (на долішній домінанті) [муз. дод. ч. 7, 11, 14), показують, що дотичні пісні належать до тої формації, в якій почуте тональності не було іще так розвинене, як у найновішій верстві пісенній при октавній системі.

Вироблене почуте тональності з домінуючою ролею тоніки в октавнім устрою дурової чи мольової скалі, як се помічаємо в найновішій верстві укр. народніх мьелодій [муз. дод. ч. 15], витворило ся безперечно під деякими західними впливами. Коли давніші укр. мьелодії зложені виключно в dur або в mol, причім мольових мьелодій є значно більше і вони мабуть репрезентують давнійший тип, то мьелодії новішої верстви виказують часто модульоване в паралельну тонацію — отже при D-moll в F-dur і на відворот [муз. дод. ч. 15]; модуляція в субдомінанту в певних означених випадках є також признаком новішої формації.

* * *

Таким способом можна би в укр. мьелодіях з деякою правдоподібністю визначити три формації пісенні: давню, середню і нову. Перша — се доба діятонізму,¹⁾ у якій пісні квартового і квінтового устрою репрезентують давнішу верству, пісні-ж, основані на середновічних церковних ладах — пізнійшу.

Не без підстави здогадують ся М. Лисенко та П. Сокальський, що всі укр. мьелодії в давнійшій фазі розвою основували ся на діятонічних звукорядах, бо й доси заховали ся подекуди старинні укр. пісні (головно обрядові), що не підвисшують сего степеня перед тонікою; велика секунда на місци уводячого тону (в A-moll: g-a місто gis-a) надає їм особливий архаїчний характер²⁾ [муз. дод. ч. 6]. Московські народні пісні і доси задержали по більшій часті строгий діятонізм; тим вони сильно відріжняють ся від укр. народ. пісень, які з незначними виїмками перейшли в нову, другу фазу розвою, що зазначила ся хроматизацією первісних діятонічних ладів.³⁾

Справедливо зазначає дослідник московської народної музики, Фамінцин, що „своєрідні гами, на яких построєні мьелодії

¹⁾ В декотрих укр. мьелодіях заховали ся також сліди неповних, п'ятизвуккових гам (пентатоніка), на що вже Сокальський звернув увагу.

²⁾ Етногр. Збірник, XXI. ч. 60, 62, 59, 98.

³⁾ М. Лисенко: „Характеристика музыкальных особенностей малорусск. думъ і пѣсень“, записки Юго-Зап. Отд. Имп. Географическ. Общ. I. 1873. ст. 364.

укр. кобзаря Вересая, закрашені хроматизмом з напруженими надмірними інтервалами, — зовсім незвісні й чужі великоруському уху. [„Домра“ ст. 151].

По думці Сокальського¹⁾ уводячий тон, що з'явився з хроматизмом у мольовій скалі, в укр. народній музиці не грає ролі великої септими, як у сучасній європейській музиці, а радше має значіне перехідного інтервалу, що змягчує переходи у тоніку й домінанту, як се ми бачили на хроматизації церк.-дорийської скалі.

Се не той різкий диссонанс, що веде неминуче в октаву; часто-густо заявляєть ся він як закрашений самостійний інтервал рядом із незакрашеним [муз. дод. ч. 16], н. пр. у терції, яка веде від другого степеня мольової скалі у долішну домінанту [муз. дод. ч. 2].

Заміна основних інтервалів хроматизованими подибуєть ся також у мелізматичних прикрасах та проходячих нотах [муз. дод. ч. 2].

Хоч така хроматизація не нарушує взагалі квартового й квінтового устрою пісні, то вона відріжняє укр. народні мельодії від великоруських, а ще більше від західно-європейських та споріднює їх із музикою південних Славян та східних азійських народів: Турків, Татарів, Персів, Арабів.

Особливо в козацькій добі, саме в часі витворюваня укр. дум, пособляли обставини заношеню сербських пісень на Україну; стрічаємо Сербів і в Запорозжській Січі (в початках XVII, або уже з кінцем XVI ст.) і в київській колегії; сербські мандрівні співаки стали популярні в Польщі й Литві ще за Ягайла на початку XV ст.²⁾ Згадують про них польські письменники XVI й XVII ст. (н. пр. Мясковський, Єрон. Морштин).³⁾

Однакож спільні признаки в українських, сербських і болгарських народніх мельодіях треба пояснювати не так сусідськими взаєминами і запозичуванем одного народу у другого, як радше: 1) спільним візантійсько-церковним культурним елементом, що проявив ся також і в змісті давних літературних і народніх творів у всіх трох народів а на поли музики спіль-

¹⁾ Op. cit., ст. 172

²⁾ Грушевський: Історія України-Руси VI. Ч. II. ст. 616.

³⁾ Вказав на се уже проф Ягіч в статі „Gradja za slovinsku poeziju“. (Rad jugoslov. Akademii XXXVII.).

Ф. Колесеа: „Мельодії укр. народ. дум I. Матеріяли до укр. етнольоґії т. XIII. ст. XLIV.

ністю церковних ладів і головно 2) впливом музики східних азийських народів, особливо-ж Турків і Татарів. Се були впливи не поверховні, переминаючі, але тревалі, довговікові; вони заважили на культурному розвою усіх трох народів і врізали ся глибоко в народній світогляд. Довговікові війни Українців із східніми ордами, почавши від Печенігів і Половців, невольники й обміна бранців (думи називають кобзарі ще й досі „невольницькими плачами“ або „псальмами“), та безперервні зносини із азийськими народами, що тягнуть ся в укр. історії від найдавніших часів, оставили значні сліди в мові, народній словесности, звичаях, ноші, орнаменті і здаєть ся найбільше в народній музиці Українців; усе те промовляє за поглядом Сокальського, що відносить появу уводячого тону і взагалі хроматизму в укр. народній музиці до східних впливів.¹⁾ Пригадаймо, що й кобзу перейняли Українці по всякій правдоподібности зі Сходу. Сюди треба також віднести богате прикрашуване мьєлдьї тонкими мелізмами — мережанками, якими любують ся укр. народні співаки — кобзарі й лірники²⁾ [муз. дод. ч. 10, 18]. Коли-ж в укр. народніх піснях мелізматичні прикраси служать лише для піднесеня експресії й не рушають основного рисунку мьєлдьї, то московська народ. пісня любить ся у чудних витяганях під один склад тексту та в кольоратурах, які нераз скривлюють і затемнюють мьєлдьичну лінію.

Замітна річ, що укр. мольові мьєлдьї сеї формації (особливо побудовані на церковно-дорийській скалі) із надмірними й зменшеними інтервалами, із неясним почутем тональності, що проявляєть ся в характеристичних каденціях на другому і пятому степені скалі, показують деяку схожість із подібними угорськими,³⁾ фінськими⁴⁾ та шведськими народніми мотивами. Навіть народні мотиви у деяких творах Гріга нагадують Українцєви свої тужливі народні мьєлдьї, звучать неначе—якась мила ремінісценція із ранної молодости, неначе давно забута няньчина пісня. Таку схожість можнаб пояснювати спільністю деяких культурних елементів у всіх індоевропейських народів. Та не без значіння був тут мабуть значний вплив варяжських дружин на

1) Подібний погляд висловлює також Фамінцин. *Op. cit.* ст. 151.

2) Ф. Колєсса: Мьєлдьї укр. нар. дум. I. ст. L.—LI.

3) Т. зв. мадярський тетрахорд часто подібуеть ся в укр. мольових мьєлдьях.

4) Деякі фінські танкові мьєлдьї живо нагадують укр. колошийки; навіть їх ритмічна схема ідентична з колошийковою.

Україну в IX—XI ст. Не підлягає ніякому сумнівові, що ендозмоса культурних впливів уже в середніх віках була у нас доволі жива, як на се вказують мандрівні теми літературні, розширені в укр. народній поезії.

Важним фактом, пособляючим обміні пісенних мотивів були певно мандрівні співаки-ваганти, т. зв. скоморохи.

Згадки про них доховали ся й доси у декотрих топографічних назвах східної Галичини. По думці Фамінцина період історії світської музики на Русі від XI до середини XVII ст. можна назвати добою скоморохів.¹⁾ На Україні сей період скінчив ся значно скорше.

Скоморохи-жартуни були представниками світської пісні (часами із фривольним відтінком), що виросла на давньому світогляді народному з передхристиянської доби, тому їх поборювало сильно духовенство і вони взагалі не високо стояли в очах народу.

Побіч скоморохів звісні були на Україні в княжій добі поважні співці релігійних пісень і рецитатори духовних стихів, звані каліками перехожими, а також княжі й дружинні співаки типу Бояна, про якого говорить автор дружинно-лицарської поеми з XII ст. „Слово о полку Ігоревім“, що він оспівував у своїх піснях лицарські подвиги войовничих князів. Переємниками і наслідниками сих співців релігійних і лицарських пісень стануть в середній добі укр. народньої творчости кобзарі-бандуристи й лірники, що своїм поважним репертоаром зовсім випирають давніх скоморохів. Се переважно сліпці-каліки; позбавлені найбільших радощів життя, вони концентрують у собі силу почування, уміють вглублювати ся в духове жите та переймати ся людським горем. Кобзарі й лірники лучили ся колись в окремі братства або цехи співацькі, що мали свої загально признані установи й правила. Найповнійший розвій тих співацьких організацій припадає на XVII—XVIII ст., а їх останки доховали ся подекуди й до наших часів, як на се вказують кобзарські групи або школи, звязані із територіяльними районами на лівобічній Україні,²⁾ таємна мова лірників, урочиста „визвілка“, яка дає право співакови по відбутю науки (звичайно 3-літної) у якогось звісного старшого лірника чи кобзаря ходити з лірою

¹⁾ Фаминцивъ: „Скоморохи на Русі“, Петерб. 1889.

²⁾ Фі л. Колесса: „Варіянти мельодій укр. народ. дум, їх характеристика і групуване“. Записки Наук. Т. ім. Шевч. CXVI. ст. 134 і сл. Ідем: „Про музич. форму дум“, Матеріяли до укр. етнол. (XIII ст. XXX і пр.)

чи кобзою по людях та співом заробляти собі на жите, врешті синівське відношенє ученика до свого майстра— „пан-отця“. Знаходячи собі приют при церквах і церковних братствах та шпиталях, густо розсіяних на Україні XVII — XVIII ст., кобзарі й лїрники були посередниками межи церковною школою і народом, межи книжною й народною поезією.¹⁾ Хоч нині тип сліпця-співака розміняв ся на дрібну монету, то всеж таки і доси нарид не уважає кобзарів і лїрників простими жебраками, але поважає їх, як носителів суспільних і релігійних ідеалів народніх, бо й доси ще їх репертоар пісенний задержав ся на значній висоті. Коли-ж лїрники розширені по усій укр. території співають головно пісні релігійно-морального змісту та сатиричні, а подекуди й історичні пісні, то кобзарі-бандуристи (які заховали ся лише на лівобічній Україні) виголошують при акомпаніменті кобзи ще й лірично-епічні пісні-рецитації переважно історичного змісту — т. зв. думи. На бандурі виконують вони й танкові мелодії.

Кобзарі й лїрники є головними представниками укр. народньої музики у другій фазі її розвою, що зазначила ся хроматизацією первісних діятонічних ладів, як на се вказують виконувані ними мелодії та сам стрій їхніх інструментів.

Дві назви: кобза і бандура уживають ся тепер як синоніми на означенє одного-ж струнового інструменту, що нагадує своїм виглядом давну лютню. Одначе іще в XVII — XVIII ст. були се два окремі інструменти. Кобзу перейняли Українці від кримських Татарів, коли ще не ранше від Половців.²⁾ В XVI ст. була кобза вже загально уживаним народнім інструментом. Прототипом бандури стала 14-струнна пандора, інструмент, подібний до лютні,³⁾ що з італійськими музикантами завандрував до Польщі і мабуть уже з початком XVII. ст. під теперішною назвою бандури розширив ся по Україні.

Не дивно, що бандура, як інструмент багатший на струни і доскональший від старосвітської кобзи, почала швидко приймати ся по містах, у багатших домах і між козацтвом, поки з годом-перегодом не прийшла в руки народніх співаків, а ви-

¹⁾ П. Житецькій: „Мысли о народ. малорусс. думах“ 1893 ст. 164 і пр.

²⁾ Назва „кобза“ — говорить Фамінцини — може бути просліджена в старших пам'ятниках славянських до 1250 р. Вона була звісна Половцям, що принесли як сю пазву так і самий інструмент із своєї азійської вітчизни. („Домра“ — ст. 91).

перши з уживаня давну кобзу та перейнявши її назву, стала на Україні любимим народнім інструментом. На українському ґрунті бандура змінила трохи свою форму і обогатила ся ще доданєм коротких струн на „дейці“, т. зв. „підструнків“.

Ліру занесено до нас із Заходу; на Україні була вона звісна уже в XVI ст., коли не ранше;¹⁾ і доси на українських землях ліра є найбільше росповсюдненим народнім інструментом, а в Московщині зовуть її „українською“. Замітна річ, що на Україні і в Галичині ліра має однаковий стрій. (Муз. дод. ч. 3.).

Дві струни настроєні в квінту (А—е) і потирані безконечним колісцевим смичком, як незмінний оргельпункт, дають гармонічний підклад для мельодії пісні, яку підграє лірник на третій струні, настроєній в октаву висше до е; під дев'ятьма клявішами ліри дає ся струна звукоряд (із тонікою а') дуже характеристичний для пісень другої формації; для пісень в *dur* лірник відповідно перестроює клявіші (на *cis'* і *d'*).

Нема сумніву, що за впровадженєм нових інструментів ішло певно також перейманє чужих пісенних мотивів.

Крім ліри і бандури найбільше розповсюдненими серед укр. народу інструментами є скрипка і цимбали, що разом із дзвінковим бубном творять оспівану в народних піснях „троїсту музику“. Дуже розширені є між укр. селянством особливо в гірських околицях ріжні роди сопілок, дуток та інших дутих інструментів. Декотрі з них, як н. пр. звісна межі Гуцулами свиріль — *Panpfeife*, залізна сопілка і довжезна, двометрова, деревяна „трембіта“ — сягають безперечно глибокої старини.²⁾

Народня інструментальна музика служить головно супроводом до ориґінальних народніх танків; найбільше розповсюднені, характеристичні, народні танки, виконувані в дуже живім темпі, в такті $\frac{2}{4}$, є коломийка, розширена головно межі укр. людністю східної Галичини (її назва переводить нас в околиці міста Коломиї) і козак, метелиця та инчі козацькі танки, спопуляризовані головно на подніпрянській Україні, але звісні також у Галичині.

Поява згаданих професіональних співаків народніх та нових інструментів і танків ішла в парі з великим збоґаченєм форми і змісту укр. народньої поезії і музики: усе те можемо

¹⁾ Масловъ. Калики-перехожіе и ихъ напѣвы, ст. 10.

²⁾ В. Шухевич: Гуцульщина III.

М. Лисенко: Народні струменти на Україні.

уважати переважно надбанем сеї другої доби, яку сміло можна назвати добою розцвіту укр. народної творчости, що виробила взірці стилю і форми для пізнійших часів.

В розвою сеї безіменної, колективної творчости, в якій форма і зміст безнастанно перетворюють ся і перероджують ся, не легко буває визначити доби розвою і звязувати їх із правдоподібною хронологічною схемою тим більше, що бракує нам нотних записів народніх мельодій із давнійших часів; все-ж таки і в сьому напрямі можуть нас орієнтувати деякі факти. Коли початок діятонічної доби тоне у сумерках передісторичних часів, то появу знаменних для другої (хроматичної) доби історичних дум, кобзарів і лїрників та розповсюднене їх інструментів, кобзи і лїри, можна із значною правдоподібністю звязувати із другою половиною XVI ст.¹⁾

Розуміть ся, що прояви хроматизму в укр. народній музиці могли почати ся уже від близшої стичности Українців із Татарами (від 1240) і Турками (1475), коли ще не ранше.

*

Уже протягом XVII—XVIII ст. приходять в укр. культурному житю до значіння нові впливи, які приготовлюють витворене нової формації пісенної із октавним устроєм дурової та мольової скалі і новітнім хроматизмом.

Ще в XVI ст. сини заможнійшої шляхти і міщанства починають виїжджати до Італії, Франції і Німеччини для висшого образования; вплив гуманізму і реформації стає щораз то сильніший; з науки італійських музиків спроваджуваних до Польщі користають і Українці. Нова струя культурна приносить на Україну багато нових мельодій не лише релігійних, особливо з Польщі, з Чехії та з Німеччини, але також і світських, головно італійських. Поширюеть ся знакомство з новою нотацією, що уже з кінцем XVI ст. випирає з уживаня давні крюки.

Многоголосний, хоральний спів („согласное пѣніе“) приймає ся на Україні уже з кінцем XVI ст.²⁾ При церковних братствах у більших укр. містах, як Львів, Луцк, Київ, організують ся церковні хори, що в часі богослуженя виконують під управою образованих дірігентів (протопсальтів) чотири-пяти-шести- а навіть осьмиголосні композиції. Микола Ділецький, що походить:

¹⁾ П. Житецький: „Мысли“ — ст. 164 і пр.; Масловъ: Этнogr. Обзор. XLVI. с. 4—9.; Фаминцинь: „Домра“.

²⁾ Дим. Разумовскій: „Церковное пѣніе въ Россіи“ ст. 207 сл.

із Києва та учився музики у Заморовича у Вільні; розчитував ся у латинських теоретичних підручниках про музику та був познакомлений із наукою контрапункту; в 1677 р. видав він теоретичний підручник для науки музики: „Музикійская грамматика“.

Усе те показує, що під західними впливами дійшла укр. церковна музика до високого розцвіту, як се з великими похвалами засвідчує Гербіній, що в другій половині XVII ст. гостював у Києві: „Українці грецького обряду — пише він — багато величнійше прославляють Бога, чим Римляни. Псалми й інші богослужбні пісні Отців щоденно виспівують по церквах з участю народа у рідній мові, по правилах музичної штуки. В самій милій, звучній гармонії чуємо особно дисканта, альту, тенора і баса. У них простий люд розуміє те, що священники співають, або читають у природній славянській мові. Тому-ж усі миряни співають разом із священством і притім так гармонічно і побожно, що мені в одушевленню здавало ся, будьто би я був в Єрусалимі і бачив там образ та почував духа первісної християнської церкви. Зворушений простотою українського богослуження я по приміру св. Амврозія й Августина прослезив ся і похвалив сина Божого словами: „повні є небеса і земля слави Твої!“

В тім часі витворив ся цілий ряд прекрасних київських напівів (деякі з них і до нині ще удержують ся, як н. пр. звісне київське „Слава — Єдинородний“). Із Києва спроваджували співаків і учителів співу московські царі до своїх далеких, північних городів.

Церковна музика мала певно значний вплив на народню: нові, занесені із Заходу релігійні й світські пісні приймають ся також межи сільським людом і стають його тревалим надбанням (н. пр. деякі коляди); але також людова пісня знаходить доступ до образованих кругів, як се показують дуже розширені в тих часах співаники, зложені в суміш із народніх пісень і штучних складань. В 1790 р. виходить в Почаєві „Богогласник“, великий збірник популярних релігійних пісень із XVIII а навіть XVII ст. із нотами; лиш небогато із тих пісень нагадує давнійші укр. мелодії: переважна їх часть зложена по західним взірцям, по більшій части в дуровій скалі, із ясно означеною тонікою, маркованою також каденційними окінченнями. Те саме можна сказати про коляди й канти маріонеткового театру, званого „вертепом“, переховані із XVIII ст. Сей чужий для давнійшої укр. музики тип пісенний швидко роз-

ширив ся межи народом, що й доси співає багато побожних пісень особливо із „Богогласника“.

Так отже під західним впливом повстає нова верства укр. народніх пісень із виразним октавним устроєм та ясно означеною тонікою, із модуляцією в паралельну тонацію, із уводячим тоном, із пересуванем інтервалів новітною хроматикою, що сильно ріжнить ся від хроматизму східних мельодій, який закрашує лише поодинокі інтервали, перед квартою, квінтою й тонікою.

Та в більшій части також мельодії новійшої формації навязують до давньої традиції, будуючи на давнім матеріалі, перетворюють в оригінальний спосіб нові культурні впливи, асимілюють їх до виробленого уже пісенного стилю так, що в результаті і ці нові мельодії носять на собі усі признаки оригінальної творчости укр. народа [муз. дод. ч. 15, 17]. Се проявляєть ся в уживаню надмірних і зменшених інтервалів, квартовому й квінтовому групованню тонів, в улюблених зворотах і каденціях фраз, зіставленю пісенних колін, мелізматичних прикрасах, словом — в цілій будові мельодії, а ще більше в ритміці так, що укр. народню мельодію уже на перший погляд легко можна відріжнити від інших, хочби й споріднених, мельодій. Октавний устрій із безконечними перспективами модуляції отвирас укр. мельодії вихід із вузких рамців кварта й квінти та їх комбінацій у середновічних церковних ладах і приводить за собою широкі, розкішні, вибігаючі поза обєм октави мельодії з оригінальною сумішкою мажора з мінором (як н. пр. у звісних піснях: „Ой не ходи Грицю“, „Чи я в лузі не калина була“, „Ой зійди, зійди, ясен місяцю“.)

В теперішньому стані укр. народньої музики виступають в суміш і переплітають ся усі три формації пісенні, — однакож із значною перевагою елементів середньої формації, які показують виразно, що сучасна укр. народна музика коринить ся глибоко в середніх віках. І як середновічні пісні й перекази дали поживу літературному романтизмови, так і укр. національна музика, репрезентована головно Лисенком, знайшла невичерпане жерело вітхнення й основу оригінального стилю у тій давній культурі музичній, яку зберіг укр. нарід під сільською стріхою.

Та не легко приходило ся укр. народови хоронити свої культурні надбаня перед загребущими сусідами.

Коли насильними і віроломними способами знищено автономію України й укр. козацтво, коли нарід опинив ся у суспільній

неволі під гнетом панщини, а укр. територія стала тереном заборчого походу із двох боків — польського і московського, тоді почався очевидний занепад також на полі укр. народної поезії і музики, що зазначився особливо в останніх десятиліттях літ. І тепер, як давніше, відбувається процес переймання чужих мотивів особливо на етнографічних границях там, де укр. наріччя зустрічається із чужими елементами, із Словаками, Поляками, Москалями, Румунами і Мадярами: та чужі пісенні мотиви напливають на село також із фабричних осередків, із міст, через церкву, школу, двір, військо й інтелігенцію. До того-ж під теперішню пору наплив чужих мотивів є такий великий, що вони не можуть так легко перетворитися та засимілюватися до стилю укр. народної музики, як колись: через те вони псують і засмічують широку народну творчість, ділають на неї самим розкладовим способом.

Лакейський інструмент — гармонія, також „здобуток“ новітньої доби, шириться в застрашувачий спосіб по наших селах, перевертає безцеремонно мольові мелодії на дурові і приносить за собою чужі, по найбільшій частині вульгарні мотиви.

Коли укр. народна поезія, живучи в устах мільйонів мас, знаходить в загальному в стадії вічної флюктуації й перетворювання, то це мішане форм і непомітний перехід одних мотивів у другі лишає більше слідів у сфері мелодії як на словах, так як мелодія є супроти слів пісні більше неуправляним елементом. Часто людська мелодія складається із фраз, вийнятих із різних знаних уже мелодій. Розпізнати в тій амальгамі давнє і нове, або своє і чуже є часто прямо неможливо. Коли-ж ми тут і там розпізнаємо який чужий мотив, то це тому, що він іще не успів перетопитися у горні народної творчості, не успів приноровитися до характеру укр. народних пісень. Показується, що укр. народні мелодії виявляють подекуди дуже зложений і скомплікований матеріал; досліджуване укр. народної музики в її теперішньому стані та історичному розвитку вимагає ще багато підготовчих робіт, та насуває чимало проблемів, які може розяснити в будучності молода ще нині наука — порівнююче музикознавство. Нині, як говорить знаменитий дослідник фінських народних пісень, Ільмарі Крон (Kronh) — „бракує абсолютних критеріїв мелодичного посвоячення, яке можна науково перевірити“.¹⁾

* * *

¹⁾ Dr. Ilmari Kron: Über das lexikalische Ordnen von Volksmelodien. Bericht über den zweiten Kongreß der Internationalen Musikgesellschaft. 1907, стр. 68.

Наші висновки оперті на мелодиці укр. народніх пісень знаходять деяке підкріплене також у їх ритміці. І з погляду на свою ритмічну будову укр. народ. пісні виявляють широку скалю розвою.

Зразком дуже давньої ритуальної поезії є похоронні голосіня, держані у формі свобідного речітатива.

Високий степень розвою речітативної поезії виявляють укр. народні думи.

Думи — се мелодичний речітатив із змінною формою імпровізації: рецитація, достосована до синтактичного укладу і ритміки слів у текстї, виказує поділ на симетрично збудовані, однакож ріжновидні періоди, без повторюваня сталих відношень строфи. Мелодично-ритмічні акценти, розділені дрібними неакцентованими нотами, визначають граматичні наголоси підходячих віршів у приблизно однакових відступах [муз. дод. ч. 18].

Віршова будова дум основується на паралелізмі, що проявляєть ся анальогічним по значіню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно однаковим числом наголосів та складів і свобідним, найчастійше дієсловним римом.¹⁾ Замітна річ, що уже в найдавніших обрядових піснях виступає строфова форма пісенна із виробленим віршом, сталими цезурами і складочисленем. Кристалізація строфовой будови являєть ся результатом співділання мелодичного і метрично-ритмічного елементу.

Мелодія народньої пісні розпадаєть ся на фрази, переділені мертвими інтервалами, каденціями і павзами, що сходять ся з цезурами в текстї. Кожда фраза, наділена сталою ритмічною структурою і звязана із відповідною групою складів тексту, виявляє сталий ритмічний мотив. Числу нотових вартостей, злучених в сему мотиві, мусить відповідати число складів у підходячій силіабічній групі.

Так отже форма першої строфи з огляду на зміст і уклад ритмічних мотивів, цезури і числа складів у групах силіабічних і віршах творить сталі рамиці, у які відливають ся усі дальші строфи пісні. Таким способом складочисловий принцип являєть ся характеристичною признакою версифікації укр. народніх пісень. У складочисловій схемі строфи відбиваєть ся в загальних нарисах не лише угруповане ритмічних мотивів, але також їх розмір і ритмічний зміст. Як ритмічний мотив виповнений ме-

¹⁾ Філ. Колесса: „Про музичну форму дум“. Матеріяли до укр. етнології XIII ст XXXIII—XXXIV.

льодією замикає зразок музичної думки і одержує своє особливе значінє в строфі, входячи в звязь кореспонденції з іншими колінами пісенними, так також підповідаюча мотивови силябічна група тексту містить у собі якусь заокруглену часть реченя. Через те колїна пісенні, т. є. фрази мельодії, сполучені сталою ритмічною структурою із групами силябічними, можна уважати музикально-синтактичними стопами. Одному мотивови ритмічному може відповідати 2 до 7 складів тексту, що лучать ся в;одноцільну групу силябічну. Група силябічна, зложена із 5 до 7 складів при відповіднім зіставленю мотивів може творити про себе окремиий одноцільний стих. Та звичайно стих складаєть ся із двох-трох груп силябічних, н. пр.: 4+4, 4+4+б. Ритміка мельодії накидає текстови свої акценти, які не все сходять ся із граматичними акцентами підходячого тексту; через те і в текстах відірваних від мельодії слїдне подекуди чергованє акцентів, що однакож ніколи не дає правильних стїп метричних, правильної сканзїї. Лише римові акценти, що покривають ся з каденціями відповідних фраз, мають стало означене місце. Однакож рим лучить не лише кінці стихів, але дуже часто також поодинокі групи в серединї стиха. (В московських народніх піснях правильний рим приходить доволї рїдко). З огляду на будову вірша і строфи укр. народні пісні виявляють взагалї незвичайне багатство і рїзнородність форм.

Найстаршими розмірами можна уважати 10-складовий колядковий стих 5+5, подибуваний також в інших піснях и 7-складовий стих весільних і обжинкових пісень із неправильною цезурою 4+3, 3+4, 5+2 (Муз. дод. ч. 4). Та побіч тих розмірів уже в старинних обрядових піснях виступають також інші форми двоколінного стиха, як: 4+4 (Муз. дод. ч. 13), 5+3, 6+3 і триколінні стихи: 4+4+3, 4+4+4, 4+4+5 (Муз. дод. ч. 7) і пр. Дуже розширеними в укр. народніх піснях головно оповїдаючого змісту є розміри: 6+6 (Муз. дод. ч. 9, 12, 16), 5+5+7 (Муз. дод. ч. 11) і особливо триколінный 14-складовий стих 4—4+6, заступлений усіма родами укр. народніх пісень, почавши від обрядових [Муз. дод. ч. 6, 8] та історичних, а скінчивши шуточними піснями, коломиїтками (Муз. дод. ч. 17) та пісенними новотворами.

Отсей тип складочислової версифікації з принципом музикально-синтактичної стопи — як бачимо — опановує цілківито уже найдавнійші верстви укр. народньої поезїї, т. є. обрядові пісні, що своїм початком сягають до передхристїянської доби. Ритмічна форма є завсїгди консервативнїйшим елементом навіть

від самого змісту пісні; справедливо зазначає проф. Ягіч: „Зміст, то як листе, що в осени із деревини опадає, а на весні нове, але таке саме виростає“. Оттим то вироблення обговореної в горі складочислової версифікації укр. народніх пісень не можна зводити до розмірно пізних латинсько-польських книжних впливів, що в літературі починають проявляти ся аж у послідній четвертині XVI ст.

Коли-ж укр. народні пісні в складочисленю, розмірі стиха, цезурах і зіставленю груп силябічних визначають ся незвичайною правильністю і симетричністю, то навпаки московські народні пісні не видержують складочислового прінципу та взагалі допускають велику свободу форми і брак симетрії та правильности частий. Се показують наглядно зібрані Евг. Ліневою при допомозі фонографа в. руські пісні, видані Петерб. Академією Наук.

В укр. народніх піснях переважає двостихова строфа, звичайно ще розширена повторенєм стихів або їх частий та сталими приспівками — рефренами. Найчастійше оба стихи бувають однакової будови; однакож подибають ся також строфи зложені із двох стихів ріжного розміру, н. пр.: 7+7, 5+5+7 [Муз. до. ч. 10].

Короткі мельодії три- а навіть двоколінні знаменні для давних пісень, особливо колядок і гаївок. Під впливом писаної літератури, особливо церковних пісень, появили ся в укр. народніх піснях також довгі, скомпліковані строфи, що вказують часами на чуже або книжне походжене дотичних пісень.

Пісні із Галичини і Волині з огляду на свою ритмічну і мельодичну будову виявляють більше архаїчний тип: переважає тут коротка, 4—6-колінна строфа із речитативним відтінком мельодії, причім кождому складови тексту відповідає лиш одна нотка; протяжні ноти, групи нот, получені-легатом і кольоратури стрічають ся переважно лише в окіченнях стихів. З того погляду дуже характеристична для галицьких народніх пісень є схема коломийкового стиха, що виявляє правильну будову музичного періоду, часто подибувану в галицьких піснях новішої формації. З огляду на будову мельодії пісні з Поділя й Подніпровя, хоч як близько споріднені мотивами із галицькими та волинськими, виявляють без порівняня більше розвинений художнійший тип:¹⁾ вони приводять мельодичний елемент до

¹⁾ Ст. Людкевич: Етногр. Збір. XXI ст. XV.

повного значіння і розвивають строфи у правильній формі довших музичних періодів.

Мельодії укр. народніх пісень укладають ся переважно у правильні однородні такти; чимало знайдеть ся й таких пісень, що виказують мішані, але найчастійше симетрично зложені такти ($\frac{2}{4} + \frac{3}{4}$, $\frac{2}{4} + \frac{4}{4}$, $\frac{2}{4} + \frac{6}{8}$ і т. д.); іраціональні такти ($\frac{5}{4}$, $\frac{7}{4}$, $\frac{5}{8}$ і пр.) подибають ся розмірно доволі рідко в укр. народніх піснях. Навпаки московські народні пісні славлять ся своїм капризним, змінчивим ритмом, що доволі часто укладаєть ся в такти $\frac{5}{4}$ та $\frac{7}{4}$. Однакож часами й мельодія укр. народньої пісні переходить у свободне *rubato* чи *parlando*, а відгадати ритм і такт у декотрих старинних весільних піснях буває нераз дуже тяжко. Вірно записуване укр. народніх мельодій буває ще й з тої причини не легке, що народні співаки у передачі мельодії й тексту користують ся значною свободою; рідко буває, щоб співак зовсім дословно без ніякої зміни повторив раз переспівану пісню. Тим то пояснюєть ся велике число і значні різниці варіантів поодиноких пісень, записаних в різних часах і різних околицях. При незвичайній музикальності і співлюбивости укр. народа, коли засіб пісень у талановитійших одиниць доходить до кількох десятків, а деколи й соток, народні співаки часами так переймають ся своєю ролею, що імпровізують нові строфи і нові пісні, як се можна зауважити при сходинах сільської молодежи в зимі на „вечерницях“, весняними вечерами на „вулиці“, а літом при „обжинках“; характер імпровізацій носять деякі коломийки й весільні пісні та похоронні заводи а також народні думи. Впрочім, склонність до імпровізованя характеризує усяку живучу щиронародню поезію.

Хоч українські народні пісні що до своєї музичної форми мають багато спільних прикмет із піснями інших славянських народів, то всеж таки визначають ся вони у своїй мельодиці й ритміці оригінальними признаками, що разом зібрані складають ся на окремий тип, окремий пісенний стиль.¹⁾

Основою мельодичного рисунку, внутрішньою організацією, взагалі цілим устроєм і характером народня музика Українців сильно відріжняєть ся навіть від музики їх найблизших славянських сусідів Поляків і Москалів, іноді аж до протилежности. Під деяким оглядом — як каже Лисенко — укр. мельодія стоїть

¹⁾ Філ. Колесса: До питання про укр. музич. стиль. Львів, 1907.

без порівняння ближше до південно-славянської чим до московської.¹⁾

Мимо того, що територія заселена укр. народом обіймає величезні простори від Попраду й горіщної Тиси аж по Чорне море і Кавказ, мимо кордонів, які її розділюють, укр. народня музика виказує дивну одноцільність і єдність, що проявляє ся в цілім її стилі; оттим то є вона сильним сполучником усіх 35 мільонів укр. народу, неначе кров, що кружляє у живому організмі.

¹⁾ Мик. Лисенко : Характеристика музик. особ. малор. думъ и пѣсенъ. Записки Ю. З. О. И. Геогр. Общ. т. I ст. 363.

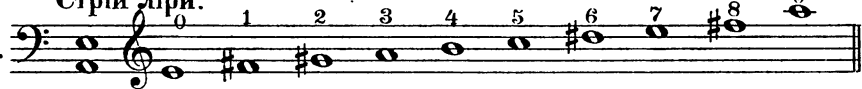
МУЗИКАЛЬНИЙ ДОДАТОК.

(Тоніка d)

1.

2.

Стрій ліри.

3.

Andantino. Весільна:

(Ів. Колесса. Етн. Зб. XI. 167.)

4.

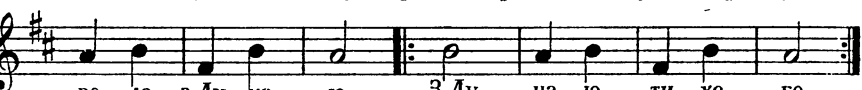
Бла-гослови, ба-ть-ку, Бла-го-сло-ви, ба-ть-ку, Ві-ночок йу-ви-ва-ти.

5.

Moderato. Веснянка:

(Рубець 216 нар. укр. нап. ст. 3.)

На Ду-на-єч-ку край бе-ре-жеч-ку, Та ри-ну-ла

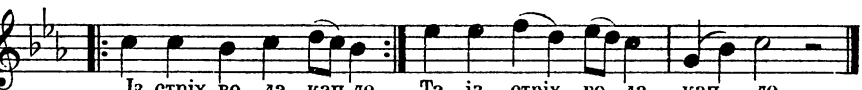
во-да з Ду-на-ю, З Ду-на-ю ти-хо-го,
З бе-ріж-ка кру-то-го.

Moderato. Веснянка:

(Рубець, іbid. ст. 2.)

6.

А вже вес-на а вже крас-на,

Із стріх во-да кап-ле Та із стріх во-да кап-ле.

7.

Andante. Баляда:

(Іван Колесса Ет. Збір. XI. ст. 276.)

Іш-ло дів-чьи, іш-ло дів-чьи

по-під го-ро-дець, Гей, гей! по-під го-ро-дець.

8.

Allegretto. Гаївка:

(Філ. Колесса Мар. до у. етн. XII. 44.)

А деж та-я пе-ре-піл-ка, ой, що тут-ка бу-ла?

Тут бу-ла не-ре-пі-льонь-ка, Тут бу-ла не-ве-ли-чень-ка.

Moderato. Про жіночу неволю: (Іван Колесса Етногр. Збір. XI. ст. 247.)

9.
 За - рос - ли сте - жень - ки по - над бе - ре - жень - ки,
 І - у - да я хо - ди - ла до сво - ї ма - тін - ки.

Ancantino. Баляда: (Ів. Колесса Ет. Зб. XI. ст. 206.)

10.
 На в по - не - ді - лок ра - но Тей на - ка - зу - вав
 Пі - шов і - вась о - ра - ти,
 Ма - ри - су - неч - лу О - бі - дещ ві - но - ша - ти.

Andante. Колисанка: (Івід. ст. 37.)

11.
 Ой, лю - лю, лю - лю, Ой, лю - лю, лю - лю, по - ста - вю ть ти під ду - лю,
 Ду - лень - ка цви - те, ду - лень - ка цви - те, то - бі до - лень - ка ро - сте.

Moderato. Веснянка: (А. Рубець, 216 народ. укр. нап'явоць, ст. 4.)

12.
 Бла - госло - ви, ма - ти, Весну за - кли - ка - ти, Зі - му иро - во - жа - ти.
 Весну за - кли - ка - ти,

Adagio. Любовна: (М. Лисенко, Збір. укр. піс. II. ст. 62.)

13.
 Ту - ман, ту - ман по до - ли - ні, Ту - ман, ту - ман по до - ли - ні,
 Ши - ро - кий лист на ка - ли - ні, Ши - ро - кий лист на ка - ли - ні.

Andante. Козацька: (Ф. Колесса, Матер. до укр. етнол. XIV. Дод. ст. 1.)

14.
 Ом і ле - тить о - рел, А за ним со - кіл;
 По - до - жди й о - рел, Щось то - бі ска - жу,

По - до - жди й о - рел, Щось то - бі ска - жу.

Andante. Любовна:

(Лисенко, Зб. укр. п. I. ст. 32.)

15. Ой і не сте-лк ся, хре-ща-тий бар-він-ку, та і по кру-тій го - рі,
 Гей не вті-шайтесь, злі-і во-ро-жень-ки, тай при-го-дон-ці мо - йі.

Andante mesto. Про жіночу неволю:

(ibid. III. ст. 34.)

16. Не сп - вай - те, пів-ні, Щез бо я не спа - ла,
 Ще сво-їо - - му ро - - ду Прав-ди не ска-за-ла.

Allegretto. Коломийка:

(Іваї Колесса, Етн. Зб. XI. ст. 67, 69.)

17. Ой, чу - ю я, мій ми-лень-кий, Ой чу - ю я, чу - ю,
 Що ти ме-не по-ки-да-єш, бо ма-єш ін-чу-ю.
 Я-кий ли-сток зе-ле-нь-кий. у-па-де тай гни-є,
 Я-кий люб-ко мо-ло-день-кий, не по-прав-ді жи-є...

УРИВОК ІЗ ДУМИ ПРО ОЛЕКСІЯ ПОПОВИЧА.

(во співу Ігата Гончаренка.)

(♩ = приблизно 72 м. м.)

(Філ. Колесса, Матер. до укр. етнол. XIV. ст. 96.)

18. Ой, по Чор-но-му мо - рю, Ой, на ка-мі-ні бі-лень-ко-му,
 Там си-дів со-кіл яс-ень-кий, Жа-ліб-ень-ко кви-лить прокви-
 ля-є, І на Чор-но-є мо-ре спил-на по-гля-да-є,
 Що на Чор-но-му мо-рі все не доб-ре по-чи-на-є... *rit.*

Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури.

Написав *Олександр Барвінський.*

Після смерти царя Миколи I. і вступлення на царський престіл Олександра II. повіяло для народів російського царства весняним леготом. І для українського народу засіяло заране волі та свободнішого розвитку. З десятилітнього заслання вернув до Петербурга Шевченко, опинилися тут і інші визначні представники Кирило-Методіївського Товариства: Костомарів, Куліш, Білозерський. „Основа“ стала головним осередком, в котрім почалася задумувана Кирило-Методіївським Товариством робота коло розвитку українського народу і його письменства. Висунула ся тоді на передове місце справа всенародної просвіти і виринуло питання: чого і якою мовою научати український народ? От тоді то в сій справі забрав слово Микола Костомарів і в маєвій книжці „Основи“ (1862) напечатав передовицю п. н. „Мысли Ю жи о русса. I. О преподаваніи на ю жи о русско м ѣ язык ѣ“ (стор. 1—6.).

В наведеній передовиці¹⁾ висловив Костомарів радість задля змагань до відродіння українського язика і письменства і замітних творів в обсягу українського слова таких письменників, як Квітка, Шевченко, Куліш, Марко Вовчок, що стали нашою народною славою, та що з появою „Основи“ виступили нові талановиті письменники. Однак усе те не вдовольвало ще Костомарова, бо в сїм не бачив він головної задачі нашого письменства: недоставало ще йому чогось єственного, що дало би силу і пло-

¹⁾ Основа, 1862, травень (май) стор. 1 і сл.

дотворність нашим змаганням. Ми бачили в українськiм письменствi чимало гарного, взятого з народу, але кало такого, що далибми в заміну народови. Народу не можна по думці Костомарова кормити самими повістями і віршами, йому потрібний здоровий, поживний корм знаня і просвіти. Поки не буде подаване знане українською мовою, поки сей язик не стане провідником загальнолюдської просвіти, доти всі наші писаня в тім язичі остануть блискучим пустоцвітом. Костомарів домагав ся отже, щоби українське слово стало нарядом всенародної просвіти, бо нарід бажає учити ся, а коли ми йому не дамо способів учити ся рідною мовою, то він стане учити ся чужою, а тоді з просвітою народу загине і наша народність.

Українському народови, каже Костомарів, треба подавати науку в його рідній мові, бо се для него найвідповіднійший і найлекший спосіб передавати і висловлювати мисли. Замість повістей, комедій, віршів, — потрібні поучні книжки, але у відповіднім доборі. Смішно булоб перекладати українським язиком „Космос“ Гумбольдта або Римську Історію Момзена, на того роду твори не наспіла ще пора. Треба по думці Костомарова обмежити ся початковим викладом научного знаня, необхідного для найпершої просвіти. Потрібні отже тепер крім граматок (букварів) для народу: коротка священна і церковна історія, катехизис, виїмки з поук святих отців Церкви, з житєписий улюблених народом святих і пояснене богослуженя. Крім обсягу релігії треба нарід ознакомлювати з природою, написати для него арифметику, космографію, географію і приступні для него книжочки з природовіданя взагалі. Замітно, що Костомарів уважав потребою написати для народу граматику рідної мови, з котрої пізнав би устрій людського слова, книжочку про головні основи його положеня в державі і про державні закони, але, хоч сам великий історик, уважав непотрібним вводити в початковий плян вихованя — історію, бо по його думці ся наука вимагає більшого засобу вступних відомостей і значного ступня розвитку, а без того вона — безхосенна.¹⁾

Отсим по його думці годило сяб заняти українським письменникам, а засібні люди на Україні повинні заявити любов до

¹⁾ В споминах про останні роки житя Костомарова згадує В. Беренштам, що сам Костомарів не раз висловлював намір написати популярну історію України для народу українською мовою. Воспоминанія о постѣднихъ годахъ жизни Н. И. Костомарова, В. Беренштама гл. Київ. Старина, Київ 1885, (юнь), стор. 227.

народу ділом і дати засоби на видане таких книжок і закладин шкіл, в котрих діти селян виховували сяб рідною мовою. Костомарів звертав отже бачність земляків на домаганє, котре між іншими поставило у своїй програмі Кирило-Методіївське Товариство, але не могло сего здійснити з відомих загально причин.

Костомарів прочував, що проти його думки виступлять оборонці державної єдности, однак нарід і держава — се не одно і те саме, бо держава се зверхня форма злуки нераз многих народів, котрі в державнім розуміню творять одно тіло, але у внутрішнім житю кожний нарід становить самостійну цілість. Коли держава буде відносити ся до кожної народности з однаковою прихильністю, як до всіх інших, не як до другої, підчиненої, низшої, висше котрої стоїть пануюча народність, але як до самостійної і рівноправної, тоді не буде невдоволення державою ані ворогованя до інших народностей.

Здогади Костомарова не були безосновні, бо зараз в московськїм дневникарстві відозвали ся напасти на український „сепаратизм“ і почала ся нова нагінка на недавно визволених із заслання колишніх членів Кирило-Методіївського Товариства, начеб то їх змаганя були виплодом „польської інтриги“.¹⁾

Передовиця Костомарова в маввій книжці з 1862 р. про научуванє українською мовою викликала в „Основі“ вельми оживлену розправу над сим питанєм, „як тільки пішла голосна чутка по Україні, що наш нарід треба вчити на своїй рідній мові, яко заповідній основі людського житя“. Поки ще виходила „Основа“ (а перервало ся єї виданє з X-ою книжкою 1862 р.),

¹⁾ Литературное Наслѣдіе Спб. 1890. Автобіографія Н. И. Костомарова стор. 135 З великим завязетєм виступав проти справи порушеної Костомаровом Катков у місячнику „Рускій Вѣстникъ“ і в дневнику „Московскія Вѣдомости“ а також Горорський і Гогоцький в часописи „Вѣстникъ Юго-западной и Западной Россіи“ сердили ся між іншим і за те, що св. Письмо перекладають на „грубое, бѣдное и карикатурное нарѣчіе“ (Мета. 1863. IX. 85,96 і 152) Статї зверненї проти Костомарова перепечатав „Рускій Вѣстникъ“ 1884 р. із згаданих часописий з 1863 р. а іменно: 1) з „Московскихъ Вѣдомостей“ ч. 136, 24. VI. 1863 р. (проти збираня жертв на видаванє українських книжок); 2) з „Московскихъ Вѣдомостей“ ч. 191. з 4. IX. 1863 р. (відповідь на оправданє Костомарова в „Спб. Вѣдомостях“); 3) із „Современной Лѣтописи“ 1863 р. ч. 24. (відповідї на статю Костомарова, оповіщену в часописи „День“ в приводу першої напасти „Московскихъ Вѣдомостей“); 4) із „Современной Лѣтописи“ 1863 р. ч. 26. — Сї статї появили ся також окремою перепечаткою.

появилось там дев'ять дописий з різних сторін, (між ними дві вельми обемисті), котрі стають певним доказом, що гадка кинена Костомаровом розбудила живий рух серед українського суспільства, „неначе яка невідома сила розбуркала кожного від довгого снання“¹⁾ та посипались складки на потреби видань українських учебників і просвітних книжок, хоч не в такій мірі, як можна було по засібности української інтелігенції сподіватись.²⁾

Всі дописці, що відкликнулися в „Основі“ на голос Костомарова, признавали, що Костомарів „своїм щирим, розумним словом вияснив велику вагу учебників на рідній мові“,³⁾ і безумовно згоджувалися з поглядом, що наука повинна бути подавана українському народови рідною мовою та вказували на се, що нарід вельми радо витає українські граматки, котрі бистро розповсюджувалися на Україні. Однак один з тих дописців, Дмитро Запара, хоч признавав потребу початкової науки на рідній мові, обставав також і за тим, „щоби й ті, що оспівують „степи та могили та чорнобривих дівчат“ — оспівували їх на здоровле, бо й вони несуть свою лепту на престіл народности. Їх поезії й оповідання попри поетичну стійність, можуть бути користні для вироблення мови і збогачення словаря“.⁴⁾ Інший дописець, А. Городиський, виступив в обороні начування народу його рідною мовою проти напастий духовних московських, котрі в київському місячнику „Руководство для сельских пастирей“ і в „Кіевскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ“ накидалися на „новомодныхъ просвѣтителей“ і намагалися доказувати, що українському народови навіть і не в думці учити ся не з церковного букваря, часослова і псалтирі, хоч в недільних

¹⁾ Ibid. стор. 1.

²⁾ О народномъ образованіи и о средствахъ для изданія учебниковъ на украинскомъ языкѣ. Степан Погарський. Варшава. — Основа 1862, VII. ст. 13—90. — На какомъ языкѣ должно обучать народъ? Г. Т. Кієвъ, Основа, 1862 VIII. ст. 1—12. — І моя лепта, Зосим Недоборовський, *ibid.* ст. 13—14. — Н. И. Костомарову (по поводу „Мыслей Южноросса“ въ майской книжкѣ Основы 1862), Основа, 1862, IX. ст. 1—5., Дмитрій Запара. — По поводу народныхъ учебниковъ, *ibid.* ст. 6. Аркадій Іонинъ, г. Лебединъ. — Чему и какъ учить нашъ народъ, А. Городиський, *ibid.* ст. 7—25. — Лепта Батуринської Громади, Іпполитъ Вовкъ, Основа, X. стор. 1—3. — Письмо въ „Основу“, Дмитрій Запара, *ibid.* ст. 3—4. — О передачѣ научныхъ свѣдѣній на народномъ языкѣ. І Шарловскій, *ibid.* ст. 23—26.

³⁾ Основа, 1862, VIII. ст. 13.

⁴⁾ *ibid.* IX. ст. 4.

школах засновуваних тоді по містах виявило ся, що там з великою охотою читають книжочки видані українською мовою і дерко присвоюють собі потрібне їм знанє.

Зерно кинене Костомаровом упало на підготовлену вже в лєчїм рїлю і почало видавати бажані плоди. Ще в другій половинї 1859 р. устроювано за впливом професора російської історїї в київському університетї, Павлова, недїльні школи народні, а удержанє і розповсюдженє їх на Україні було головною заслугою Українцїв. В тих школах учили спершу по московськи а відтак по українськи і за чесного куратора Київського учебного округа Миколи Пирогова булиб сї школи довели до вельми гарних успїхів, колиб російське правительство на крик Каткова і йому подібних не заборонило було слухачам університету учити по українськи та колиб у маю 1862 р. зовсїм не заборонено учити в недїльних школах.¹⁾ Отгодї вже виявила ся потреба книжок українських для народу й шкільної науки. В 1860 р. стали в Петербурзі видавати „Сїльську Бібліотеку“²⁾ (вийшло того року 13 книжок т. зв. метеликів, що складали ся з деяких творів Шевченка, перепечатаних з Кобзаря, оповідань, Кулішевих Листів з хутора, перепечатаних з Основи. В 1861 р. вийшло 10 таких метеликів, а крім того „Букварь южно-русскій“ Шевченка і „Грамматка“ Куліша, а в 1862 р. 16 нових метеликів.

На поклик Костомарова зібрано було до 5000 рублів у руках його самого, а дещо ще було в руках Киян і Харківцїв.³⁾ Видано в Петербурзі Арихметику Ол. Кониського і Оповідання з св. Письма Оpatовича, I. випуск „Церковъ божя патріархальна въ семѣи“, в Києві вийшла Арихметика Д. Мороза, в Полтаві „Українські прописи“ Ол. Кониського, в Харкові „Проповіді о. Івана Бабченка“, П. Коховський проготовляв природну історію (зоологію), Костомарів скінчив переклад євангелія, а Морачевський подав Петербурській Академії Наук свій переклад євангелія, про котрий Академія висловила ся,

¹⁾ М. Драгоманів. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії (з видання „Громада“), Genève, 1877. — Левко Гончаренко (Л. Сирочинський). Дещо про школи народні на Україні, Мега, Львів, 1863. № 4. стор. 309 і сл.

²⁾ Мега, Львів 1863, № 3. стор. 267.

³⁾ М. Драгоманів ор. с. стор. 121.

що він „становити буде епоху в розвитку української словесности“.¹⁾

Були се гарні почини, що перегодом могли довести педагогічне й популярне письменство на Україні до широкого розвитку, хоч по силах і засобах української інтелігенції можна було вже й тоді сподівати ся видатнійшої роботи. Але й сі незначні почини перебила заборона міністра просвіти Валуєва і московського Синоду (видано до цензорів тайний обіжник в 1863 р.), викликана нагінкою московських централістів з Катковом на чолі — на „український сепаратизм“ і „польську інтригу“ Польске повстанє, котре тоді підготовляло ся і вибухло в 1863 р. в січні, послужило вигідною для московських властей покришкою. Костомарів проводив літо 1863 р. в Павловську разом з редактором „Основи“ В. Білозерським і доїздив до Петербурга та займав ся в Публичній Бібліотеці історичною роботою. Тоді тр підняда ся в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ буря проти українського літературного руху і зачепила Костомарова тим більше, що у сім дневнику його імя було виставлене на позор, яко одного з винуватих ініціаторів заміслів, котрі по думці противників грозили небезпекою державі. Пущено в хід оклики: „сепаратизм, українофільство“. Наклепи піддавано головно з Києва, а напасники намагали ся з окликом сепаратизму змішати українофільство з польським повстанєм.²⁾ Після Катківського крику і Валуївської заборони вести дальшу роботу, почату Костомаровом, вважали в Росії протизаконним ділом,³⁾ а напасти „Кієвлянина“, „Русскаго Вѣстника“ і „Голоса“ залякали так українських письменників, що мало що не ціле десятилітє проминуло, поки знов стали появляти ся українські книжки в Києві, спершу оповіданя й казки, а відтак популярні метелики (1872—76): Дещо про світ Божий (перепечатане опісля і в Одесі), Розмова про небо та землю, Розмова про земні сили (переклад з московського з доповненнями), про Холеру, про Ведмедів, Івана Нечуя Левицького: Перші кївські князі, Татари й Литва, Унія й Петро Могила, М. Драгоманова: Про Татар, козаків та Турків, Лободовського: Дітські пісні, казки й загадки, дальше: Як тепер

¹⁾ Мета, 1863, № 1, стор. 95 і 96. — Переклад Морачевського появил ся п. з. „Святе Євангеліє славянською й українською мовою, по благословеніи святѣйшаго правительствующаго синода“ в Москві 1907.

²⁾ Литерат. Настѣдіє, Автобіографія Н. И. Костомарова, стор. 154.

³⁾ Драгоманів ор. с. стор. 127—130.

одбуватиметь ся воєнна служба і Про кари, до яких присуджують мирові судді (переклади з урядових видань законів).

Тепер став Київ головним осередком наукових і літературних змагань та умового життя на Україні, починає оживати не тільки популярне письменство але й літературний і науковий рух прибирає ширші розміри, поки царський указ з 18/30-го мая 1876 р. не згнобив сих змагань. Минуло знов кілька важких літ, в котрих українське слово було засуджене на мовчане, поки з початком 80-их років московська цензура стала лагіднішою так, що українські письменники відважили ся знов узяти за перо і подавати свої писаня в цензуру. Спершу дано українській літературі таку пільгу, що цензура пропускала словарі, народні пісні, казки, дрібні оповіданя й поетичні твори, накиненою їм московською правописю замість давнійшої кулішівки, відтак починають появляти ся альманахи й більші твори літературні. З нагоди появи українського альманаха „Луна“ в 1881 р. в Києві забрав слово в місячнику „Вѣстникъ Европы“ нестор українських письменників Костомарів і напечатав там у „Литературномъ Обзорѣніи“ 1. лютя 1882 р. ширшу оцінку п. з. „Задачи украинофильства“.¹⁾

Костомарів зазначає, що ледви чи є на світі язык нещасливий українського. Протягом цілих віків признавано, що на світі є український нарід і говорить своєю мовою; царі звертали ся до сего народу із своїми грамотами і царське слово іменувало його „малороссійскимъ народомъ“ а для зносин з Українцями і зрозуміня їх мови в Москві при посольськѣм приказѣ були окремі перекладчики. Нікому не приходило на думку сумнівати ся про ествованє такого народу із своїм язиком. Аж недавно книжні мудрагелі видумали, начеб українського народу зовсім і ніколи не було, а на Україні живе нібито такий сам нарід, як у Москві, Твері і т. д. в Московщині оден московський (як они звать „русскій“) нарід; що язык український се навіть не наріче, а прямо — говір незначно відмінний від „общерусскаго“ языка; що тільки деякі лихі люди, ненависники единства Росіі і вороги держави, видумують якесь окремішне наріче і намагають ся витворити з него окремиий язык і окреме письменство. Нарід на Україні ніби то неприхильний таким змаганям, не хоче вчити ся видуманого языка, а навпаки сам

¹⁾ Вѣстникъ Европы, журналъ исторіи, политики, литературы, XVII годъ, книга 2. февраль 1882, стор. 886—900.

хоче забути ріжницї втворенї минувшиною яко наслідок довгочасної злуки з Польщею.

Такі погляди, як дальше виводить Костомарів, довели наостанку до того, що й власти слідом таких розумовань нібито міродатних осіб заборонили не тільки українське письменство; але навіть ноти з українськими піснями і улаштуване концертів із співами українських пісень і українських драматичних вистав.

Костомарів обговорює дальше історичні причини, наслідком котрих український нарід затратив висшу верству, що спольщилася або змосковщилася, але перегодом часи змінилися та освічені люди додумалися до такого погляду, що простолюде се такі самі люди як і шляхта, як дворяни. Освічені люди зрозуміли, що не годить ся погорджувати мовою низших верств народних, а таке саме розумінє проявилось також на Україні, де освічені й учені люди стали досліджувати жите українського народу, його язык і письменство. З досліджуванем народного жита проявилось змаганє розвивати народну мову і вести її дорогою, котрою ішли язики інших народів. Таким побитом появились почини українського письменства.

Костомарів зазначає, що українська мова має право естувати вже задля сего, що дійсно ествує, і право висловлювати на ній мисли опирає ся на тім засновку, що здібність слова дана Богом чоловікови на те, щобі міг висловлювати свої гадки. Тимчасом скоро тільки появить ся яка українська книжка, не оцінюють її, чи она добра чи лиха, але накидають ся в днівникарстві з напастями, що не годить ся писати по українськи. Пора отже, каже Костомарів, покинути сю хибну дорогу, а відносити ся до українських творів так само, як і до творів на всіх інших мовах.

Поява в Києві українського альманаха на 1881 рік п. з. „Луна“ часть I.¹⁾ дала привід Костомарову висловити свої погляди про задачі українського письменства і про шлях, який воно повинно би вибрати. Оцінюючи твори поміщені в „Луни“, Костомарів не може згодити ся з поглядом декотрих сучасних українських письменників, а головно звертає ся проти М. Старицького, відомого під прибраним іменем Гетьманця, котрий

¹⁾ Ол. Кониський, спорудник сего альманаха, задумував видавати під сям наголовком український місячник, одначе не дійшло задля тодішніх обставин на Україні не тільки до сего, але й до виданя II-ої його части.

вводив чимало не зовсім уміло утворених (кованих) слів для вислову висших розумінь. Признає Костомарів, що визначні московські письменники як Ломоносов, Карамзін, Жуковський і ін. творили нові вислови, котрі прийняли ся в письменстві, але сей дар питомий великим талантам. З жалем вказує Костомарів на се, що деякі сучасні українські письменники намагають ся вводити у своїх творах такі нескладно утворені і народови незрозумілі слова, коли тамчасом давнійше письменство в творах Квітки, Гребінки, Гулака-Артемовського, Шевченка, Стороженка, Марка Вовчка було вільне від таких проявів, а з новітших письменників указує на визначний талант Івана Нечуя-Левицького. Задля того, що висші верстви українського народу наслідком історичних обставин або змосковщили ся і спольщились, або знімчили ся і змадярщились (а також зволощили ся) а їх нащадки виховані вже з новими культурними розуміннями, треба по думці Костомарова оставити їм бути тим, чим они є, та можна тільки бажати, щоби не ворогували проти української літературної діяльності. Українське письменство, каже Костомарів, є виключно мужицьке, бо з українського народу остала ся майже сама мужицька верства, тим то і письменство повинно обертати ся тільки в сім обсягу. Костомарів указує на дві дороги, якими може розвинути свою діяльність українське письменство: перша — ознакомлювати інтелігентну суспільність (з підмогою чисто наукових творів і мистецько-письменських) з народним українським житєм у всіх його проявах; друга — розширяти умовій обид самого народу і в тій ціли подавати йому в приступнім для него виді загально людське знанє. Из сего впливає ясно, що Костомарів зовсім не супротивляв ся писаню чисто наукових і мистецько-письменських творів українським язиком. Вжеж у „Основі“, котрої він був головним помічником, печатав Кудіш науковим ладом писану Історію України взірцевим язиком і складом, хоч єї не докінчив, (опісля дальше печатав про Руїну в „Меті“ і Первий період козацтва в „Правді“) а крім того літературно-критичні огляди в альманаху „Хата“ (1860), в „Основі“ і в „Правді.“ Щоби оперти розвиток такого письменства на певних підвалинах і дати язикови сильну підставу, вважав Костомарів найпильнішим на той час (въ настоящее время) виданє доброго українського словаря і граматики; а попри те домагав ся популярно написаних книжочок про віру, протісьське господарство, про закони. Обставини опісля вважать, що треба буде писати дальше. Він указує передовсім на Квітку,

котрий зображав нарід таким, яким він дійсно був, а не таким, яким бажав би його виставити який небудь ідеаліст, а попри те звертає бачність письменників на Квітчині „Листи до любезних земляків“ яко взорець популярного писання, не щоби се невідлучно наслідувати, але щоби вузку стежку, протоптану Квіткою, розширити в просторий шлях. Українським письменством до кінця життя вельми цікавився Костомарів, але жалувався на нестачу талантів після смерті Шевченка і невдоволений був тим, що тоді між українськими письменниками проявила ся незвичайна охота до перекладів, котрі вважав він тільки тоді придатними, коли вони близькі і зрозумілі народному серцю і умові розвитку. Тимто осуджував Костомарів Сгарицького за деякі його твори, вказуючи на невідповідний вибір і недостатки викладу, а особливо за виклад Шекспірового „Гамлета“.¹⁾ Дорікав сим і Драгоманів Українцям, що „ми всі провели пять років в „гамлетстві“,²⁾ але й Костомарів опісля з великим признанєм висловився у критичнім розборі про драму Сгарицького „Не судилося“ і признав йому замігний талант, а також велику стійність його перекладови сербських народних пісень, але не похвалював перекладів із Шекспіра, Байрона, Андерсена, Міцкевича й інших. Костомарів бажав українську мову бачити розвитою до такого ступня, щоби можна нею передавати всякі добутки культурного язика, однак для сеї задачі потреба часу і значнійшого розвитку умового овиду в народі і дораджував: *festina lente!*³⁾

Костомарів рішучо перечить таким мудрованям, начеб то український нарід бажав зідлати ся з московським і запевняє, що він бажає остати тим, чим є, а так само й українська мова буде під впливом просвіти народу розвивати ся і збогачуватись. Але поки сеї ідеал можна буде досягнути, треба ужити всіх сил в користь ближшого наж покоління і укладати такі українські книжки, котрі би практично придали ся теперішньому народови, такі книжочки, котрі міг би читати кождий Українець у своїй семі, а всі слухалиб його з користю і вдоволенєм“.⁴⁾

У відповідь на сі виводи М. Костомарова у „Вістникѣ Европы“ п. н. „Задачи украинофильства“ подав пок. Володимир

1) Київ. Старина, 1885, юнь, стор. 225 і 226, Воспоминая о послѣднихъ годахъ жизни Н. И. Костомарова, В. Беренштама.

2) М. Драгоманів, Народні школи на Україні, стор. 142.

3) Вістникѣ Европы, 1882, февраль, стор. 897.

4) Вістникѣ Европы ст. 900.

Барвінський в „Дѣлѣ“ шість статей п. з. „Задачѣ рускои интеллигенціи на Украинѣ“. ¹⁾ В сих статях намагався автор витичити нашій інтелігенції на Україні ширші задачі, як се вчинив Костомарів. Він указує на розсіяність і розсипчивість наших народних сил, на унаслідувану по наших предках легендарну слабість їх, схарактеризовану у першій нашій літописи словами: „Земля наша велика и обильна, а наряда въ ней нѣсть; да пойдѣте княжити и владѣти нами“! В сій розсипчивості і розсіяності, піддержуваній ще наслідками довговікової бездержавности українського народу бачить В. Барвінський причини нашої народної немочи, а недостача взаємин поміж розірваними частинами українського народу доводить до затрати свідомости нашої народної одноцілості і нашої народної ідеї, так що нащадки колишніх славних родів, що клали жите своє за нарід і край, не можуть порозуміти тої народної служби своїх предків, ні їх ідеалів, ні саможертви, ні героїства. Обовязком української інтелігенції покінчити сю народну розтич і витворити між розсипаними народними силами сю духову звязь національної свідомости і взаїмности, що може оживити не тільки саму інтелігенцію, але широкі верстви народні, надати їм одноцілості і зробити їх невичерпаним жерелом нашої національної жизнєности. Потребу сеї взаїмности відчуває українська інтелігенція в Галичині, що чує себе спільною і єдиною з цілою своєю батьківщиною і витає радо кождий проблем житя закордонних братів, до котрих звертають ся очи галицьких Українців. Тимто В. Барвінський витає голос так знаменитого представника української інтелігенції, як М. Костомарів, у „Вѣстнику Европы“ і хоче ближе прислухати ся сему голосови і тим задачам, які він витичує інтелігенції на Україні. Не може він однак в повні згодити ся з выводами Костомарова про відчужене українських висших верств суспільних від народу, оправдане „історичними причинами“ і висшою культурою та образованостю, супроти котрої не могли удержати ся висші верстви на Україні. По думці В. Барвінського українські пани (себ то козацька старшина і єї нащадки) почали відхилятись і відчувувати ся від свого народа ще тоді, коли Україна культурно стояла безперечно висше Московщини, коли наші люди вносили світло науки і „гуманні ідеали“ в московську суспільність, виплекані західною культурою й образованостю, пересадженою

¹⁾ Дѣло, 1882, ЧЧ. 32—34 і 36, 37 і 39.

на Україну, могли сим сьміло гордити ся перед московськими боярами, думними дяками і воеводами. Лише захляйність за почестями і маєтками відтягала їх від народу, се була та слабість, що й нині відтягає і зпоміж низших верств численні однинці там, де блищить багатство, легко жите, почеси. В. Барвінський вважає недоброю прислугою оправдуване відчуженя дворянства від українського народу висою культурою, образованостю й гуманними ідеалами. Була се велика похибка, котру годі осуджувати задля „історичних причин“, але не можна єї оправдувати, а годило сяб її пізнати і направити. Справдешня і щира інтелігенція повинна вказати сю дорогу направи.¹⁾

Костомарів у згаданій статі в „Вѣстникѣ Европы“ на основі історичного огляду про відчужене висших верств народних вказує на дві дороги, котрими може йти розвиток української народности й літератури. Володимир Барвінський згоджує ся з поглядом Костомарова в горі наведеним про дві дороги, котрими може йти розвиток українського письменства і підчеркує з признанем, що Костомарів бажає „бачити український язык розвитим до такого ступня, щоби ним без натягання можна передавати всі скарби культурного языка“, однак не вдоволяє ся покликком Костомарова в тих змаганнях — *festina lente*, а особливо й тим, що Костомарів „головну вагу кладе на розвій популярної літератури і на знакомлене інтелігентної суспільности з народним житєм“.

„Таке становище, каже В. Барвінський, видає ся нам не тільки недостатчим, але навіть блудним і як для нашого народа, так і для самої інтелігенції шкодливим. Він не вдоволяє ся тим, щоби українська інтелігенція не відносила ся лише ворожо до культурної праці для нашого народу, щоби остала тільки пасивною, але вимагає від неї позитивної праці для нашого народу, котрої повинен підняти ся кожний справді культурний чоловік вже з обовязку і повинности для самої культури. В. Барвінський не вдоволяє ся тільки становищем „пасивной невраждебности“ української інтелігенції супроти українського народу, таким „лише дилетантським аматорством“ єї, докоряє укр. інтелігенції неясним зрозумінем своєї народности та домагає ся, щоби українська інтелігенція не означувала національних домагань таким невиразним висловом як „українофільство“, і не бояла ся ясно та виразно признати, що „сьємо-

¹⁾ Дѣло, 1882, ЧЧ. 32—34.

народом, хочемо ним бути і маємо право ним бути“. „Українське дворянство, пише він, повинно пізнати, що доси не словнядо сего обовязку і тим прогрішило ся не тільки перед народом, але й перед культурою. Інтелігенція, вповні свідома руської національності, повинна уготовити і облегчити дорогу, котрою могло би се дворянство не тільки привернути ся до свого народа, але й стати його живим діяльним членом. Сеї праці не жахав ся і не стидав ся ні один нарід, котрий хотів успішно поступати на полі культурного розвою. Ціла громада найталантливіших писателів німецьких другої половини XVIII і першої XIX в. працювала всіма силами, щоби як найвисші класи народні, так і національне жите вирвати з оков чужоземщини, іменно французини. Тож само робили Поляки й Угри, а Чехи від першого початку свого національного відродження посвятили немало своїх найлучших сил, щоби вирвати свою інтелігенцію, а іменно свою шляхту з оков іерманізму. Такоуж дорогою слідує поступати і Русинам“. ¹⁾

По думці В. Барвінського при „невраждебномъ“ становищі назначенім Костомаровом українському дворянству і всій українській інтелігенції не буде она могла взяти ся навіть до найближшої задачі, витиченої Костомаровом під теперішню пору, не буде кому взяти ся до виданя словаря і граматики та до популярних книжочок, не буде кому рознести плодів сеї праці між верстви народу, коли ся інтелігенція і то найбогатша, независима, найбільш впливова відцурає ся всякої праці і не буде лише ворожо відносити ся до українського письменства. Перше отже повинна українська інтелігенція освідомити ся із своїми народними обовязками і своїм послаництвом, бо інтелігенція, що не уміє говорити своїм рідним язиком, а приневолена його „сочиняти“ з підмогою словарів і граматик, не може являтись живим провідником просвіти серед народа і тому то так часто літературні твори таких письменників носять на собі печать штучности і хибної „ковки“ слів, що вражає навіть письменного чоловіка.

Тимто В. Барвінський вважав одною з найперших задач наших „переобразование руської інтелігенції в свідому інтелігенцію національну. Руська інтелігенція повинна не тільки хотіти, але й уміти служити своєму народови і вести перед в його культурнім поступі. — Ми повинні не тільки

¹⁾ Дѣло, 1882, Ч. 36.

перенятись дотепер витвореними скарбами чужої культури, але й свою пайку культурної праці внести в загально людську культуру. Се ціль достойна нашої народности, але она можлива тільки тоді, коли ми будемо розвивати нашу народність, а не затрачувати її, віддаючи всі наші лучші сили, що підіймуть ся до виднокруга інтелігенції, в чужу користь, а що гірше в услуги чужої блескотливої деморалізації. Себе свідомо широко національна інтелігенція повинна стати кристалізаційним осередком, органічною силою нашої народности, її всестороннього розвитку і поступу“.¹⁾

В. Барвінський зазначає, що Галицька Русь старає ся по своїх силах сповняти сю „найближшу задачу“, про котру говорить Костомарів, але недостача такої національно вповні свідомої, незалежної, матеріально сильної, неустрашимої і жертволюбної інтелігенції спиняє сю нашу роботу, не дає їй розвинути ся в повних розмірах, бо питома наша література не має своїх меценатів, а навіть пристановища (розуміє тут Академію Наук і університет. Ол. Б.), а те саме діє ся і на інших царинах нашого народного життя. Пізнане галицьких відносин могло би бути вельми поучним і для нашої інтелігенції на Україні, а тоді стало би кожному ясно, що в праці над народними відродженнями не можна занедбувати зарівно широких верств народних як і самої інтелігенції.

Коли Костомарів на питання, якою має бути українська література, які єї задачі і якими має вона йти дорогами, — відповів, що бажає для нашої літератури скільки можна широкого і скорого розвитку, щоби в ній передавали ся всі скарби культури, але в переведеню сеї гадки під тодішню пору повертав ся відтак майже виключно тільки до популярної, або як він навіть висловив ся до мужицької літератури. хоч згадує і про словар та граматику, то В. Барвінський вважає таку задачу витичену нашої літературі недостаточною для цілого нашого умовного життя, бо тоді українська інтелігенція не малаб умової поживи й сили до людяного сповнення своєї народної задачі, не моглаб остати національною без національної літератури і мимохіть підлягалаб чужим, відтягаючим впливам, збивала сяб із своєї дороги, тратилаб з очий свою народну задачу, колиб у своїй питомій літературі не находила пояснення і заохоти.

Обставину, що Костомарів відносив ся з певною резервою,

¹⁾ Дѣло, 1885. Ч. 37.

з певним холодом до розвитку такої літератури, у котрій би передавали ся всі скарби культури, поясняє В. Барвінський тим, що Україна не мала прав на свої школи, не тільки висші, але й на народні, не мала права на розвиток питомої науки у своїх інституціях і товариствах, отже російські Українці може й не почували так живо потреби широкого літературно-наукового розвитку в своїй рідній мові, як се ми відчуваємо в Галичині. А вжеж і в тодішнім стані В. Барвінський вважав потребою скільки можна широкого розвитку рідного письменства, бо в оспалости переважної часті інтелігенції на Україні і єї відчуженю від народу, єї безучастности в здвигненю свого народу з темноти й недолі, єї бездільности в культурній праці — бачив він в значній часті наслідки недостатчі рідного письменства для інтелігенції, в котрім українська інтелігенція могла би найти вірний образ самого люду і себе саму, свою народність в минушині і сучасности і свої задачі почувти себе рідним братом „менших братів“ і одноцілою з цілим народом, серед котрого пізнала би красу своєї мови і найшла знадобу для культурної праці і просвіти для себе і народу. В. Барвінський стоїть за тим, щоби наука не зачиняла ся тільки в кабінетах учених, бо інтелігенція повинна не менше від самого народа находити в своїй літературі після спромоги скарби і добутки науки й письменства, інакше она поверне ся в ту сторону, де найде сей корм духовий і раз у раз буде відчужуватись від свого народа, а принявши чужий язык, не сповнить просвітного посланництва серед свого народу. Тільки сею дорогою, коли й клясичні й наукові твори будуть подавані нашій інтелігенції рідною мовою, навчить ся она її цінити, в ній думати і умово працювати, а переробивши у своїй духовій робітні скарби загальної культури, буде витворювати з них і з їх підмогою нові плоди для свого народа а посередно і для всеї людскости.¹⁾

Замітки В. Барвінського в „Дѣлѣ“ про „Задачі руської інтелігенції на Україні“ викликали листовну відповідь Костомарова на адресу редактора з просьбою, щоби сей лист був напечатаний в „Дѣлѣ“. Лист сей без дати, однак можна здогадувати ся, що він був написаний між 15 червця а 10 н. ст. липця 1882. Остання статя (VI) появила ся в „Дѣлѣ“ 3 н. ст. червця, а поки дійшла до рук Костомарова, проминуло кілька

¹⁾ Дѣло, 1885, Ч. 36.

днів, отже Костомарів міг написати сей лист не скорше, як після 15-го червця. Листу сего не напечатав В. Барвінський в „Дѣлѣ“, як сего домагав ся Костомарів, імовірно, щоби не давати москвофільським часописям приводу до некорисного накручуваня його змісту проти українського письменства, а написав лист до Костомарова, як се виходить з другого листу сього останнього до редактора „Дѣла“ з датою 7(20) липця, значить перший лист був писаний не пізнійше як 10-го н. ст. липця.¹⁾

Отжепер подаю сей лист у вірній відписи з первописи:

I.

„Шановный господине редакторе!

Въ Вашѣй шановнѣй газетѣ друкована була статья: Задачи украинской интеллигенции. Такъ зъ powodu того, що друковавъ я ще въ Люто́мъ мѣсяцѣ въ Вѣстнику Европы, закидано где-що таке, проти чого я беру на себе осмѣлку прохати, даць менѣ слово и помѣститъ отсей листъ въ Вашѣй газетѣ. Речь отъ яка. Я казавъ, що українське дворянство (а воно тогдѣ одинока интеллигенція) перевернулось і стало одинакове зъ великоруськимъ, и се сталось задля висчої культуры и винуватити его за се не можно. На се перечуть менѣ въ Вашѣй газетѣ, що культура мало-руська була вышча надъ великоруську и освѣты въ Украинѣ було бѣльшъ, якъ у Московщинѣ. Може и такъ, та коли се було? За царѣвъ Алексія Михайловича та Хведора Алексіевича, а перекидка малоруського дворянства почалась зъ половины XVIII столѣття за царицю Екатерину и йшла вона сильнѣшъ за царя Миколоая уже на нашѣй памяти, и досѣ не скончилась, бо и тепер можно споткати таки дворянськи семьи, где не говорють иначе якъ по украинськи: толькѣ се буває найчастѣшъ тамъ где нѣчому сливе не вчились и ледве читати и писати умѣють: отъ доказъ на те, що за-ради вышчої культуры перекинулось наше дворянство. И якъ его въ тимъ докоряти: чи не мусили родители дѣтокъ своихъ до училищѣвъ вѣд-давати, а въ училищахъ науку викладано по руськи.²⁾ Не хвалебно жъ було дворянамъ украинскимъ по своихъ оселяхъ батькѣвськихъ сидѣти та байдки бити: поступали вони на службу государственну за урядъ зъ великоруськими дворянами, а тамъ треба имъ було говорити и писати по руськи, або якъ вы кажете, по російськи. Да ще треба доложити, що языкъ сей, що зовется у насъ русскій, а у васъ російскій, не есть намъ украинцямъ овсѣ чужый, якъ у васъ въ Галичинѣ нѣмецкій, а навѣтъ хочъ бы и польскій. Се интеллигенціи руської языкъ и хочъ выроставъ вѣнъ на великоруськѣй пѣдставѣ, одначе и малоруссы прикладовали туды не мало своей працѣ. У насъ теперъ не обѣ тимъ захѣдъ, щобѣ якось на иншу стать дворянство наше и интеллигенцію переверчувать, а обѣ тимъ, щобѣ мужикъ, котрого вѣки за вѣками держали трохи чи не въ скотиня-

¹⁾ Обидва листи М. Костомарова дістали ся мені після смерти Володимиріа і находять ся в нашім родиннім архіві.

²⁾ Себ то по московськи. Ол. Б.

чому бытъ, ставъ на дорозѣ до розвиву и до освѣты, а для сего незаводне потрібно оспособити его зъ тишъ, до чого дѣйшла чоловѣчна культура, выкладаючи тое рѣдною его мовою, що вѣнъ зъ матернымъ молокомъ перейнявъ. Мы жадаемъ вѣдъ нашего дворянства и вѣдъ усїей нашей интеллигенціи, що-бъ намъ не дѣяли помѣшки и шкоды, а у Васъ въ газетѣ кажутъ, що мало такого пассивного доброчинства; нехай бы малоруське дворянство повернуло цѣлкомъ до своєї колишнѣй народности. Выбачайте, се пишуть таки, що нашего быту не знаютъ тай речі сеи не дуже розумѣють. Нема у насъ такой моральной мочи, щобъ двигнути на такую метаморфозу усього дворянства громаду, оно и на свѣтѣ нема такого, щобъ усилило, безъ историчныхъ обставинъ, сразу повести людську громаду туды, куды намъ людямъ немногимъ хочеть ся. И прежѣ були, якъ сами знаете и показуете, и теперъ есть и далѣй будутъ зъ дворянъ нашихъ таки, що успособлюють собѣ мужицьку украинську мову и полюбляютъ ии вѣдъ широго сердца, а колибъ навѣть и не було (а се нестатечне), такъ и тодѣ бъ дѣло наше не пропало черезъ се тѣлькѣ. Интеллигенція наша не зъ однихъ дворянъ: бо и дворянська верства въ вызволеньемъ крепаковъ утратила свою достойность; есть немало теи интеллигенціи зъ мужицькою простою породы людей, тѣ хочъ и не освѣчени наукою, не дуже латво забудуть про те гнѣздо, зъ якого вылетѣли, и все таки повертатиметь ся ихъ сердце до тихъ селянскихъ стрѣхъ, де вони народились и маленькими дѣтками будучи бѣгали. На нихъ бѣльшь усѣго наша надѣя стоитъ. А тихъ, що до насъ пристануть, зъ якои бъ тамъ верствы не прїйшли вони, мы прїймемо зъ ширымъ сердцемъ и ласкавымъ привѣтомъ, а иншимъ, хочъ бы навѣть и не ворогамъ, скажемъ, якъ сказавъ Дюгенъ Александру, коли остатній пѣдходивъ до его кухвы зъ своєю царської ласки обѣдьяками: одного добродѣйства у тебе попрохаю, не засть менѣ свѣту!

Я прошу, коли ласка буде, высылати менѣ Дѣло до 1 Вресня сего року въ Павловскѣ Конюшенна улица домъ № 65 а. пѣсля 1 Вресня знову въ Петербургъ по тому адресовѣ, якъ першъ выслалисте.

Щиро прихильный и вельми шануючий вашу милость, пане редакторе,
на всяку послугу готовый

Николай Костомаровъ

С.П.б. Вас. Остр. IX. линія д. 4. кв. 8.^а

На листъ В. Барвинського відповів Костомарів другим листом з 7 (20 липця) 1882, когрий тут наводжу у вірній відписи:

II.

7 Липця с. с
1882 р. Павловскѣ.

„Щирокоханый, шановный пане редакторе,

Прїязный листъ Вашъ прїйшовъ до мене у саме погану для мене пору: я захворавъ такъ, що думавъ бувъ, чи не покличе Господь Богъ давати рахунокъ за все свое життя. Тимъ охотнѣйше збравшись яко мога зъ силою поспѣшити дати Вамъ одновѣдъ, щобъ часомъ коли мене не стане, не осталось у Васъ въ Галичанъ про мене такой згадки, якои я овсѣ не заслуживъ. Зъ чого се Вы, шановный добродѣю, здумали, бутсѣмъ то я

писавъ, що російській (якъ Вы его зовете и якъ вѣнь у насъ не зоветъ ся и не звавъ ся) мусить бути интелігентнымъ языкомъ въ Галичинѣ? Прошу Васъ укажѣть, въ якимъ се писаньнѣ моѣмъ вычитали Вы таку дурницю! Якъ же може стати интелігентнымъ языкомъ нарѣчіе зъ иншої державы въ краѣ, где хочъ народъ и говорить одною рѣчью зъ Україною, але исторія зовсѣмъ инакъ повернула духовну долю того края? Скѣльки пам'ятають таку нисенитницю несли Ваши святоюрці, котрѣ писали якоусь тарабарщиною, думаючи нібыто вони пишуть по російськи. Але менѣ до ихъ дѣла нема, бо то таки, що ихъ не с'ють, не садять, а вони сами якъ бурьянъ родють ся. Я писавъ у „Вѣстнику Европы“ зовсѣмъ не те, и що писавъ, те вѣдносилось тѣльки до нашего края а не до Вашего. Я писавъ, що книжный рускій языкъ ставъ уже интелігентнымъ языкомъ спершу малоруського дворянства, а що далѣ, то и всѣхъ, котрѣ стали вище духовою освѣтою одъ простого народа. Такъ сежъ правда и теи правдѣ нѣгде подѣти. Коли бъ я написавъ инакъ, сказавъ бы, якъ бы може вамъ хотѣлось, що намъ задля истричныхъ памятокъ треба вѣдпуратись сѣго книжного явкя и вымышлять новыи, то 1) се була бъ хвальшъ и 2) сего бъ не допустили мене надруковать, а колибъ воно и проскочило, то зѣзлись бы на мене зо всѣхъ сторонъ, а що дальше бы сталось, про те Богъ святыи знае, тѣльки дѣлу народнѣму я бы не зробивъ жодной користи. А я не перечуи тому, що есть щира правда, що книжный рускій языкъ ставъ уже интелігентнымъ языкомъ вышшой верствы общества въ Малороссіи, задаюсь зъ другого погляду, отъ зъ якого: а мужикъ малорускій чи не мае людського права на освѣту и на розвѣи? А вѣнь книжного языка руського не зрозумѣе: длятого не перечте же ему читатись и розвиватись зъ своєю праотцевскою мовою и не боронѣть писать и друковать для его книжки. Се ще досѣ выходить гласъ вопіючого въ пустынѣ, а все жъ таки пѣсля того надруковано кѣлько дуже корыстныхъ народовѣ книжокъ: отъ хоть бы про комахъ, та про жучка хлѣбѣда, та про обкладки; хочъ бы такихъ бѣльшъ выходило, и то було бъ добре, курка по зернятку клѣе, тая сыта стане. Коли бъ такимъ книжечкамъ выходить въ свѣтѣ не перешкожували, то повагомъ одна книжечка за другою, — отъ и литература бы зѣбралась, справжня народня, не така, якъ прежь бувало, переложуть тобѣ и Байрона и Мицкевича, и Шекспира и Андерсена, але такъ, що хто ѣго зна, кому ихъ читати, ледве и той, хто перекладувавъ, розумѣе, бо дивна речъ — до сього перекладу приложить ще словарь, а туды такихъ слѣвъ позалихае, що кого не спытаешъ: чи чули таке слово, такъ той тѣльки плечима здвигае. До спражнѣхъ народовѣ корыстныхъ книжокъ все бъ горнулись други, а за робѣтниками бъ дѣло не стояло, бо хочъ наше дворянство уже усвоило собѣ интелігентный рускій языкъ, а все ще не забуло своего простонароднѣго, особливо изъ молодежи багато стрѣчаеть ся душъ щиро любячихъ народъ свѣи и раднѣйшихъ приложити на корысть ему свою працю.

Майте на уважѣ, що ся путина тѣльки для насъ, а не для Васъ. Вы живете въ иншѣй дѣржавѣ пѣдъ конституційнымъ урядомъ (хочъ не дуже любязно показуе себе Ваша конституція въ Галичанській дѣржавѣ); Вы маєте уже свѣи интелігентный языкъ, хочъ ище не зовсѣмъ зложеный, але на своенароднѣи пѣдставѣ заложенный, у Васъ що-року выходить бѣльшъ двадцяти періодичныхъ зданій. У Васъ инше дѣло! Якій же дурень або

ворогъ стане вамъ говорити: покиньте свѣй языкъ, пишѣть книжнѣмъ руськимъ! И коли Вы менѣ задаете, бутѣмъ бы то въ моихъ писаняхъ знайшли таку нисенитницю, то я Вамъ скажу, що се на мене неправда: нѣколи я такъ не мысливъ и не мыслитиму.

Прощайте, шановный добродѣю, коли Богъ слобонить мене ще вѣдъ недуга, то вѣдзовусь ще, коли дозволите, и коли позове Богъ до себе, добромъ помянѣть широкопримильно и правдиво кохающого свою народнѣсть

Николая Костомарова.

Обидва листи Костомарова пояснюють його становище що до задач української інтелігенції і його погляди на розвиток українського язика і письменства, якими дорогами сей розвиток повинен іти. Супроти виводів В. Барвінського він вказує на се, що не тоді почало ся відчужуване української інтелігенції і єї відчакнене від на́рода, коли українська культура й освіта була висша на Україні як у Московщині, а що-йно з половини XVIII ст. за цариці Катерини II, особливож за Миколи I, коли московський на́рид двигнув ся культурно, а царське правительство знесло самоуправу України і єї права та налягло важким гнетом на український на́рид. Оттоді українське дворянство повернуло ся в сторону Московщини і переймаючи московську культуру й освіту, відчужило ся від свого народу, переймало московський язык, вироблений від часів Ломоносова з підмогою учених і письменників українських, а на широкі верстви українського народу налягла темрява і безпросвітність. Тимто Костомарів і в своїй передовиці п. з. „Мысли Южнорусса“ в Основі (1862) і у „Вѣстникѣ Европы“ (1882) накликував українську інтелігенцію й письменників, щоби починали будову всенародної освіти й культури українського народу від підвалин, подавали широким верствам народу умовій корм у виді популярних книжочок із вселюдського знаня, бо на поважні наукові дѣла по його думці не наспіла ще пора. А перегадом найдуть ся і з дворян такі, що присвоятъ собі й полюблятъ українську мову та до нас пристануть. А ще більш надії покладав Костомарів на тих інтелігентів, що вийшли з „мужицької простої породи“. Що до инших відчужених дворян вимагав він тільки, щоби вони не ворогували проти українського народу і не перебывали роботи коло його розбудженя й просвіти. Костомарів усе вказував на „широкую просвіту народних верств і виский рівень образования в найбільш інтелігентній класі“ як на одинокий могучий середник двигнення народу.¹⁾

¹⁾ Київ. Старина, 1885, юнь, Воспоминанія В. Беренштама ст. 229.

В другім листі вказує Костомарів на те, що вже перші змагання в напрямі видавання популярних книжочок дали гарні добутки, з котрих переогодом зложить ся література, та що й з дворянства не всі забули українську мову, а особливо з молоді багато є щирих для свого народа і готових приложити на користь йому свою працю. Він зазначає різницю між відносинами на Україні і в Галичині під конституційною управою, де маємо вже свій язик вироблений на рідній основі, і тому вважав Костомарів великою хобою, що в Галичині намагали ся, як він каже, святоюрці писати якоюсь тарабарщиною, думаючи, що вони пишуть по російськи. Не хотів він однак признати справедливим домагання В. Барвінського, щоби й інтелігенція на Україні присвоїла собі сей літературний український язик і ним послуговувала ся в семі і в письменстві, бо „книжний руський (значить московський) язик став уже інтелігентним язиком спершу українського дворянства, а далі і всіх, що стали више духовою освітою від простого народа“, та що „московський літературний язик не є зовсім Українцям чужий, як у вас, в Галичині німецький, а навіть хочби польський“.

Із сего однак виводити, начеб Костомарів був противним розвиткови самостійного і окремішнього українського письменства, булоб несправедливо. Він жеж сам писав літературні твори, поезії, драми (Сава Чалий, Переяславська ніч, Загадка, Українські сцени), перекладав твори європейських поетів українською мовою (н. пр. Байрона „Єврейські співанки“, Короледворську рукопись), писав прозові статі „Християнство і кріпацтво“, „Суд Чехів над собою“ і одушевляв ся появою цінних творів українських письменників. Він жеж бачив, що й в Основі, котрої він був таким визначним дописцем, являли ся наукові твори Кудіша (Історія України й інші) українською мовою, але не висловлював сміло і рішучо погляду що до самостійного розвитку українського письменства.

Коли Костомарів став у 1863 р. видавати підручники для народних шкіл українською мовою, кийвські семінаристи, одушевлені сим ділом, стали збирати гроші, писати проповіді українською мовою і мріяли про се, як вони, ставши священниками, поведуть справу народної просвіти, а посилаючи Костомарову гроші, заявили готовість розповсюджувати українські книжки і служити справі народної просвіти. При сій нагоді написали семінаристи Костомарову лист, на котрий відповів він 19 січня 1864. „Як постановлять Вас пастирями, писав він

семінаристам, нехай кожний запечатає собі у серці ту любов до свого краю і до свого народу, що тепер маєте; і будете ви світло людям вашим, і станете ви кріпкою сторожею народовій мові і народовій освіті. І колиб то скрізь по семінаріях був такий дух, як у вас, не зломилаб народности нашої ніяка в світі, ворожа сила во віки вічні. Пам'ятайте, панове, про слівця: дай Боже, щоб любов наша до рідної мови не була похожа на те насіння, що було зійшло, та росту йому не було. Щоб люди вас не звели, а щоб ані ради жінок і дітей, ані ради омани світової, кваплючись на лакомство велике, ані ради страху архіерейська не покинули ви мови рідньої¹⁾

Отсей лист стає також певним доказом погляду Костомарова на значіне народної мови не тільки для народної просвіти, а взагалі і для цілої української справи, як він любов до свого краю і народу тісно лучив з любовю до рідної мови. Та при всій горячій любови до України і рідної мови Костомарів був приневолений не одно промовчувати, але робив се не задля того, щоби покинув сі погляди, а тому, що в Росії не було ні свободи печати, ні свободи особистої і задля того в статях його проявляеть ся невиразне становище в тих справах.

Сему не зовсім виразному становищу Костомарова не можна дивувати ся, а треба виправдувати його тими страданнями, які він перетерпів для української народної ідеї як головний основник і провідник Кирило-Методіївського Товариства, а опісля як професор історії в петербурьськїм університеті і як письменник та український діяч до самої смерти. Се так влучно зобразив В. Беренштам у споминах про Костомарова.²⁾ „Ему приходилось и не разъ испытывать рѣзкіе и неожиданные переломы судьбы, переходитъ изъ одного положенія въ другое противоположное; дважды занималъ онъ кафедру и дважды оказался непрочнымъ на ней, — все это черты рѣдко встрѣчающія ся въ мирной жизни современныхъ ученыхъ, — это скорѣе полная превратностей и трагизма жизнь ученыхъ гуманистовъ эпохи возрожденія; съ ними Костомаровъ имѣлъ еще общее въ томъ, что всю жизнь долженъ былъ бороться съ неразборчивыми на средства врагами, выступавшими подъ явнымъ или замаскированнымъ знаменемъ обскурантизма“.

Що такі нагінки роблено в Росії на Українців за їх любов

1) Правда, Львів 1892, стор. 305.

2) Київ. Стар. 1885, юнь, стор. 227—228.

до рідного краю і язика, а особливо на Костомарова, признає між иншим А. Н. Пипін: „Литература была поставлена въ послѣдніе годы относительно этого вопроса (що до взаємин між українською літературою в Галичині й на Україні) такъ, что не имѣла никакой возможности опровергать эти клеветы (на українське письменство) и выяснить настоящее положеніе дѣла: доносы творились келейно, обвиненія могли высказываться въ печати, защита — нѣтъ. На мѣстѣ опасно было обнаруживать даже особенную любовь къ своей мѣстной родинѣ и народности: исключительныя экстралегальныя мѣры, въ послѣднее время примѣнявшіяся столь обильно, направлялись и противъ такъ называемаго украинофильства“.¹⁾

При всѣх обмеженнях свободи печати Костомарів боронив ненастанно права української мови висловлювати нею свої мисли і науки в рідній мові. „Малорусское нарѣчіе, писав він, до такой степени отдалено отъ великорусскаго, что учебная книга, написанная самымъ удачнымъ складомъ въ примѣненіи живой народной рѣчи, будетъ непонятна и чужда малоруссамъ; современные намъ малоруссы не виноваты, что дѣды и отцы оставили имъ въ наслѣдство выработанную исторіей народность хотя русскую, но отмѣнную отъ великорусской. Жестоко, да и бесполезно пытаются насильственными средствами уничтожить эту народность и ея главный признакъ — нарѣчіе, хотя бы съ цѣлью замѣнить это нарѣчіе общимъ русскимъ языкомъ книжнымъ“.²⁾ Костомарів ставив отже на той час на першому місці видане українського словаря і граматики, щоби дати українській мові кріпку підвалину, відтак вказував на потребу книжок для початкової освіти, а що буде треба писати дальше, се, писав він, вкажуть обставини, значить, бажав широкого розвитку українського письменства, а не тільки одної початкової словесности для народу.

Що не висловлював сего зовсім виразно і рішучо, можна виправдати сим, що навіть строго-научні його історичні твори переслідували його вороги й цензура, а тим паче його погляди в справах становища й розвитку українського народу. Тимто він був приневолений нераз замрачувати свої погляди, щоби спасти їх перед вістрем цензора. Се потверджував мені і пок. проф.

¹⁾ Вѣстникъ Европы, С.Пб. 1881 (ст. 407—10).

²⁾ Русская Старина, 1881, февраль, стор. 326—331.

В. Антонович, коли я вказав на се, що розвідка Костомарова про дві руські народности спершу проявляє виразні і ясні погляди про окремішність українського народу, а відтак у закінченю сходить знов до „соединенія и братства съ Великоруссами“.¹⁾ На се замітив В. Антонович, що пишучи для цензури, можна неодноразово і виразно зобразити, але „відтак треба на останку замазати“. Се закінчене між Костомарів пропустити аж в окремім виданю сеї розвідки в I. томі „Историческихъ монографій“ (1872). Тимто і виправдував ся він в листах до В. Барвінського, „щоби часом коли мене не стане, не осталося у Вас Галичан про мене такої гадки, якої я овісі не заслужив“, а „коли Бог позове до себе, добрим словом помяніть щироприхильного і правдиво кохаючого свою народність“. Він до самої смерти мимо тяжкої недуги „все забирав ся до роботи з молодечою енергією, з чисто українською завзятістю і жадібно виглядав явищ, котрі помогли би йому занести аж до близької могили надію на кращу будучину“.²⁾

¹⁾ Основа, 1861, III, стор. 79.

²⁾ Київ. Стар. 1885, юнь, ст. 230. Воспоминанія В. Беренштама.

Археографічні праці Миколи Костомарова.

Написав *Іван Крип'якевич*.

Микола Костомарів має імя в українській історіографії не тільки як автор монографій і творець нових історіософічних ідей, але також як видавець історичних матеріалів. І коли би прийшло ся рішити, за котрою стороною його діяльності лишило ся тривкіше значіне, — за історичними творами, чи археографічними працями, — хто знає, чи не треба би на першій місці поставити археографічних видавництв. Славні монографії Костомарова мали великий вплив на сучасників і справді дали новий напрям історичній науці; але нині вже і Костомарівські ідеї стоять від нас далеко і його історичні твори перестали бути останнім словом досліду. Зате видані ним жерела не тільки не втратили доси свого значіня, але ще мабуть довгі часи полишать ся скарбницею, до якої мусить звертати ся кождий дослідник новітньої історії України. Коли „Богдан Хмельницький“ Костомарова вже втратив давню авреолу супротив нових, навіть непевних і доривочних студій, то III том „Актів полуднево-західної Росії“, які видав Костомарів, полишив ся до нинішнього дня першорядним жерелом для Хмельниччини; те саме і ще більше треба сказати про дальші томи тих же Актів, ще менше використані для нашої науки. І хочби всі монографії Костомарова втратили наукове значіне наслідком новітніх дослідів, археографічні публікації полишать ся вічним пам'ятником його праці.

Не було доси проби звести разом і оцінити заслуги Костомарова на полі видавництва історичних жерел. У принагідних рецензіях, що появляли ся ще за життя історика, у посмертних некрольогах і ріжних замітках порушувано нераз сю справу, але

ніколи докладнійше. В теперішні роковини історика хочемо подати огляд архивних занять Костомарова і в загальних рисах оцінити його працю на сім полі.¹⁾

I.

З методом наукової праці знакомить ся нині молодий дослідник підчас університетських студій, передусім у спеціальних семінарах. Але тоді, коли Костомарів розпочав студії на історично-філософському факультеті харківського університету, навіть на заході не були ще розвинені семінари, щож говорити про провінціональний український університет. Обовязком професорів уважало ся лише виложити по можности повний курс предмету, який студенти мали виучити; про якінебудь методичні вправи, про вказівки для самостійних робіт не було навіть мови.

Костомарів згадує у своїй біографії²⁾ про єдиного професора історії, що мав на нього більший вплив, — Михайла Лунина (Лит. насл. 22, 28). Се був ученик дорпатського університету, вихований у німецькій школі, спеціаліст у старинній історії. В Харкові став доцентом 1835 р. і відразу здобув собі імя як добрий знавець предмету, що корисно відбивав від інших професорів; свої наукові праці з класичної історії містив м. и. в Журналі Міністерства Народної Освіти³⁾. Костомарів признає, що лекції Лунина мали на нього великий вплив і спричинили рішучий зворот: він полюбив історію „понад усе“, з жаром кинув ся читати і студіювати історичні твори. Можна би припускати, що такий професор піддержував теж наукові аспірації молодого студента, — але не знаємо нічого ближше про се, чи Лунин вплинув як на вибір тем, котрими займав ся Костомарів у перших наукових роботах, чи давав йому які методичні вказівки і т. ин.

До праці, опертої на жерельних студіях, привів Костомарова мабуть не університет, а скорше лектура історичних творів на українські теми. Були тоді широко відомі такі твори, як Бантиша-Каменського Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ униі

¹⁾ Ізза воєнних відносин багато дрібніших праць Костомарова і про Костомарова було нам недоступних, через се в сім нарисі мусять лишити ся прогалини.

²⁾ Автобіографія Костомарова поміщена у виданю: Литературное наследіе, Петербург, 1890 р. с. 1—217, (цитую в тексті скорочено).

³⁾ М. Де-Шуле — Харьковскій университетъ и Д. И. Каченовскій (Вѣстникъ Европы 1874 кн. I—II.)

(1805 р.), йогож Історія Малої Росії (1822 і 1830 р.), митр. Євгенія Описаніє кієво-софійскаго собора (1825 р.), Описаніє Кієвопечерскої Лаври і ин., Н. Закревського Очеркъ історіи г. Кієва (1835 р.), ріжні дрібні статі Максимовича. В Петербурзі 1836 р. виходять Акти Археографічної комісії. На місці, в самім Харкові появляли ся статі на історичні теми в таких виданнях як Українскій Вѣстникъ (1816—19), Украинскій Журналь і ин. В 1833 р. Ізм. Средневський розпочав друкувати „Запорожскую Старину“. Видання того рода, що містили теж сирі історичні матеріали, мусіли звернути увагу Костомарова на рукописні жерела до історії України і виробити в нім жилку збирача й дослідника. Під впливом таких пів-археографічних публікацій він взяв ся до анальогічних робіт. Не мали, здасть ся, впливу на його наукові занятя особисті знакомости з харківськими українофілами; зі Срезневським, нпр., познайомив ся Костомарів аж тоді, коли вже сам ввійшов в архивні студії (Лит. насл. с. 28—29).

Перші архивні праці Костомарова відносять ся до його побуту в Острогожську, вороніжської губернії. Двацятилітний Костомарів, покінчивши університет зі степенем кандидата, вступив 1837 р. до армії, а саме до драгунського полку в Острогожську. Тут — не знаємо ближше, в яких обставинах — він заінтересував ся архивом острогожського повітового суду, де були документи був. козацького полку. Історик пише про се у своїй автобіографії: „Я почав займатися тими паперами і захопив ся сим занятєм. Се був мій перший досвід у занятях над руською історією на основі жерел і першою школою для читання старих паперів.“ (Лит. насл. с. 27). Ся праця так заняла молодого дослідника, що через се стягнув на себе невдоволенє своїх командантів і мусів кинути військо. Ціле літо 1837 р. працював в архиві над козацькими актами і на основі їх зладив опис острогожського слобідського полку; важнійші документи мали бути долучені до тої історії в повнім тексті. Ся перша історично-археографічна робота Костомарова не дочекала ся одначе опублікованя, — копії документів і сама розвідка дістали ся в руки поліції підчас арештованя 1847 р. і десь затрапили ся. Сам молодий дослідник з початку задумував звидати її зараз друком, але потім змінив плян, — рішив наперед розслідити архиви інших слобідських полків і слідом зложити історію цілої слобідської України. (Лит. насл. с. 27).

Що намірене виданє не дійшло до кінця, були й інші причини. Костомарів почував, що потреба йому ще глибшого наукового підготовленя і вернув ся назад до Харкова в університет,

де пильно слухав лекцій Лунина і Валицького та читав багато історичних книжок. Чи лектура обіймала теж питання, що доторкали його недавніх археографічних дослідів, і чи міг він знайти до цього якісь теоретичні вказівки, — про це можна тільки здогадувати ся.

Тоді, як оповідає автобіографія, наступив також важний зворот у поглядах молодого дослідника на історію, — зворот, що мав основне значіння для всіх його дальших історичних студій: „я прийшов до переконання, що історію треба досліджувати не тільки із мертвих літописей і записок, але й у живім народі“ (Лит. насл. с. 28). Вислів, який ми підчеркнули, — „мертві літописи й записки“, — хоч ужитий нашим істориком майже сорок літ пізнійше, дає, здасть ся, вірну характеристику тодішніх почувань Костомарова. Як предмет дослідів стала перед ним „народна маса“, — „нешасний мужик-хлібороб, — його духове житє, його почування, спосіб його радостей і журб“; для розвязки сеї проблеми літописи й архивні матеріали не давали, здавало ся, відповідної опори, — історик зневірив ся у них і відкинув їх на бік як зайве занятє. Жерел для пізнання минувшини народа треба шукати там, де народне житє знайшло найліпший вислів, — у народній пісні і взагалі в устній словесности.

Се був зворот у методі досліду, перехід від одного роду жерел до иншого. Зміни не можна назвати щасливою. Що історик міг не знайти у відомих йому літописах того, чого шукав для своїх ідеалів, се зрозуміле; але що народну словесність як історичне жерело почав цінити вище від сучасних актів, се можна було пояснювати тільки недостаточним методичним досвідом і загальним романтично-народним напрямом, якому Костомарів дав себе захопити. Для вироблення національного світогляду Костомарова се мало дуже визначне значіння, — без цього Костомарів може і не став би Українцем, — але для його історичних робіт наслідки не були корисні. Костомарів з історика на якийсь час став етнографом.

Сей зворот характеристично відбив ся на перших наукових роботах Костомарова. Перша дисертація його на тему „Про причини й характер унії в західній Русі“ доторкала ще історії. Але нова дисертація, для якої тему взяв Костомарів 1842 р., входить уже в обсяг етнографії. Костомарів від 1837 р. робив аматорські „етнографічні“ екскурсії на село, записував народні пісні, оцовіданя, розпитував про народний побут і сею дорогою зібрав значну скількість записів. Коли університет відкинув йому першу працю, він

без вагання переніс свої студії на поле ближше його тодішнім симпатіям. „Тепер я рішив перевести мою задушевну думку про се, щоби виучити історію на основі народних пам'ятників і знакомства з народом, його переказами, обичаями і способом вираження думок і почувань“, — оповідає він про се пізнійше (Лит. насл. с. 41). Дісертація, викінчена 1843 р., дістала заголовок „Про історичне значіне руської народної поезії“.¹⁾

Але удержати ся при самій етнографії Костомарів не міг, — товариство людей, що цікавили ся історією й історичні матеріали, що впали йому в руки, знов звернули його інтерес до історії. Вже з початком 1843 р. Костомарів написав для „Молодика“ Бецького статі про Перші війни українських козаків з Поляками і про князів Острозьких. В маю 1843 р. розпочав перші студії над Богданом Хмельницьким. Жерела, які міг знайти в Харкові, були переважно тільки літописи і давні історики, як Самовидець, Грабянка, Величко, Рігельман і інші, в меншій мірі акти. З поміж тодішніх українознавців один хіба міг мати тоді більший вплив на історичні занятя Костомарова — Ізмаїл Срезневський, який доставив йому деякі літописи. (Лит. насл. с. 44—45). Дещо пізнійше в переїзді через Київ в осени 1844 р. познакомив ся з Кулішем, з яким багато говорив про історичні матеріали; але так само займали обох молодих дослідників народні пісні і ся стріча може ще й утвердила Костомарова в його поглядах на значіне народної поезії як історичного жерела (Лит. насл. с. 47).

Від кінця 1844 р. до літа 1845 р. Костомарів перебував як учитель гімназії в Рівнім на Волини. Тут на далекій провінції, здалека від бібліотек і більших архивів він міг вести свої історичні праці лише в обмеженій мірі. Робив він заходи, щоби здобути собі нові акти до Хмельниччини, між иншим у приватних польських збірках, у Вишневці і¹⁾ Крем'янці, але без успіху. Для епохи Хмельницького він скористав тут лише о стільки, що оглянув поле битви під Берестечком і звидів важніші центри культурного й церковного життя, як Острог і Почаїв. Тому побут Костомарова на Волини приніс користь тільки для його етнографічних занять: з Рівного він виїхав з цілою пачкою записів народних пісень, переказів і т. и. (Лит. насл. с. 59).

Рішаюче значіне для дальшої наукової праці Костомарова

¹⁾ Перше виданє мені педоступне. В пізнійшій перерібці „Історичне значіне полуднево-руської пісенної творчости“ (Собр. сочиненій кн. VIII, Петербург 1906 р.) сі погляди очевидно дещо змінили ся.

мало його перенесене до Києва та іменоване доцентом російської історії в університеті св. Володимира. Сам факт, що Костомарів дістав катедру історії, яка мала вже деякі традиції, і взагалі консервативне університетське оточення примусило його кинути дилетантське розкидане сил і вийти глибше у предмет, котрий мав викладати. Костомарів мусів почути себе істориком. Але не відразу позбув ся давних наукових поглядів і симпатій, — се знати із змісту його перших лекцій на тему історії Славян. Вступна лекція опирала ся на творах старинних грецьких і римських письменників і зробила дуже добре вражіння на консервативній професорській колегії, — та вже в дальших викладах Костомарів почав запускати ся у нетрі мітології Славян і там міг зужити знов свої етнографічні матеріяли і розвинути свої погляди на народ і народну творчість (Лит. насл. с. 63—64). Ся тема знов відтягала його від історичних студій у тіснійшій значіню. Захоплений своєю новою темою Костомарів мав мало часу на продовжуване дослідів над Хмельницьким і на інші праці з української історії.

Про архивні занятя Костомарова сього часу знаємо лише те, що він добув деякі жерела до Хмельниччини з університетської бібліотеки (Лит. насл. с. 66). В тім часі також познакомив ся Костомарів з польським дослідником Константином Свидзинським, який доставив йому в оригіналі літопись Єрлича і обіцяв доставити інших матеріялів до історії козаччини (Лит. насл. с. 67—68).

До побуту Костомарова в Києві належить теж перша його участь в науковій інституції, яка видавала історичні матеріяли, в Комісії для розбору давних актів. Комісія була заснована недавно, 1843 р., але вже від 1830-их рр. був тут гурт людей, що займали ся горячо історичними й археологічними дослідями, як М. Максимович, нумізматик Шодуар, професор права Н. Іванишев, М. Юзефович, Свидзинський і ин. В липни 1845 р. вийшов під редакцією Іванишева перший том публікацій Комісії, Памятники, що містив записки луцького брацтва, акти до історії земельної посполости і матеріяли до часів Богдана Хмельницького. Костомарова притягнув до Комісії, здасть ся, проф. Іванишев; можливо, що Костомарів спеціально зацікавив ся виданими актами до Хмельниччини. Іменовано його 1846 р. членом-співробітником; членом сеї катедорії був уже від 1845 р. Шевченко. В Комісії Костомарів не проявляв більшої діяльності, — може через університетські занятя, що з початку давали йому більше праці. Підняв ся лише одної праці — видати літопись Величка, яку Комісії передав московський професор М. Погодин. Але се видане не дійшло

до здійснення через арештоване Костомарова; редакцію обняв по нім Н. Рітельман.¹⁾

В Києві Костомарів взагалі почав вживати ся ближше в історичну працю і з часом мабуть під впливом таких людей, як Максимович, Іванишев, Свидзинський і ин. розпочав би досліди над минувшиною України, основані на докладніших жерельних студіях.

Арешт 1847 р. на довший час перервав наукові праці Костомарова, перервав його звязки з Україною і не дав розвинути ся студіям, що почали ся в Києві.

Праці Костомарова підчас його побуту в Саратові мали дуже обмежений терен. З робіт, розпочатих на Україні, він писав Богдана Хмельницького, на основі друкованих жерел, переважно латинських і польських письменників, що доставляв йому дальше Свидзинський. Се, що він міг уживати тільки давних істориків, а не мав доступу до актів, відбило ся на обробленю Хмельниччини. — „При помочи тих творів, пише Костомарів в автобіографії, я мав можливість не тільки продовжати свою історичну працю, але навіть привести її до такої форми, що вона потребувала тільки доповняючого обробленя, а сю останню працю я лишав на той час, коли буду вільний і знайду можливість поїхати в такі місця, де є бібліотеки й архиви“ (Лит. насл. с. 70). Сі слова відкривають нам, як некорисно сі роки заслання вплинули на метод роботи Костомарова: в основу конструкції своєї праці він вклав не актовий матеріал, але твори пізнійших письменників, — починав від менше достовірних жерел, а найважнійші архивні матеріали відкладав тільки до доповняючого обробленя... Ліпше методично була підготовлена инша сучасна праця Костомарова на теми із внутрішньої історії великоруського народа, бо матеріал до сеї теми могли дати тільки акти.

Архивні досліди міг вести засланець тільки в малій мірі, на скільки позволяли на се місцеві жерела. В бібліотеці саратовського Собора він переглядав рукописі, які забрано у розкольників, між иншим відкрив дуже повну копію Стоглава (Лит. насл. с. 77). Поза тим він міг przypadкево стрінути якісь рукописні матеріали, як нпр. той збірник актів і друків, що боронив жидів перед закидом ритуальних убийств, який дав йому до розгляду з уряду губернатор 1853 р. (Лит. насл. с. 74).

¹⁾ О. Левицький Пятидесятилітніе Киевской Комиссии для разбора древних актов (1843—1893), Київ 1893.

Серед тих відносин невідрадних для історичних дослідів Костомарів знов ввійшов у етнографію, — разом з п. Пасхаловою збирав великоруські народні пісні і потрохи друкував їх у місцевім органі „Саратовскія губернскія вѣдомости“ (1851—54 р.)

II.

Нова ера для дослідів Коотомарова настала з його визволенем із заслання і з переїздом до Петербурга (осінь 1855 р.)

Що довгий поневільний перерви кинув ся Костомарів з западом до архивної праці. „Не було дня, в який я не сидів би у бібліотеці, — ішов туди о десятій годині рано і вертав вечером, звичайно о девятій годині... На обід зуживав не більше як пів години, виходячи з бібліотеки до одного з найблизших ресторанів. Так перейшло до чотирох місяців. Я майже у нікого не бував і потонував цілком у світі минувшини“ — (с. 81.) У Публичній бібліотеці крім друкованих жерел студював Костомарів рукописний відділ, славянський і польський. Теми, над якими працював, лишили ся ті самі, що були в Саратові, — з української історії Богдан Хмельницький, з великоруської внутрішній побут і культура XVI і XVII в. Сі праці вийшли по часті друком: 1856 р. „Боротьба українських козаків з Польщею в першій пол. XVII в.“ (в Отечественних Записках) і 1857 р. „Богдан Хмельницький і поворот Полудневої Руси до Росії“ що другим виданем вийшов 1859 р. (тамже), в 1857—8 р. „Нарис торгівлі московської держави в XVI і XVII в.“ (у Современнику) і 1860 р. „Нарис домашнього життя й обичаїв великоруського народа в XVI і XVII в.“ (тамже).

В перших роках побуту в Петербурзі Костомарів ще не зривав звязків з етнографією. Противно — перше видане матеріялів, яке він тоді редагував, відносило ся через половину до етнографії: се були Памятники старинной русской литературы, видавані заходом ір. Гр. Куселева-Безбородька, в яких Костомарів помістив давні оповідання, легенди, поучення і послання (вип. I і II 1860 р., вип. IV 1862 р.).

Але помалу нове окружене примусило його обмежити сі етнографічні інтереси і звернути ся більше інтензивно до історії. Раз тільки ще в 1870 р. дав він втягнути ся у більше етнографічне видавництво і редагував Труды етнографічно статистичної експедиції (т. III, IV і V, 1872—74 р.). Позатим лише принагідно містив статі і замітки про народні пісні і звичаї.

Між тим 1859 р. Костомарова покликано на катедру російської історії у петербурзькій університеті, — через се його студії мусіли ще більше рішучо перейти до історії. Свої лекції він розпочав від питання про походжене Русі, але потім звернув ся знов до новіших часів. Давніші ідеї про значінє народа в історії знов утвердили ся у нім і тому з одної сторони звернув ся до великоруських народних рухів, з другої повернув знов до історії України.

Нова історія вимагала більше інтензивних студій у бібліотеках і передусім в архивах. Костомарів працював у бібліотеці публичній з залізною витревалістю, — цілими днями, без віддиху. „Не дивлячи ся на довгі літні дні, я пересиджував там до ночі... Ні одного дня я не пропустив, щоби не бути в бібліотеці; читав багато і друкованого і рукописного“ (с. 110). До своїх праць почав втягати також жерела зпоза Петербурга: вже 1857 р. був у Стокгольмі, 1859 р. в Москві (Лит. насл. с. 85, 109).

Головна епоха архивних робіт Костомарова почалась тоді, коли найважнійша в Росії науково-видавнича інституція, петербурзька Археографічна Комісія, запросила його до участі в своїй праці.

Археографічна Комісія мала вже тоді за собою значний період праці. Утворена ще 1828 р. при Академії Наук як археографічна експедиція, 1834 р. перетворила ся в урядову Комісію при Департаменті Народної Просвіти і видала 1836 р. чотири томи „Актів Археографічної Комісії“, потім дістала 1837 р. новий статут і вела дуже оживлену видавничу діяльність.

Членом Археографічної Комісії іменував Костомарова міністер народної просвіти 15. січня сс. 1860 р. Почин до іменування дала сама Археографічна Комісія, що дістала тоді дар 5.000 руб. від С. Литкина на виданє матеріалів до російської історії; рішено продовжати Акти західної Росії і на редактора сього видавництва запрошено Костомарова. Пізнійше одначе виданє випущено як окрему серію під назвою Акти подудневої і західної Росії.¹⁾ (Акты относящиеся къ истории южной и западной России).

Для виданя віддано Костомарову до розпорядимости весь зібраний до того часу матеріал, — були там акти кївської і черни-

¹⁾ Про праці Костомарова дають звістки протоколи Комісії — Лѣтопись занятій Археографической Комисіи т. I—X, Петербург 1862—1895. — В 1878 р. Костомарів зложив Комісії записку про свою редакційну діяльність, — (Лѣт. Арх. Ком. VIII с. 30—31, 35); сей документ дотепер недоступний.

гівської скарбової палати, чернігівської земської управи, могилівської й київської городської думи і ин. (Лѣт. I. с. 8). Потім доповнено збірку иншими набутими пам'ятниками, так нпр. в лютім 1860 р. переняв Костомарів колекцію актів сенатора Стороженка, яку передав комісії професор харківського університету А. Зернин (Лѣт. I с. 4). Решту видавець мав доповнити жерелами, які сам вважає відповідними для цілоти видання; се дало почин до широких архивних дослідів Костомарова.

Перегляд робіт Костомарова у різних архивах відкладаємо до окремого додатку; тут подаємо тільки загальні дати.

1860 р. крім праць у Публичній бібліотеці, студіював в Петербурзі рукописи бібліотеки Духовної Академії. У вересні виїхав до Москви і працював в Архиві міністерства заграничних справ, в бібліотеці Духовної Академії, в Синодальній бібліотеці і в Троїцько-Сергіївській Лаврі.

1861 р. знов переглядав бібліотеку Петербурської Духовної Академії.

1862 р. вів праці в Публичній бібліотеці в Петербурзі.

1863 р. був у Москві в Архиві мін. загран. справ і мабуть в Архиві мін. справедливости.

1865 р. крім робіт в Публичній бібліотеці виїздив до Варшави, де переглянув бібліотеку Красінських, деякі монастирські бібліотеки і бібліотеку Потоцьких у Вілянові.

1867 р. працював в Сенатськім архиві в Петербурзі над Литовською метрикою, в Публичній бібліотеці у Вильні, і в архиві Радивидів у Несвижі.

1872 р. знов вів досліди в архиві Прав. Сената в Петербурзі.

В дальших роках більше обмежував ся Петербургом, користаючи з сього, що Археографічна Комісія могла визичати рукописи з инших архивів. Одначе сам давав ініціативу до розгляду менше відомих архивів, нпр. 1869 р. звернув увагу на Вишневець на Волини, де вже був підчас побуту в Рівнім, 1870 р. займав ся київським Центральним архивом, 1873 р. звертав увагу на бібліотеку Оссолінських у Львові.

Крім тих архивів, які переглянув сам особисто, Костомарів посередно при помочи инших дослідників користував ся матеріялами з різних збірок, так що число архивів, з якими так або инакше познайомив ся, переходить суму шістьдесять.

Докладніших описів тих архивів Костомарів не полишив, — не мав на се часу, чи може й замилуваня. Знаємо тільки дві за-

писки його про стан архівів, які предложив Археографічній Комісії: 1865 р. про варшавські бібліотеки, 1867 р. про архив Радивилів у Несвижі. (Лѣт. Арх. Ком. IV 10—12, V. 15), оба звідомленя тільки загальні, не надто систематичні.

Коли Археографічна Комісія поручала Костомарову одно із своїх видавництв, очевидно числила на се, що він як редактор зможе зужити для нього всі ті багаті матеріяли, що міг зустріти в різних архивах.

Видавництво Актів одначе не залежало від поглядів самого Костомарова, воно було значно звязане правилами, яких придержувала ся Археографічна Комісія у своїх публікаціях. Се були взірцеві виданя у тодішній російській археографії; правила комісії обіймали всі важніші приписи, яких придержують ся і теперішні едиції. Акти мали бути списані передусім з оригіналів; копії допускано ся, коли оригіналів не було. „При переписуваню актів заховано строго давні форми мови, але явні похибки писців справлено і довільне уживане деяких букв і складів приведено до потрібної одноцільности; внімком є власні імена і такі випадки, де форми вийшли із змішаня церковної і народної руської мови, ріжночасовости актів і пн.; знаки перенинаня розставлені відповідно до зміслу і розкладу слів“. До актів додано палеографічні описи оригіналів або копій і означено, в якій бібліотеці або архиві переховують ся. Варіанти, доповнення, пропуски, похибки були зазначені під текстом. До кожного акту додано замітки. На початку тому є передне слово, при кінці показчик імен і географічних назв.¹⁾ Костомарів мав отже перед собою добрі взірці і міг ними у своїх виданях покористувати ся, а навіть удішити їх.

В першій томі Актів полуднево-західної Росії Костомарів мав помістити матеріял аналогічний до сього, що видано в Актах археографічної експедиції, в Актах історичних і Актах західної Росії, — дипломи й акти до часу XIV—XVI в. Через се, що матеріял був ріжнородний і розкинений по різних архивах, видане не йшло скоро. Тому Костомарів піддав Комісії план, щоби рівночасно вести приготовлене до дальших томів, які мали містити більше одноцільний матеріял до історії козаччини. Таким способом III том Актів, що відносить ся до Хмельниччини вийшов уже

¹⁾ Акты собранные... археографическою экспедицією, Петербург 1836, том I с. VI і д.; Акты исторические собранные... Археографическою Комисією, Петербург 1841, т. I, вступ.

1861 р., а I том спинив ся до 1863 р. З огляду на се одначе, що оба томи редагував Костомарів одночасно, розпочинаємо огляд від I тому.

Том I, виданий 1863 р., у переднім слові має зазначене, що друкував ся під редакцією члена-редактора Археографічної Комісії Миколи Костомарова. Передне слово не подає програми цілого видавництва, лише зміст сього тому, що обіймає період від половини XIV до кінця XVI в., докладнійше 1361—1598. Зміст подає такі відділи:

1) різні грамоти з поданнями удільних князів, що знаходили ся під властю великих князів литовських (6 чисел);

2) грамоти з наданнями вел. князів литовських приватним особам на володінє а) землями і маєтностями, що подають матеріял для пізнання прав і способів землеволодіння, б) дворами з землями (30);

3) грамоти з наданнями на володінє ленним правом (1);

4) грамоти з наданнями вел. князів литовських на достоїнства і уряди а) на воєводство, б) на староство, в) на єпископство, г) на архимандрію, д) на уряд протопопа, е) на шляхотський стан, на уряд королівського слуги (9);

5) грамоти, що відносять ся до різних звичаїв правного побуту: а) вдовичі, б) послушні, в) вкладні, г) данні, д) замінні, е) купчі, ж) розїздні, з) з наданєм, и) духовні, і) запись про придане, к) про поділ, л) відказуючі для монастирів, м) переказуючі для приватних осіб, н) правні, о) спірні, п) судові справи, р) порученя, с) заємне письмо, т) грамота про утікаючих людей (разом 43);

7) грамоти й акти, що мають історичний і археологічний інтерес у відношеню: а) до церковної управи й порядку, б) до монастирської управи й устрою, в) до управи й порядку римокатолицької Церкви, г) до управи і устрою городів (перечислені подрібно), д) до торгівлі, е) до управи й устрою земель (перечислені), ж) до великокняжих і державних доходів, з) до відносин між Литвою і Польщею, и) до надужит в управі, і) до порядків на соймі, к) до укріплення замків, л) до церковних справ, що попередили унію і відносять ся до неї, м) до жидів, н) до низових козаків, о) до відносин між Молдавою й полудневою Русею в церковних справах, п) до подорожий східних монахів по Руси, р) до відносин з Кримом, с) до нападів Татар, т) до зносин з Московщиною, у) до війни Житмонта Августа з Лівонією, ф) до війни

московської держави зі Стефаном Баторієм, х) до подробиць приватного побуту (разом 35).

Цілий том містить 238 чисел, — в переднім слові цитовано лише 184 чисел, отже подано зміст не всіх актів. Таким способом вступ має лише загальне значінє, — до спеціальних студій над якоюсь темою не дає повних вказівок.

У вступі зовсім не подано, з яких бібліотек і архивів добуто акти. Можемо се доповнити, переглядаючи поодинокі акти.

Головна часть актів взята з Литовської Метрики, з архива при Правительствуючим Сенаті в Петербурзі і Коронної Метрики тамже, — разом 140 актів. З Публичної бібліотеки в Петербурзі взято 15 актів, з Архива б. уніяетських митрополитів при С. Синоді 10, з архива Департаменту народної просвіти 2, зі збірки Археографічної комісії 6, з архива гр. Т. А. Толстого 1. З Румянцевського музею в Москві взято 6 актів. З Литви і Білоруси є: з архива Катедрального Собора у Вильні 3 акти, з архива магістрату в Городні 2, з архива уніяетської духовної консисторії в Полоцьку 2, з духовної семінарії в Могилеві 1, з духовної консисторії в Могилеві 2, з повітового суду в Мстиславі 2, із збірки Пітуха в Хотевичах лепельського повіта 1, з польських бібліотек згадуєть ся головний архив королівства 1, і пулавська бібліотека 2. З київських архивів ужито — з духовної академії 5, скарбової палати 7. З Галичини одержано копії актів за посередництвом Дениса Зубрицького: із Ставропітійського архива у Львові 3, з архива гр. кат. капітули у Львові 3, із збірки Зубрицького 9, з бібліотеки Оссолінських 5, з архива городських актів 1, з архива гр. кат. єпископа в Перемишлі 1, з архива гр. Тарновського в Дзікові 3, з архива гр. Борковського в Острові стрийського повіта 1 (виданий в „Дністровій Русалці“).

Поодинокі документи уложені хронологічно, групами після володіння литовських вел. князів або польських королів, — від Ольгерда, Витовта, Свидригайла і Жигмонта Кейстutowича аж до Жигмонта III. Документи, що прийшли пізнійше, входять у додаток, де вже поділу на групи нема.

Як виглядає виданє окремих документів, даємо приклади (в перекладі).

Над документами напис :

15. — 1424 серпня 17. Грамота з наданєм князя Свидригайла *на маєтність, дана Драгосинowичу.*

Під грамотою :

Оригінал писаний на пергамінівм листі. В низу грамоти прикріплена печать на шовковім шнурку білої, червоної і зеленої краски. Старий. — Переховується в Пулавській бібліотеці.

Другий приклад. На горі документу :

69. — 1518 лютого 21. Купча запись київського митрополита Йосифа на половину села Приліпи.

Потім сам акт; на кінці замітки :

Оригінал писаний на великім пергамінівм листі, ширини $7\frac{3}{4}$ дюжини $12\frac{1}{2}$ вершків, густою, але читкою скорописю. Замість точок поставлено в кількох місцях прописні букви. Числене літ церковними літерами. В низу : Писаль дякь господаря короля его мплости Васко Петрович Заройській. На загибі краю листа було привішених шість печатий на шовкових малинових і зелених шнурках. На обороті грамоти кілька приписок про зміст її, але пізнійших; також архивні нумери.

Переховується в архіві бувших греко-уніятських митрополитів при Святійшім Синоді.

В замітках під документами пильну увагу звертав видавець на оригінали. Зазначено матеріял, на яким писано документ, — пергамін чи папір, при папері його рід (нпр. бавовняний), величину, — ширину і довжину. При письмі названо устав, півустав, скоропись; почерк великий чи малий, простий чи крутий, знаки перепинання, великі букви і ин. Замічено, чи числене літ в цифрах чи буквах, при деяких документах, чи є підписи чи нема. Зокрема описана печать: втиснена, чи привішена; на яким воску, якої краски шнурки чи ленти; який напис на печаті, деколи й герб. Які є замітки на документі, архивні знаки, дописки і ин. В яким стані переховував ся документ; в яким архіві перехований, часто з докладнішою сінатурою. При копіях всіх тих подобиць нема, зазначено тільки, де вони знаходять ся.

Опис документів є отже досить вичерпуючий і нинішні едиції дають не багато більше. Чи сі описи робив сам Костомарів, сього не знаємо певно; деякі документи діставав уже з готовим описом, як нпр. копії галицьких документів від Зубрицького. Взірцем для описів служили очевидно давнійші видання Археографічної Комісії. В порівнаню з ними у Костомарова можна замітити некорисну зміну у двох напрямках: перше, що до поодиноких документів не додано річевих пояснень, як се роблено в попередних виданнях комісії; друге, що зовсім не долучено індєксів осіб і місцевостей, хоч і се давніше було в практиці.

До видання II тому Актів ЮЗРоссії маємо деякі згадки в протоколах Археографічної Комісії.

На засіданню 26. листопада сс. 1861 р. Костомарів заявив, що для доповнення II т. Актів ЮЗРосії треба йому переглянути ще акти Архива Міністерства Заграничних справ у Москві; тому протягом літа бажав би особисто бути в Москві, переглянути відповідні акти і деякі з них переписати на місці; інші документи, значнійшого об'єму, можнаби евентуально визичити до Петербурга. Комісія згодилася на се бажане, рішила поалагодити відповідні формальности і дала Костомарову відпустку на два місяці, з дозволом наняти в потрібі копистів на рахунок комісії. (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 3).

На засіданню 9 січня сс. 1865. Костомарів предложив комісії копію з рукописи Імп. Публичної бібліотеки п. з. „Книжка мниха Івана Вишенського на Потійську ересь“. Сей твір як важний документ до історії унії він проєктує видати у II. томі Актів полуд.-зах. Росії. Комісія рішила передати твір Вишенського до попередрого розгляду духовної цензури! Цензура письмом 4 лютого с. р. дозволила на друк рукописи. (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 1—3).

Другий том Актів вийшов з друку в жовтні с.с. 1865 р., (Лѣт. А. К. IV с. 10.)

Том II., виданий 1865 р., містить в головній часті документи від 1599 до 1636, в додатках 1266—1598 і окремо 5 полемічних творів.

У переднім слові поданий знов перегляд актів після тем, для яких вони мають „історичне й археологічне значінє“; починаєть ся від церковної унії і релігійних відносин і переходить до тем внутрішнього життя. Окрему замітку знаходимо про се, чому Археографічна комісія рішила видати в сім томі також полемічні писання Івана з Вишні і Леонтія: „вони будуть не маловажним набутком для науки рідного опису побуту й археології, як тому, що поясняють деякі подробиці епохи появи унії і характер осіб, що брали участь у сім ділі, так ще більше тому, що представляють живе і займаюче зображене понятя, світогляду, вірувань, церковного порядку, громадянських умов, звичаїв, обичаїв і взагалі всіх видів життя Полудневої Русі“. Таксамо замітною уважає видавець промову Івана Мелешка. Повинні звернути на себе увагу також акти до історії дніпрянських козаків, „тому що кидають у многим нове світло на ту важну сторону полуднево-руської історії“. „Акти, що відносять ся до побуту городів, до торгівлі і промислів, також доставляють корисний матеріал для науки“. Сі поясненя — свого рода оборона актів з побутовим змістом, які

видавець подавав побіч політичних документів; замітки про твори Вишенського прийшли мабуть у звязку з сею духовною цензурою, якій віддавано старого письменника.

Подібно як в I томі, і тут головна часть актів походить з Литовської Метрики — 80 чисел. З Публичної бібліотеки в Петербурзі взято 2 акти і 4 твори Вишенського; з архива б. уніятських митрополитів при С. Синоді 37 актів; із збірки Археографічної комісії 4 числа; З Румянцевського музею в Москві 1 акт. З архива магістрату в Городні приходить 1 акт, з братського монастиря в Могіляві 3, з духовної консисторії тамже 1, з полоцького магістрату 1, з архива уніятської консисторії в Полоцьку 2, з архива катедрального собора у Вильні 1. З України використано лише архив духовної консисторії в Києві, 3 числа, архив церкви св. Василя у Володимирі 1, мгарський монастир у Лубнах 1; з Галичини є із архива Ставропітії у Львові 4 числа, з архива гр. кат. капітули у Львові 1, з архива городських і земських актів 1, з бібліотеки Оссолінських 1, з церкви в Городку 1, із збірки свщ. Кирила Блонського в Шешорах, з бібліотеки Адальберта Павліковського в Медиці 2. Із шведських архивів маємо 2 числа. При кільканацятьох числах не зазначено, з якого архива походять.

Поза тим II том нічим не вирізняється від I тому актів.

Рівночасно з виданем I і II тому Актів ЮЗР. приготував Костомарів том III і викінчив його скорше від попередних. Як співробітник приступив до праці й Пантадеймон Куліш і се зазначено у виданю; але як поділили ся роботою оба товариші, не знаємо.

Головним жерелом до сього тому були акти московського Архива міністерства заграничних справ. Костомарів звернув на них увагу мабуть підчас побуту в Москві 1860 р.,—де був з порученя Археографічної Комісії (Лит. насл. с. 118); потім в листопаді і грудні управа архива вислала вибрані серії актів до Петербурга на адресу Комісії. В протоколах Комісії згадують ся, 1) „малоросійські діла“ звязок III 1638—1646 і 1648 р., IV. 1649—1651 р., V (?) 1651—1654 р., XII 1655—1657 р., XV 1658—1659 р. і 2) „польські діла“ зв. XLVIII і XLIX 1649 р. і інші з 1649 і 1650 р. (Літ. Арх. К. I 18, 19—20).

Про техніку виданя оповідає Костомарів коротко, що матеріяли „віддав з початку до переписаня, а потім, постійно вибираючи з них що більше годяще, висилав постійно до друку“. (Лит. насл. 119).

Третій том вийшов з друку 1861 р.

У переднім слові замічено, що сей том зложений з діл бувшого Малоросійського Приказа і діл польських, — замітка не вповні вірна, бо „Малоросійський Приказ“ в часах Хмельниччини ще не існував. Акти обіймають час від 1638 до 1657 р. Матеріал, який дав Архив міністерства заграничних справ, був зовсім иншого рода, як жерела ужиті в I і II томі Актів: се в переважачім числі протоколи з реляцій московських атентів, й лише виїмково попали акти иншого рода. Тому виданє було лекше, як попередних томів, і могло бути переведене більш прецизно. Одначе видавець не відступив від звичайної схеми, а де відступив, то на некористь видавництва.

У вступі, як звичайно, є поділ після груп, до яких можна віднести акти. Групи уложені досить довільно, нпр. до Хмельниччини є такі відділи:

9) до повстаня Богдана Хмельницького і його воєнних ділань в 1648 р.;

10) до козацьких воєн в 1649 році і між иншим до збаражської облоги і зборівської битви;

11) до подій 1651 р. і між иншим до берестейської битви;

12) до зносин Хмельницького з Московщиною до прилученя Гетьманщини;

13) до зносин Хмельницького про прилученю;

14) до воєнних подій в полудневій Русі в 1656 р.;

15) до зносин Хмельницького з Уграми;

16) до зносин Хмельницького з Австрією;

17) до подій останнього року гетьманства Хмельницького.

При описі поодиноких чисел зроблено сю важку ошибку, що зовсім не означено сигнатурою, з яких фасцикулів взято який акт; через се, хто бажав би побачити акт, не має ніяких вказівок, де б його віднайти... Поза тим звичайно зазначено тільки, чи се оригінал, чи концепт з поправками, чи копія. Лише при деяких українських оригіналах є докладніший опис. Для прикладу одно число:

270. — 1649, вересня 9. Відповідь Богдана Хмельницького до сівських воєводів з прошенєм вибачити *помилку* в царськїм тилулї і з повідомленєм про свій розпорядок що до пограничних обид і шкід московським людем.

Під документом:

Оригінал, на поздовжнім білим листї. На коверті адрес: [пропускаю]. — Під адресом письмо запечатане з середини червоним ляком, а на зверх на паперї відтиск невеликої печати,

на якій зображене козака в короткім убранні і в перегнутій на бік шапці, з мушкетом на плечі і шаблею при боці; над ним в обвідці хрестик і там же кругом печати напис: ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСКОЙ МЛСТИ ЗАПОРОЗСКОГО.

Про транскрипцію актів не маємо повних вказівок, лише при одній з копій є така замітка: „Переписчик очевидно не був обізнаний з пів-польською мовою, якою писало тодішне полуднево-руське духовенство і тому переіначив багато слів, так що вони втратили всяке значіне. Редакція відтворила їх після догадки“. (III ч. 5).

Пояснень і показчиків нема.

Том IV, виданий 1863 р. під редакцією самого Костомарова, обнімає час гетьманства Виговського, 1657—59. Матеріал взятий з московського Головного Архива заграничних справ. Про зміст тому замічено у вступі, що він „складається з царських грамот, гетьманських письм і універсалів, статейних списків воеводів, послів і післанців, яких висилано в Малоросію, письм Малоросіян і інших осіб, відповідий пограничних воеводів, протоколів слідств, прошень і т. д.“ Одначе і тут при поодиноких актах не зазначено сигнатури. У вступі знов поділ на ірупи після змісту. Показчиків нема.

Том V, виданий 1867 р., матеріали з дїл б. малоросійського приказа з архивів міністерств заграничних справ і справедливости, за час 1659—1665 р. У передмові коротка замітка про се, які події відбули ся в тім часі: похід Шереметева, поражене під Слободищами і Чудновом, суперництво кандидатів до булави, ніжинська чорна рада і т. д.; тут же звичайний зміст з поділом на ірупи. Від сього тому починаєть ся корисна зміна, що при поодиноких актах подана докладніша сигнатура, з яких „взв'язків“ і чисел акти взяті.

Том VI, виданий 1869 р., обіймає 1665—68 р., з архивів міністерств заграничних справ і справедливости. Новістю тут — два показчики до сього тому: осіб і географічний. Ся важна реформа, що так облекшує користуване актами, прийшла на рішене Археографічної Комісії, що на засіданю 17 серпня 1868 р. постановила на будучність до кожного тому видань додати показчик (Лѣт. V 50); уложене показчиків взяв на себе співробітник комісії М. Щербаков. (Лѣт. V 83). На засіданю 27 серпня сс. 1870 р. Костомарів повідомив комісію, що мусять особисто їхати до Москви, щоби вибрати в Архивах міністерства загр. справ і справедливости акти до VII т. Актів Ю.З.Р. і комісія рішила

просити, щоби Костомарову дозволено оглянути оригінальні документи арх. загр. спр. до історії України, з яких копії показали ся не зовсім вірні (Лѣт. V с. 144, 162.)

Том VII, виданий 1872 р., з актів архивів заграничних справ і справедливости, обнімає 1668—69 р. і доповнення до 1657—62 р. Показчики осіб і географічний. Передне слово до VII т. читав Костомаров на засіданю комісії 22 мая сс. 1872 р. (Лѣт. Арх. К. VI 46)

Том VIII, виданий 1875 р., з архивів мін. загр. справ і справедливости, за час 1668—69 р., і додатки 1648—1657. Показчики, як више.

Том IX, виданий 1877 р., за час 1668—72. З яких архивів видано акти, сього у переднім слові не зазначено, але при кождім числі є докладна вказівка, в яким архиві і в яких фасцикулах містить ся який акт.

IX том предложив Костомарів комісії 15 грудня 1877 р., повідомляючи про плян дальшого, X тому.¹⁾ При тім член комісії А. Бичков (один з найбільше заслужених видавців, директор Публичної бібліотеки в Петербурзі) замітив, „що при дальших томах сього виданя булоби бажано сі документи, що мають значіне і вартість для якої одної подробиці, або служать тільки для звязи між друкованими документами, одним словом документи другорядні, не друкувати повним текстом, а виложити їх зміст у примітках. Такий поділ документів поревести і витягнути з них дійсно важне може з безсумнівним успіхом такий знавець історії Малоросії, як М. І. Костомарів“. Костомарів згодив ся на погляд Бичкова і пояснив, що до сього часу він не рішав ся брати на свою ініціативу такого поділу документів. (Лѣт. Арх. К. VII с. 140.)

Се внесене поважного члена Комісії, поставлене в такий тактовний спосіб, було одним з проявів критики, яку стрічали виданя Костомарова зі сторони спеціалістів. Далеко більше острі закиди помістив уже кілька літ скорше Геннадій Карпов у книжці: Критическій обзоръ разработки главнихъ русскихъ источниковъ до исторіи Малоросіи относящихся (Москва 1870). Тут переведена критика „Богдана Хмельницького“ та III і IV т. Актів.

Основною хибою видавництва Актів є се, що видавець брав

¹⁾ Вже на засіданю 23 липня сс. 1877 р. Комісія рішила вислати Костомарова до московських архивів мін. справедливости і загр. справ, для вибору документів до X т. Актів (Лѣт. А. К. VII с. 132).

„Малоросійські Діла“ тільки з одного архива Міністерства загр. справ, а не заглядав до Мін. справедливости, — хоч і сей архив був уже доступний. Тимчасом акти до Хмельниччини є в обох архивах і то нераз поділені в той спосіб, що початок і кінець якоїсь справи є в одному архиві, середина у другім. Дальше видавець висловлюєть ся неточно, що говорить вже в часах Хмельницького про діла „Малоросійського Приказа“, — тимчасом сей приказ оснований пізнійше (к. 1663 р.), тодіж українські справи належали до приказів Посольського і Разрядного; може бути, що часть тих актів передано потім Малорос. Приказови, — але се ще непевне. — При виданю актів видавець все повинен замітити, котрі части архивних матеріалів він публікує, котрі пропускає, — Костомарів робить дуже великі пропуски, викидає навіть цілі справи (як нпр. акти до переяславських переговорів 1654 р.) і нічим не мотивує своїх пропусків. — Документи призначені до друку видавець друкує в цілости, пропускаючи хиба тільки титули і деякі повтореня. З таким способом видаваня не вповні можна згодити ся, — є багато актів такого маловажного змісту, що їх не варто передруковувати, а досить подати рефести, або один акт для прикладу в цілости, иншіж в короткім змісті. Взагалі систему виданя треба змінити в той спосіб, щоби подати докладний перегляд цілого „діла“, і передрукувати з нього всі важні акти в цілости, маловажні в рефестах, — тоді видане не буде таке обрізане, як у Костомарова і рівночасно не попадуть в нього непотрібні дрібниці; публікація займе менше місця і віддасть більше користи для науки. — Важні хиби є у Костомарова і при описі актів. Рідко згадуєть ся, на яким папері писаний акт, на яким числі листків; навіть не означена архивна сигнатура. Оригінальний заголовок документа часом пропущений, часом поданий тільки у редакційнім заголовку.

Ся критика мусіла зробити сильне вражінє в Археографічній Комісії, — слідна тенденція, щоби Костомарова поволи усунути від виданя Актів і заступити його ліпшою, більше методичною силою. Таким наслідником Костомарова став його критик — Карпов.

Х том Актів, виданий Г. Карповим, значно відбігає своїм характером від томів, які видав Костомарів. Карпов публікував матеріали до спеціальної теми з історії Хмельниччини до переговорів гетьмана з Москвою 1653 і 1654 р., тому й акти, зібрані тут мають одноцільний вид. Видавець дуже старанно перевів усї ті засади, які ставив у критиці видань Костомарова, — його ви-

дане дійсно можна уважати взірцевим на тодішні часи як що до змісту, так що до форми.

Можна було сподівати ся, що й Костомарів під впливом критики і маючи ліпші взірці переведе якусь реформу у своїй редакції. Але до сього не прийшло, — поважний вік історика і його давна рутина не могли наломити ся до нових вимогів. Дальші томи Костомарова нічим не різнять ся від попередних.

Том XI, виданий 1879 р. містить акти з архивів мін. загр. справ і справедливости за 1672—1674 р., редактовані Костомаровом, і як додаток акти московських посольств 1657 р. під редакцією Карпова. До обох частий додані спільні показчики. Ріжницькі між виданем Костомарова і Карпова, які піднесено вище, тут полишили ся: Костомарів не скористав з улїпшень свого товариша.

Том XII, виданий 1882 р., з тих самих архивів, за 1675—1677 р., і том XIII, виданий 1884 р., за 1677—1679, з показчиками, — се останні томи видані Костомаровом, в той сам спосіб як попередні¹⁾. Дальші два томи підготовив уже Г. Карпов.

В 1871 р. Археографічна Комісія рішила звинувити видавництво Актів і на їх місце отворити нову серію під назвою Русская Историческая Библиотека. Костомарова рішено полишити при редакції і віддати йому до впорядкованя III. том Библиотеки; для сеї ціли він перебрав акти Архива мін. загр. справ до Хмельниччини 1656 р. і акти Малоросійського Приказа 1662—63 р. з Архива мін. справедливости (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 10—11). Одначе плян видавництва не відразу здійснив ся і Костомарів ті матеріали опублікував в Актах ЮЗР. В Р. Историчній Библиотеці Костомарів брав потім невелику участь; в томі III, 1876 р. з під його редакції вийшов тільки Н.р 4., „Відривок з літописи про часи царя Івана Василевича Грізного“ (с. 161—294). На початку тексту замітка: „Из рукописи XVII в., що належить до бібліотеки Александроневської Лаври, зазначеної в Історії російської держави під іменем Александроневської Літописи. Отсей відривок обіймає час від 1563 до 1567 р. включно“. Під текстом стрічаємо нотки: поясненя до деяких осіб і місцевостей, поправки похибок рукописи. — Продовжувати виданя Костомарів не міг через хоробу очий, що тоді стала дуже поважна, і мусів передати редакцію А. Тимофєєви (Лѣт. А. К. VII с. 24).

¹⁾ В XIII т. у. вступі зазначено, що використано матеріали архивів мін. заграничних справ і справедливости, в дійсности з мін. загр. справ ніяких актів нема..

В сім огляді археографічних занять Костомарова ми мали нагоду підчеркнути характеристичні риси і головні прикмети його праці. Тут можна піднести ще раз найголовніше.

Костомарів був у нас одним з найліпших знавців архивів. Ледви чи хто з наших дослідників того часу дорівнював йому на сім полі: не було важнішого архива ні бібліотеки, з якими Костомарів не був знайомий сею або іншою дорогою; ближші йому бібліотеки і архиви він перестудіював досить основно. Ерудиція, яку здобув наш історик тою працею в архивах, дозволяла йому на багату і різнородну творчість.

Як дослідник архивів Костомарів бачив, в яким занепаді і руїні є ті захисти давних пам'яток, як важко ними користувати ся і кілька праці треба, щоби довести їх до ладу.

В дискусії, яку вела Археографічна Комісія в жовтні 1870 р. про се, чи потрібний опис Центрального Архива в Києві, Костомарів сказав: „Говорити, що подібні описи не приносять ніякої користі для кабінетних занять ученого, тоді, як вони признають ся неоцінені й необхідні при розслідах в самім архіві, — се те саме, що сказати, що не треба видавати каталога бібліотеки тому, що кождий може прибути в саму бібліотеку і там переглянути каталог. Тимчасом користь з друкування каталогів і взагалі по можности як найбільше познакомлене публіки зі змістом бібліотек, ледви чи потребує доказів. Люди, що займають ся наукою, живуть не в однім місці і само собою розуміють ся, що для кожного з них дуже важно знати, що є інтересного для нього в місці, віддаленім від нього. Заки розглянути річ, треба дізнати ся про її істнуванє. Для ученого, заки він рішить ся їхати до Києва, щоби користати з архива, дуже корисно буде переглянути опис, щоби побачити, чи є там се, що потрібне для його наукових цілій“. (Лѣтоп. Арх. К. V прот. с. 147—8.)

Але сам Костомарів до таких описів не забирав ся, — як ми вже піднесли, не мав на се часу і мабуть замишування. Маємо вражінє, що для нього всею приємністю було переглянути побіжно якийсь архив і добути з нього все те, що можна було ужити зараз до синтетичної праці; щоби сі матеріали ближше описувати або публікувати, се вже стояло на другім місці.

При тім Костомарів під впливом етнографічних студій набрав ся свого рода легковаженя для історичних жерел у тіснішій значію. Особливо жерела, що відносили ся до політичного життя в минувшині, він недоцінював; адміністрація, політика, диплома-

тичні зносини, державне законодавство, — се були для нього річи другорядної вартости, — через се і політично-історичні жерела він маловажив. Вже більше цінив документи давньої культури, побуту, літератури; здавало ся йому, що сею дорогою може підійти ближше до зрозуміння минувшини. Але найбільше він цінив сї останки минувшини, що полишили ся доси в народі, — вірування, погляди, приповідки, народні пісні, се були для нього найцінніші документи народнього житя. У вступі до першого тому Памятників старинної руської літератури 1860 р. Костомарів пише:

„В теперішній час, здасть ся, вже дозріла свідомість, що для зрозуміння зміслу історії не досить самих оповідань про минулі політичні події, знання законів, указів, дипломатичних зносин і взагалі всіх жерел, що відносять ся до державного і адміністративного устрою. Тільки уперті старовіри можуть іще сумнівати ся про се, що державність з усіми її признаками се тільки видимий історичний прояв народнього житя і що жите творить зміст того, що підходить під історичне розумінє. Без знання народнього духа, понять, поглядів, вірувань, співчувань, антипатій, добрих сторін і хиб народа, неможливий ясний погляд ні на політичні події, ні на внутрішні установи“...

Так писав Костомарів тоді, коли саме приступали до видання перших томів Актів. Зрозуміла річ, що його виданє не могло, бути таке, як виданя інших археографів, що з переконаня були істориками і тільки істориками. Маючи се перед очима, можемо витолкувати собі, чому Костомарів дає першенство жерелам з побутово-культурним характером, а поминає мовчки найважніші політично-дипломатичні акти. Розуміємо, чому він скорочує важні документи, а менше важні висуває на перший план; чому не стараєть ся о докладний опис жерел, подає недостаточну сигнатуру, занедбує поясненя, не дає показчиків і т. д. Костомарів не мав поважаня для історичних документів так само, як не цінив державних форм у минувшині; альфою і омегою для нього був напівмітичний народ із своєю півмітичною творчістю...

При всіх тих недостацах публікації Костомарова полишили ся величавим памятиком його праці. Дванацять томів Актів, не говорячи про інші другорядні виданя, се такий вклад в українську археографію, яким не може похвалити ся ніхто з його попередників ні наслідників. Хоч нині дослідник мусить відносити ся критично до тих видань і користуєть ся ними з певною обережністю, — то при тім маємо свідомість, що без того великогоо труду

Костомарова не булиб нині можливі досліді новійшої історії України. В своїх відносинах, при своїм складі ума, - при своїх наукових поглядах Костомарів дав тахітум того, що міг дати нашій науці.

III.

Д О Д А Т О К.

Архиви і бібліотеки, якими користував ся Микола Костомарів.

(Зіркою * означені архиви, в яких Костомарів працював особисто; без ніякого знаку ті, в яких користав через другі руки.)

1. Варшава. Головний Архив польського королівства, — один акт виданий в Актах ЮЗР. I ч. 55.

2.* Варшава. Бібліотека Красінських. В бібліотеці був Костомарів підчас свого побуту у Варшаві у вересні-жовтні сс. 1865 р. (Лит. насл. с. 163, 167); про вислід своїх студій давав письменне справозданє на засіданю Археографічної Комісії 16 жовтня с.с. 1865 р. Головну увагу звернув тоді на матеріали до „Смутного времени“; які саме рукописи переглядав, сього не можна докладно ствердити, бо Костомарів разом згадує про матеріали із бібліотеки у Вілянві, — се були збірники в роді *Silva regum*. Крім сього привіз К. фотографічну знимку з одной новгородської судної грамоти. Костомарів звернув увагу, що в бібліотеці Красінських у рукописах, які переняла бібліотека по ір. Свидзинським, є богаті матеріали, особливо до історії козаччини, з яких дещо використано в Актах київської комісії. Близший розгляд К. відкладав до пізнійшого часу (Лїтоп. Арх. К. IV с. 10—12) В монографії *Смутное время* (1866) з бібліотеки Красінських цитовано рукописи: В. 1. 3, В. 1. 4, В. 1. 6, В. 1. 8, В. 2. 3, може й інші, зазначені недокладно (Пол. Собр. II ч. 74, 120, 132, 159, 175, 325 і ин.)

3.* Варшава. Монастирські бібліотеки — близше не названі — оглянув Костомарів 1865 р. підчас побуту в Варшаві (Лїт. Арх. Ком. IV с. 11.)

4. Вильно. Архив Катедрального Собора — акти видані в Актах Ю.З.Р. I ч. 67, 134, 141, II ч. 75.

5.* Вильно. Публична бібліотека. В 1867 р. переглядав К. рукописи і використав збірник статей до епохи 1794 р. (Лит. насл. с. 170) крім сього у Богдані Хмельницьким згадуєть: „виленьська рукопись; належала до Малиновського; копії

актів, що відносять ся до 1648, подані П. Кіркром“. Ист. Моногр. вид. Кожанчиков т. III с. XI (жерела ч. 74) — В Послѣдніе годы Рѣчи-посполитой згадана з сеї бібліотеки рукопись дерегинської бібліотеки (Собр. Соч. VII, 1995, жерела т. 14.)

6.* Вишневецъ (на Волині). Бібліотека гр. Мнішха, потім Плятера. 1845 р. старав ся Костомаров переглянути рукописи гр. Мнішха, але не дістав дозволу від властителя (с. 54—56.)

На засіданю археографічної комісії 16 липня с.с. 1869 р. Костомарів звернув увагу, що у Вишневці в бібліотеці гр. Плятера є багато інтересних документів до історії Росії і Польщі і що булоб бажане уладити туди археографічну поїздку; комісія рішила зробити се при найближшій нагоді (Лѣт. V 100—1.)

7.* Вілянів (коло Варшави). Бібліотека Потоцьких. Костомарів був тут кілька разів підчас побуту в Варшаві у вересні-жовтні с.с. 1865 р. Шукав матеріалів до історії „Смутного времени“, але замітив також, що в бібліотеці є багато матеріалів до козацьких повстань. (Лѣтоп. Арх. Ком. IV прот. с. 10—13; Лит. насл. с. 167.)

В жерелах до Смутного времени згадують ся рукописи бібліотеки в Вілянові (Пол. Собр. II, 1905, с. 9.)

8. Володимир волинський. Архив церкви св. Василя — в передруку видано один акт в Актах ЮЗР. II ч. 8.

9.* Волоколамск. Бібліотека Йосифовського монастиря в Памятниках стар. р. лит. використано рук. ч. 492, 500, 514, 564, 573, 632.

10. Городно. Архив маістрату — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 64, 176, II ч. 10.

11. Городек (к. Львова), Церковна збірка, — один акт, з копії Як. Головацького, видано в актах ЮЗР. II ч. 69.

12. Дзівків. Архив гр. Тарновського. Дипльоми й акти з копій, доставлених Д. Зубрицьким, видано в Актах ЮЗР. I ч. 5, 11, 13.

13. Київ. Бібліотека Духовної Академії — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 57, 63, 71, 83, 98.

14. Київ. Архив Духовної Консисторії — використано в Актах ЮЗР. II ч. 52, 59, 145.

15. Київ. Архив Скарбової (казенної) Палати — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 59, 66, 139, 145, 146, 156, 185.

16.* Київ. Університетська бібліотека. В 1846 р. відшукав тут Костомарів деякі матеріали до історії Богдана Хмельницького. (Лит. насл. с. 64.)

17. Київ. Центральний Архів. В Археографічній Комісії 31 жовтня 1870 р. переведено дискусію про намірені зміни в уладженню Київського Центрального Архива, а саме про поділ актових книг на відділи і друковане описів. Костомарів, у котрого засягали ради, заявив, що „не є достаточо і спеціально знакомий з подробицями, що відносять ся до удержання актових книг, які переходять ся у Центральнім Архиві“, але рішучо домагав ся, щоби зладжено опис архива. (Лѣт. Арх. К. V прот. с. 147—9.)

18. Красний Коледин (конотопського пов.) Архив Миколи Забіли. — Документи використані в монографії Мазепа і Мазепинці (Истор. мон. Петербург. 1885 с. 199.)

19. Крем'янець — 1845 р. Костомарів був в гостині у сина історика Радзівінського, де мав надію знайти якісь матеріали до історії Хмельниччини, — але його заходи лишили ся безуспішні (Лит. насл. с. 57).

20. Львів. Архив городських і земських актів — з копій Д. Зубрицького видано один документ в Актах ЮЗР. I ч. 1, II ч. 60.

21. Львів. Збірка Дениса Зубрицького — дипльомий акти видано з копій в Актах ЮЗР. I ч. 9, 14, 20, 39, 60, 113, 117, 224, 237; II ч. 18, 23, 48, 166.

22. Львів. Архив гр.-кат. капітули — акти з копій Д. Зубрицького видані в Актах ЮЗР. I ч. 103, 210, 221. II ч. 118.

23. Львів. Бібліотека Оссолінських. З копій Д. Зубрицького видано з бібліотеки Оссолінських в Актах ЮЗР. I ч. 3, 6, 10, 114, 225, II ч. 125, 126.--

На засіданню Археографічної Комісії 13 жовтня с.с. 1873 р. Костомарів звернув увагу на рукописний Діарій Освенціма, що знаходив ся в Оссолінеум, як інтересне жерело до Хмельниччини; комісія рішила звернути ся до бібліотеки з прошенем визичити рукопись або її копію (Лѣт. Арх. Ком. VI прот. с. 60.)

24. Львів. Архив Ставропіції — акти з копій, пересланих Д. Зубрицьким, видані в Актах ЮЗР. I ч. 133, 202, 222; II ч. 15, 118, 154, 159.

25. Лубни, Мгарський монастир, — один акт видано в Актах ЮЗР. II ч. 46.

26. Медика. Бібліотека Павліковських, — з копій переданих Мацейовським видано в Актах ЮЗР. II ч. 61, 68.

27. Могилів. Архив Духовної Консисторії — акти, видані в Актах ЮЗР. I. ч. 142, 178, II 56.

28. Могилів. Братський монастир — документи в передруку видано в Актах ЮЗР. II ч. 29, 51, 58.

29. Могилів. Духовна семінарія — акти, видані в Актах ЮЗР. I ч. 26.

30. Москва Бібліотека Т. І. Буслаєва. Використано один збірник в Памятниках ст. русс. лит. I.

31.* Москва. Бібліотека Духовної Академії, — тут переглядав К. 1860 р. деякі рукописи, найбільше апокрифи, шукаючи жерел до побуту давньої Руси (Лит. насліддіє с. 117—118.)

Рукописи бібліотеки згадані в Сіверноруских народоправствах, докладніше рукописи Волоколамського монастиря, що тут переховували ся: ч. 333, 442, 497, 520, 565 (Собр. Соч. III, 1904 с. 457 і ин.)

29.* Москва. Архив міністерства заграничних справ. Тут був Костомарів вперше короткий час 1859 р. і переглядав акти до Стеньки Разина, але знайшов мало інтересного. Управа архива, на чолі якої стояв кн. Мих. Оболенський, до занять його відносила ся не дуже прихильно. (Лит. насл. с. 109.)

Вдруге був Костомарів в Архиві у вересні 1860 р. вже з поручення Археографічної Комісії і перебрав діла, що відносили ся до історії України, — мабуть не тільки до часів по Богдані Хмельницьким, як про се пізнійше згадує, але й до Хмельниччини (Лит. насл. с. 118). Вибрані серії актів визичила Археографічна Комісія до Петербурга в падолисті і грудні 1860 р., а саме: „малоросійські діла“ звязка III 1638—1648, IV 1649—1651 р., V (?) 1651—1654 р., XII 1655—1657 р., XV 1658—1659 р. „польські діла“ XLVIII і XLIX з 1649 р. і инші, близше не виказані (Лѣтопись занятій Арх. К. I протоколи с. 18, 19—20). Часть актів до Хмельниччини видав Костомарів, разом з Кулішем в III Актів ЮЗРоссіи, акти з пізнішого часу послужили наперед до статі про Виговського, потім до IV т. Актів ЮЗРоссіи.

В падолисті 1861 р. Костомарів повідомив Археографічну Комісію, що для видання II ч. Актів ЮЗРоссіи бажав би літом 1862 р. бути знов особисто в Архиві; комісія дала Костомарову бажану відпустку з правом наняти переписчиків. (Лѣт. Арх. К.

III. прот. с. 3). Але, скільки знаємо, Костомарів не скористав з дозволу: літом і в осені того року відбував подорож до Вильна, Пекова і Новгороду, в Москві був аж з початком 1863 р., але короткий час і мабуть до Архива не навідувався. (Лит. насл. с. 153.)

У вересні 1863 р. Костомарів працював в Архиві, — головню для „Смутного времени“ (Лит. насл. с. 155—6), чи також для II т. Актів ЮЗР. — не знаємо.

В червні 1872 р. Костомарів через Археографічну Комісію визичав Акти Малоросійського приказа. 1669—1671 р. до VIII ч. Актів ЮЗРоссії (Лѣт. А. К. VI с. 47.)

На засіданю 23 липня с.с. 1877 р. Комісія рішила вислати Костомарова до Архива для перегляду і вибору українських документів 1673 і дальших років до X т. Актів ЮЗРоссії. (Лѣт. А. К. VII с. 132.)

На засіданю 22 цвітня 1882 р. Комісія рішила визичити з Архива документи до 1677—78 р. для XIII ч. Актів ЮЗР. (Лѣт. IX с. 6.)

На засіданю 9 лютого с.с. 1883 р. Костомарів подав до відома, що магістрант Буцинський віднайшов в Архиві важний документ до Хмельниччини, статейний список дворянина Желябужського, який в липні 1657 р. був висланий до Раковці; акт друкується в VIII т. Русской Ист. Библ. (Лѣт. IX с. 12.)

У виданях Костомарова використані ним документи не всюди означені. В Актах ЮЗР. т. III і IV у вступі згадано, що акти походять з Архива мін. загр. справ, але при поодиноких числах не подано сигнатури. Аж від V тому Актів маємо докладніші вказівки, хоч не при всіх актах.

В V томі Актів згадують „Малоросійські Діла“ з таких fasciculів чи „зв'язків“ (связокъ): зв. 16 ч. 7—9, 11, 14, 17, 19, 21; зв. 17 ч. 2, 4—15, 17, 23; зв. 18 ч. 2—8, 11, 12, 14, 19—22; зв. 19 ч. 2—4, 7, 9—11, 13—15, 17, 19, 23—25, 31, 37, 38, 40, 47, 48; зв. 20 ч. 18, 26, 27, 30, 36—38, 40, 42, 44, 47, 49, 55; зв. 21 ч. 59, 62, 66; мабуть похибово зв. 29 (має бути 20?) ч. 38.

В VI т. зазначені „Малоросійські Діла“ після років: 1665 р. ч. 45, 55, 68, 76; 1666 р. ч. 3—5, 10—13, 17, 18, 21, 25; 1667 р. ч. 1—4, 6—8, 11; 1667—68 р. ч. 34, 1668 р. ч. 2.

В VII т. використано Мал. Діла 1668 р. ч. 1, 5.

В VIII т. згадано Мал. Діла 1669 р. ч. 1—4, 7—9, 35, 37—39, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 52, 181; оригінали зв. ч. 195, 197.

В IX т. використано Мал. Діла 1669 р. ч. 7, 8, 10, 22, 23, 26—29, 31—33, 54, 56, 58, 59; 1669—70 р. ч. 24, 59; 1670 р. ч. 8—13, 16—20, 22, 25, 29, 31, 32; 1671 р. ч. 3—5, 8, 10, 12—14; 1672 р. ч. 1, 3, 9: Польські діла 1671 р. ч. 17, 1670—79 р. ч. 26; оригінали ч. 236, 241.

В XI т. згадано Мал. Діла з 1672 р. ч. 11, 13, 14, 1673 р. ч. 9, 12, 28, 33; оригінали ч. 258, 262, 268, 270, 271, 274, 290, 293/286.

В XII т. використані Мал. Діла 1674 р. ч. 40, 1675 р. ч. 3, 6.

В XIII т. у вступі згадані матеріяли Архива мін. загр. справ, але при поодиноких числах не виказані!

В статі Богдан Хмельницький данником Оттоманської порти (1878) приводить недруковані матеріяли до відносин гетьмана з Туреччиною з Архива загр. справ (Полн. Собр. V с. 60, і д.); багато сиґнатур зазначено в статі Руїна (тамже XV).

В Смутное время (1866) використані з архива польські діла, статейні списки ч. 26, 27, 30 і шведські діла (Полн. Собр. II, 1905, с. 81, 83, 101, 173, 258, 315, 319.)

В Последные годы Рѣчи-посполитой (1869 р.) використано Польські Діла архива (Собр. Соч. VII, 1905, жерела ч. 18.)

31.* Москва. Архив міністерства справедливости. Від управи архива міністерства справедливости комісія дістала в червні 1861 р. повідомленє, що акти до історії України від 1648 р. містять ся в 233 тзв. стовбцах (колесах), що обіймають 323 справи, і 127 книгах Малоросійського приказа, де є 1157 справ. У вересні тогож року Костомарів дістав дозвіл переглянути сі акти (Лѣт. А. К. I прот. с. 31.) Комісія старала ся, щоби акти переслано для перегляду до Петербурга, але управа архива не згодила ся на се, толкуючи ся тим, що се акти правного змісту і деколи ще інформації з них потрібні приватним особам та урядам. Супротив сього комісія 10 марта 1862 р. рішила вислати до Москви Костомарова з порученем робити копії з актів, що підходили би до виданя Актів ЮЗРосії (Лѣтоп. Арх, К. II прот. с. 3.)

Чи Костомарів був в Архиві і коли, про се не маємо вісток, хоч знаємо, що був в Москві з початком 1863 р. і знов у вересні 1863 р. (Лит. насл. с. 153, 155—6).

До цього архива рішила Комісія вислати Костомарова знов 23 липня 1877 р. для вибору українських документів до X т. Актів ЮЗРосії. (Лѣт. А. К. VII с. 132.)

На засіданю 22 цвітня 1882 р. рішила Комісія визичити з архива акти 1677 і 1678 р. до XIII т. Актів ЮЗР. (Лѣт. IX с. 6.)

Акти цього архива використав Костомарів пізнійше як Архив мін. загр. справ, — щойно від V т. Актів ЮЗР. Не все вони означені докладно.

В Актах т. V використано матеріяли архива до 18 чисел (ч. 106, 109, 119, 122 IV, 125, 129, 132, 134, 136—145), але докладнійшої сиґнатури не подано.

В VI т. Актів матеріяли архива зазначені при 20 числах (ч. 7, 9—13, 15—18, 22—24, 32, 35, 43, 44, 53, 57, 59); при двох актах подана сиґнатура ч. 5761 (при ч. 59), 5872 (ч. 44.)

В VII т. зазначені сиґнатури ч. 5835—5837, 5839—5844, 5865, 5871.

В VIII т. згадані „Малоросійські Діла“ кн. 3.

В IX т. згадані ч. 5878, 5889, 5890, 5902; Малорос. Діла кн. 15, 16, 19.

В XI т. згадані Мал. Діла кн. 15—17, 19, 22; і „столбець“ 5905 з 1673 р.

В XII т. згадані Мал. Діла кн. 32, 35—39, 42, 43 і столбець Мал. Приказа ч. 5910, 5930.

В XIII т. згадані книги Мал. Приказа ч. 43, 45, 46, 50, 125.

Деякі сиґнатури зазначені в статі Руїна.

33. Москва. „Оружейная Палата“ — українську переписку використано в Богдані Хмельницькїм—т. III, а саме ч. 11, 12, 13, 16, 17 (вид. Кожанчикова 1870, т. III с. 79 і ин.)

34. Москва. Румянцевський Музей — видано акти в Актах ЮЗР. I 72, 85, 89, 90, 100, 234; II ч. 4.

В Памятниках стар. русс. литер. використано рукопись ч. 39, 134, 154, 156, 186, 363, 364, 434; в монографії Смугное время з рукописий музея взято „Повѣсть объ Устюжнѣ“ і рукоп. ч. 378, (Пол. Собр. II с. 359, 364.)

35. Москва. Сенатський Архив. Від жовтня 1872 р., через місяць, переглядав К. українські акти до часів Дорошенка; вибраний матеріял до часів Дорошенка переслано до Петербурга Ар-

хеографічній Комісії (Лит. насл. с. 189—190); Костомарів використав його в житєписи Дорошенка.

36. Москва. Синодальна бібліотека — переглядав рукописи у вересні 1860 р. (Лит. насл. с. 118). Через археографічну Комісію в лютім 1861 р. Костомарів дістав дозвіл позичити до дому акти із архива б. греко-уніятських митрополитів що був у Синодальній бібліотеці (Лѣт. Арх. К. I прот. 3—4, 24.)

Вдруге працював тут у вересні 1863 р., — не знаємо для якої теми; здасть ся для „Смутного времени“ (тамже с. 155).

39. Москва. Бібліотека Александроневської Лаври, — відтам видав Костомарів відривок літописи про часи Івана Василевича Грізного (Русс. Ист. Библиотека т. III с. 161, пор. Лѣт. Арх. К. V 168).

37. Мстиславль (могилівського пов.) Повітовий суд — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 52, 236.

38.* Несвиж. Архив Радивилів. Костомарів дістав на засіданю Комісії 19 мая с.с. 1867 р. поручене оглянути архиви в полудневих губерніях, спеціяльно Несвиж, і винотувати там акти важні своїм змістом (Лѣт. Арх. Ком. V прот. с. 15). В Несвижу був десь в червни 1867 р. (Лит. насл. с. 169—174). Письменне справозданє з поїздки предложив на засіданю Комісії 27 вересня сс. 1867 р. В описі архива подав Костомарів загальну історію архива й опис його збірок. Архив був удержаний в порядку, катальоги уложені добре. Часть актів перед приїздом Костомарова на приказ властителя вивезено до Берлина. Після катальогів архив ділив ся на три части: 1) грамоти й акти, 2) книги з історичними документами, 3) кореспонденція. Перший відділ описує К. докладнійше, — се переважно грамоти з наданнями маєтностей і урядів; звертав особливо увагу, в якім часі уживано латинської, а коли руської або польської мови. Другий відділ переходить коротко, констатуєючи, що більше як половину книг вивезено до Берлина. З третого відділу кореспонденцій переглядав письма Константина Острожського, Юрія Мнішха, Льва Сапіги, Яна Кароля Ходкевича, Жолкевського, Іонсевського, Богдана і Юрія Хмельницького (Лѣт. Арх. Ком. V прот. с. 15—11). В Несвижі наняв Костомарів копіста для переписаня катальога; між иншим списано теж документи вивезені до Берлина. Мабуть сей опис появив ся в V. т. Лѣтописи Археогр. Ком. відд. III с. 1—80) п. з. Хронологическая опись исторических документов Несвижскаго Архива, составленная въ 1862 г.; відносить ся до років 1420—1632), продовження нема.

40. Острів, (стрийського пов., Галичина). Архив гр. Борковського, — один акт (з літографії в „Дністровій Русалці“) виданий в Актах ЮЗР. I ч. 16.

41.* Острогожськ. Архив повітового суду. В 1837 переглянув Костомарів акти козацького слобідського полку; на їх основі писав історію полку, до якої мали бути долучені вибрані акти. Праця пропала підчас ревізії 1847 р. (Лит. насл. с. 27).

42. Перемишль. Архив гр.-кат. єпископства — з копії Д. Зубрицького видано один акт в Актах ЮЗР. I ч. 8.

43* Петербург. Архив Археограф. Комісії. Из збірок Комісії видано в Актах ЮЗР. I ч. 62, 63, 65—67, 97, 112, 121, 152, II ч. 67, 79, 148, 156, VI ч. 69, VII ч. 123, 124.

В Памятниках стар. рус. лит. I с. 195 використаний збірник, доставлений комісії А. Лазаревським.

В статі „Ливонская война“ 1864 р. використано „різні рукописи, літописці і хронографи“ із збірок Комісії. (Полн. Собр. I, 1903, с. 546.)

В статі Історія розколу і розкольників згадується діло продонських розкольників з архива Комісії (Полн. Собр. V с. 229.)

В монографії Смутное время згадується з Арх. Комісії два хронографи (Полн. Собр. V с. 6, 106, 127, 263 і ин.)

44. Петербург. Архив воєнно-топографічного Депо — використаний в Последніе годы Рѣчинопсолитой (Собр. соч. VII, 1905, вступ ч. 19.)

45. Петербург. Архив Генерального Штабу — в „Смутнім времени“ використано польський діярій облоги Смоленська (Полн. Собр. II, 1904, с. 405, 417, 419).

46. Петербург. Архив Департаменту Нар. Прогресу — використано в Актах ЮЗР. I ч. 77, 149.

47. Петербург. Державний (Государственный) Архив. В монографії Мазепа і Мазепинці використано кабінетні справи відділ I кн. ч. 8, 18; відділ II. кн. 7, 8, 9, 20?, 53, і рукописний діярій шведської війни (Ист. Моногр. т. XVI, 1885 с. I—III і pass.)

48.* Петербург. Бібліотека духовної Академії. В осені і зимі 1860—61 р. за дозволом митрополита переглядав Костомарів рукописи, переведені з новгородського Софійського собора і бібліотеки Кирило-білозерського монастиря; працював від 9 год. рано до 5 по полудні в дні, коли не мав університетських викладів. Слідив за матеріалами до внутрішньої історії вели-

коруського народу; виписки робив на окремих листках. (Лит. насл. с. 118—19). — Деякі рукописи згадують ся в Сіверноруских народоправствах (1863 р.): софійського собора рук. ч. 1389, Кирило-білозерського монастиря рук. XV віка (Собр. Соч. III, 1904, с. 408, 317.)

49.* Петербург. Архив б. гр.-унїятських митрополитів при С. Синоді. Дозвіл визичити из архива документи гр.-унїятських митрополитів дістав Костомарів в лютім 1861 р. (на прошене з лютого 1860 р. Лѣт. Арх. К. I 3—4, 24.). З Архива використано в Актах ЮЗР. I ч. 69, 87, 88, 120, 135, 136, 143, 189, 232, 238, II ч. 1, 2, 5, 7, 17, 19—22, 25—28, 30, 34, 35—38, 40, 41, 43, 45, 49, 50, 147, 153, 155, 161, 163, 165, 167.

50. Петербург (?). Збірка П. А. Муханова — згадуєть ся між жерелами до Последніе годы Рѣчипосполитой (Собр. соч. VII ч. 53.)

51.* Петербург. Архив Правительствующого Сената. З Литовської Метрики, що містила ся в сім Архиві, використав Костомарів в Актах ЮЗР. т. I і II такі книги і акти:

1. Дипльоми ч. кат. 106 (АЮЗР. I ч. 2.)
2. Записні книги Литовської метрики ч. 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 25, 28, 29, 37, 40, 58, 60, 62, 64, 69, 73, 76, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 89, 91, 106, 112.
3. Записні книги коронної метрики ч. 304, волинські ч. 305.
4. Судні книги Лит. Метрики ч. 2, 12, 63, 70, 71, 72, 79, 87.

В лютім 1867 р. Археографічна Комісія поручила Костомарову (разом з В. Подивановим) взяти участь у перегляді документів Сенатського Архива з 1721—1828 р., „о скільки зрештою се не перешкодить виконаню їх обовязків в Комісії, що лежать на кождім з них“ (Лѣт. Арх. К. V с. 3). Костомарів в автобіографії відносить се до 1866 р., згадує, що переглядав Литовську Метрику; тут знайшов акти чотиролітнього сойму. „стражи“, устанавленої по конституції 3-го мая, найвисшої ради часів Косцюшка і судові сирави Інстаційної комісії. Сі матеріали використав у праці „Останні роки польської Річипосполитой“. (Лит. насл. 168—9.)

В жерелах до Смутного Времени (1866 р.) згадують ся рукописи Лит. Метрики, не виказані докладно (Собр. соч. II, 1905, с. 9).

В жерелах до Послед. годы Рѣчипосполитой також виказана Литовська Метрика (Собр. соч. VII, 1905, вступ.)

52.* Петербург. Імй. Публична бібліотека. Праць в рукописнім відділі бібліотеки розпочав К. в грудні 1855 р.,

переглядаючи славянські і польські рукописи до історії Хмельниччини і до внутрішнього побуту Великої Росії XVI—XVII в. Такі заняття тревали майже чотири місяці (Лит. насл. с. 80—81.)

Від липня до серпня 1858 р. в бібліотеці студіював Костомарів знов рукописи до побуту великоруського народу (тамже 106.)

Від мая 1856 р. Костомарів переглядав рукописи для своїх університетських лекцій. У відділі польських рукописей був для нього по часті провідником Поляк Віктор Калиновський, „ходячий каталог“ звісток про минувшину Польщі і Литви: Костомарів мав від нього цілу збірку виписок з замітками про сигнатуру і формат рукописей, з яких їх взято (с. 110—112.)

В серпні 1860 р. через короткий час переглядав староруські рукописи Погодинської збірки (с. 117.)

Від осені 1862 р. до осені 1863 р. Костомарів працював над московським „Смутним временем“ і для сеї ціли також переглядав рукописи бібліотеки (с. 152—3, 154.)

Для нової теми про Последні часи польської Річипосполитої збирав Костомарів матеріал у бібліотеці від 1865 р. (с. 167.)

Ініціативу до розгляду відділу рукописей на чужих мовах дав А. Бичков на засіданню Археографічної Комісії 18 жовтня с. с. 1869 р.; тоді до сеї праці зголосили ся Костомарів і М. Коялович. Комісія рішила: 1) історичні матеріали, що будуть добуті з рукописей Публ. бібліотеки, видати окремим виданем, 2) для вигіднішого переписування визичити до Комісії рукописи, на які вкажуть члени Комісії, 3) повідомлювати на засіданнях, які документи переписують ся (Лѣт. V 109). Костомарів, здасть ся, розпочав сі заняття, як вказує звітка з 1871 р. (Лѣт. VI с. 30), але справоздань про се не дав.

Рукописи Публичної бібліотеки використані в отсих виданнях Костомарова:

1) в монографії Богдан Хмельницький (1859, 1870 р. і дальших виданнях): польські IV 22, 25, 27, F. IV 30, 31, F. 33, IV 36, F. 63, F. 67, 68, F. IV 71, 75, 90, 93, F. 99, F. 133, IV 138, F. 194, F. 241; в ріжних мовах: F. 5, Q. 8, F. 28, Q. 28; автографи; близше неозначені рукописи;

2) в статі Гетьманство Виговського (1861 р.) якісь „письма й акти“, спеціально рукопись II відділу ч. 15 (Собр. соч. I, 1903, с. 309, 394);

3) в Памятниках стар. русс. литературы т. I, II, IV (1860—62), з Погодинської бібліотеки ч. 1300, 1310, 1333, 1343, 1344, 1350, 1377, 1386, 1606, 1773; із словянських рукописів:

Ф. ч. 27, 209, 293, 294, 350; Q. ч. 18, 35, 55, 68, 69, 70, 259, 262, octavo ч. 72, 75);

4) в статі Великоруські релігійні вільнодумці (1862 р.) ближше неназвані рукописи (Собр. соч. I, 1903, с. 239);

5) в монографії Сѣвернорусскіе народоправства (1863 р.) рукописи ч. 103, 203, 204, 209;

6) в Актах ЮЗРоссіи видано з рукописей Публичної бібліотеки: т. I (1863 р.) ч. 7, 128, 129, 131, 137, 138, 140, 147, 148, 150, 154, 167, 171, 208, 229; т. II (1865 р.) ч. 64, 150 і твори Вишенського;

7) в статі Полуднева Русь при кін. XVI в. (1865 р.) згадано: автографи ч. 63; славянські рукописи ч. 243 (твори Івана з Вишні) і неназване число (Палінодія Копистенського); польська рукопись ч. 223 (переписка Острожського — Полн. Собр. I, 1903, с. 634, 641, 652—660);

8) в монографії Смутное время (1866): автографи ч. 63, 281; польські рукописи ч. 26, Q. 30, 31, 32, Q. 33, F. 33, Q. 119, F. 119; рук. в різних мовах ч. 3 і хронографи: життя Теодора Астраханського (Пол. Собр. II, 1905, с. 77, 105, 120, 142—3, 151, 155, 161, 166, 175 і ин.)

9) в послѣдніе годы Рѣчи-посполитой (1869 р.): рукописний польський діярій сойму 1788 (Собр. соч. VII, 1905), і інші рукописи (Собр. соч. VII, 1905, жерела ч. 15, 16, 39, 40, 42, 86, 87, 91, 92).

53. Петербург. Архив С. Синода. В статі Гетьманство Виговського цитують ся копії якихсь актів із Синодського Архива (Собр. соч. I 1903 с. 367); таксамо в Памятниках стар. русс. лит. IV. с. 119.

Див. ще Архив б. греко-уніятських митрополитів.

54. Петербург (?). Архив гр. Т. А. Толстого — один акт видано в Актах ЮЗР. I ч. 51.

55. Петербург (?) збірка М. Г. Щербакова — використана в Актах ЮЗР. VI ч. 69, VII. ч. 123—124.

56. Полоцьк. Городський архив — або архив матістрагу — з копій протоєрея І. Григоровича видано в Актах ЮЗР. I ч. 116, 117; II ч. 55.

57. Полоцьк. Архив уніятської дух. консисторії — один акт виданий в Актах ЮЗР. I ч. 47, II ч. 56.

58. Пулави. Бібліотека Чарторийських — в Актах ЮЗР. ч. 15, 17.

59.* Саратов. Бібліотека Собора. Коло 1854 р. переглядав Костомарів рукописи саратовського собора, які забрано в різні часи у розкольників, і між ними знайшов дуже добру і повну копію „Стоглава“ (Лит. насл. с. 77.)

60.* Стокгольм. Державний архив. Літом 1857 р. працював К у шведським державним архіві, переглядаючи а) акти до часів, коли Новгород належав до Швеції, б) до північної війни. (Лит. насл. с. 85.)

У розвідці „Ливонская война“ 1868. цитує Костомарів з шведського архива заграничних справ, ч. 1, 18, 35, 49: (Полн. Собр. I, 1903, с. 549.)

Мабуть із тогож архива використано рукопись в Актах ЮЗР. II ч. 57, 121.

67.* Троїцько-Сергієвська Лавра коло Москви. В 1860 р. (мабуть у вересні) переглядав Костомарів рукописи Лаври, шукаючи матеріалу до опису побуту старої Руси. Зокрема займався апокрифічним „Житієм блаженного Нифонта“, що переховалося в бібліотеці Троїцько-Сергієвської Лаври у пергаментовій кодексі XIII в. (Лит. насл. с. 117—118). На сій рукописи опирається стаття „Мистическа повѣсть о Нифонтѣ. Памятникъ русской литературы XIII вѣка“, поміщена в Руськім Слові 1861 р. (Собр. сочин. I, 1903, L).

Рукописи Лаври згадують ся в Сіверноруських народоприводах (без докладнійшої сигнатури) і в Памятниках стар. русс. лит. IV. (ч. 115, 172, 205 і інші без означеня).

62* Харків, в університетській бібліотеці знайшов 1843 р. кілька рукописних літописей і оден рукописний збірник актів, що відносили ся до історії України. З приватних рук дістав козацькі літописи: від Сементовського Грабянку, від учителя гімназії Третьякова Самовидця, від Івана Срезневського літописи Симоновського, Зарульського, літописне оповідане „Еже содѣя са“ і Ригельмана „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи“, від Варзина Кониського. Деякі з тих літописей видав пізнійше Бодяньський в московських Читеніях; сам Костомарів на їх основі почав свою монографію про Богдана Хмельницького (с. 44—45).

63. Хотевичі (лепельського пов., витебської губ.), збірка Пітуха, оден акт виданий в Актах ЮЗР. ч. 42.

64. Шешори (косівського пов., Галичина) збірка сваяц. Кирила Блонського, — з копії Д. Зубрицького видано Акты ЮЗР. II ч. 48. (назва села хибно Шетори.)

Про відношенє пам'ятників староукраїнської мови до полудневославянських під лексикальним оглядом.

Написав *Іван Панькевич*.

I.

Брак більшого зацікавлення дослідями над лексикальною стороною пам'ятників староукраїнської мови. — Староболгарський словар у староукраїнській книжній мові. — Незгідність староболгарських пам'ятників під лексикальним оглядом. — Причина сього — Повільне приноровлюване славянського перекладу св. Письма до потреб загалу. — Два напрями в Болгарії у відношеню до первісного перекладу св. Письма Кирилом і Методієм: консерватизм Заходу і поступ Сходу.

Лексикальну сторону найстарших пам'ятників староукраїнської мови досліджувано до тепер мало. Причиною того був брак зацікавлення сим питанєм, а може й не поставлено ціли таким дослідям. До того фільольогічні праці над нашими пам'ятниками звертали звичайно увагу на звуковий і морфольогічний склад нашої мови та на історичний розвій поодиноких звуків і форм.

Говорю тут передовсім про біблійні й богослужбні книги, які переняла стара Русь від полудневої Славянщини.

Перші продукти нової християнської культури, себ то богослужбні книги, одержали ми в мові староболгарській, до котрої лиш декуди закрадався живий дух народньої мови. Сильна традиція полудневославянських підкладів і безпосередний може нагляд чужих учителів не позволяли нашим грамотіям-черцям далеко відбігати від прийнятого канона.

Під оглядом звуковим і морфологічним уступали з часом переписики та грамотії дещо народньому елементови, однак під оглядом лексикальним були вони доволі консервативні та строгі. Сю консервативність бачимо передовсім у біблійних книгах св. Письма. В продуктах народньої творчости або в літературних творах світського змісту уступки на річ місцевої лексики і народнього елементу були значнійші і збільшалися в міру переваги змісту з народнього житя.

Зависимість словаря книг св. Письма від південно-славянських оригіналів була велика, а зміняла ся лише тоді, коли такі зміни зайшли в центрі старославянської культури, в Болгарії. Там, як звісно, перші підвалини були покладені учениками Кирила і Мефодія, котрі переняли спадщину по перших апостолах Славянщини, а саме переклад богослужбних і біблійних книг в однім із болгарських діалектів (у македонськім). Отже їх лексика була в основі старо-болгарська. Але сим перекладом послуговували ся вони не на болгарській, але на моравсько-паннонській області. Тому мусіли вони вже в часі своєї апостольської діяльності на згаданій області поробити деякі уступки на річ місцевого народнього елементу. Як виглядав перший переклад богослужбних книг і св. Письма взагалі, нині докладно не знаємо, бо памятники безпосередно з того часу не дійшли до нас. Можемо лише на основі вже пізнійших памятників з X і XI в. реконструувати язик перших перекладів св. Письма.

Найстарші памятники церковно-славянської мови були розділені від своїх перших оригіналів часом майже двовіковим. Перший переклад св. Письма був призначений для паннонських і моравських Славян, але найдавніші його рукописи маємо з іншої землі — з балканського півострова. Отже тут маємо до діла також еще з моментом географічним та етнографічним, котрого не можна поминути. Тому не дивно, що сї найстарші церковно-славянські памятники не показують повної згідности під оглядом словарним. З поміж глаголітичних памятників стоять до себе найблизше: Зографське, Маріїнське й Ассеманове Евангеліє та Синайська псалтир. Синайський Требник виказує вже такі слова, котрих почали уживати ширше що-йно пізнійше, в Симеонівськім часі. Так само і Glagolita Cloziana, листки Охридського Евангелія, глаголітичний Македонський листок відхиляють ся від першої групи памятників.¹⁾

¹⁾ Vondrák W.: Altkirchenslavische Grammatik. Zweite Auflage, Berlin 1902, стор. 32.

З поміж кирилівських пам'яток Савина книга виказує численні зміни в порівнянні з первісним перекладом так, що стоїть по середині між Ассемановим і Зографським кодексом з одного боку і Маріїнським з другого. Супрасльський рукопис Мінея за місяць март ухиляється від всіх згаданих і має такі новоти, котрі вказують на зовсім новий переклад. Се відноситься до більшої частини рукописи, що походить з часів Симеона Болгарського, коли мабуть була довершена ревізія старого тексту. Ундольського листки близькі до кодексу Ассеманового, а декуди знов підходять близько до Євангелія Остромирського.

Як пояснити сю різницю в найдавніших старослав'янських рукописах св. Письма? На се питане можна нині вже відповісти, бо маємо вже багато праць про ці рукописи. Перші проби Шафарика, зачаті в половині минулого століття, не прояснили нам ще того. Се й не дивно, бо се питане грало у нього побічну роль і входило до його дослідів о стільки, о скільки могло вияснити першенство глаголиці перед кирилицею. У своїй праці „Über den Ursprung und die Heimat des Glagolismus“ (1858) сказав він лише, що тексти глаголітичного письма під лексикальним оглядом мимо деякого частинного попсованя в ортографії і граматиці в цілости є старші й ближші до первісного перекладу, ніж тексти кирилівських пам'яток.

Але з часом поширилися студії над церковно-слав'янською літературою, а досліді над її лексикальною стороною значно поглибилися.

Ішло се в парі з критичним видаванем найстарших кодексів. Найбільшу заслугу в поставленю сього питання на нових основах поклав Ягіч; в його сліди пішли й інші учені, як Вондрак, Валявец, Полівка, Обляк; з російських: Воскресенський, Щепкін, Соболевський, Кульбакін, Сперанський, Євсєєв, Погорєлов, Михайлов й інші молодші.

Вже Ягічеви впадали в очи так звані дублети в тім самім пам'ятнику, як прим.: животъ — жизнь, валин — врачъ, миса — блюдо (Codex Marianus). Ці дублети толковано тим, що вони увійшли в ці найстарші рукописи вже на новій болгарській, а не на паннонській області (Вондрак). Однак Ягіч не згодився з сим поглядом. По його гадці не усе, що ухиляється в поодиноких словах від найдавнішої групи пам'яток, належить виключати з моравсько-паннонської групи. Для того треба приймати більше верств поволи поступаючих змін тексту перекладу св. Письма, з котрих деякі припадають в область моравсько-паннонську

в ширшій значіно сього слова. Під сею областію належить розуміти пр. Дакію, у котрій, як виказують граматичні форми, могла повстати Савина книга (Ягіч, Обляк).

Шкода, що сим принципом Ягіча не руководився відповідно Г. Воскресенський. У своїй праці п. з. „Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода евангелія отъ Марка“ (Москва 1896) покористувався він аж 120 рукописними евангеліями від XI—XVI віку. Поминаю тут питанє про долю інших рукописних евангелій, зупинюся тільки на сій редакції, яку Воскресенський називає першою, а до котрої зачисляє також згадані вже кодекси: Зографський, Маріїнський, Ассемановий та Савину книгу. По Воскресенському сї рукописи і також много інших болгарських, сербських і „руських“ з пізніших вже віків творять одну групу, а питоменною прикметою для них є: 1) полишенє без перекладу богатьох грецьких слів, 2) задержанє деяких слів, які опісля заступлено новими, більше відповідними для зрозуміння у сих верствах, для котрих сї книги були призначені, 3) задержанє деяких слів того самого коріння, які опісля заступлені новими, але також того самого коріння. Але Воскресенський не узглядняє поступенного переходу найстаршої редакції в так звану другу, котра довершила ся цілковито вже за часів Симеона Болгарського, т. є в X віці. Сю похибку Воскресенського старався направити Сперанський у своїй рецензії на згадану висше працю.¹⁾

Сперанський доходить на основі розглядання найдавніших текстів глаголітичних і кирилівських до ось яких висновків: Між ними можна найти ряд ріжниць, котрі дадуться поділити на три категорії: а) чтеніє одного рукопису заміняється іншим словом утвореним від того самого коріння у другім рукописі; б) славянське слово одного рукопису заміняється другим, утвореним від іншого коріння; в) грецизм одного рукопису заміняється у других славянським перекладом. Так приміром на основі списків Ассеманового, Зографського, Маріїнського Ев., Савиної книги і дальше Остромирового, Мирославового та Нікольського Ев. доходить Сперанський до висновку, що заміна грецизмів (прим. *βλασφημία, ζαββί, σπεκουλάτωρ, σταδίον, ὑποζύτιος* і т. д.) славянськими словами йшла поступенно, та що ся заміна зачала ся ще

¹⁾ Сперанский М.: Разборъ сочиненія Воскресенскаго Г. А.: Характеристическія черты... Отчетъ о тридцати девяти присужденіи наградъ графа Уварова. Спб. 1899.

у найдавнішій добі старославянської письменності, бо ні один глаголітичний або кирилівський текст не остав без зміни. — Категорії слів — заміна одних слів другими того самого коріння: чловѣчь — чловѣчьскъ, небєськъ — небєсьнъ, пастырѣ — пастоухъ, рыкитѣь — рыкарѣь, назорєи — назарѣннѣь, милосрѣдъ — милостикъ виказують вже синоніми і у первіснім перекладі.¹⁾

Однак придивляючи ся найстаршим евангельським текстам, можна при їх схожості між поодинокими евангеліями завважати також їх схожість по групам. Маріїнське і Зографос творять одну групу, а Остромірове, Ассеманове і подекуди Нікольське другу. Савине Ев. стоїть поки що одинцем і творить неначеб перехід між обома групами. Можна далі думати, що під оглядом лексикальним група Зогр. і Мар. є старша, чим Остром. і Ассеман., котрі виказують вже новоти, як прим.: врачъ побіч бални, испрѣва — искои, часъ — година, блюдо — миса.²⁾

Супроти історичних випадків на моравсько-паннонській землі не могли там удержати ся ученики Кирила і Мефодія. Свою проповідничу діяльність перенесли вони на полудне до Болгарії й Сербії, котрі стали головним огнищем старославянської культури. Проповідаючи на дещо новім етнографічнім ґрунті, мусіли проповідники ідей Кирила та Методія приноровляти ся поволи до нових обставин. Не могло се йти може так скоро, якби вимагала того потреба, бо вони мали за собою неначеб канон, від котрого не можна було відступати. Зміни, які почали ся ще на ширшім паннонським ґрунті, розвивали ся й на балканським півострові. Там вони перехрещували ся та втворюли ріжні компроміси. Все таки можна запримітити там ось які появи: Західна частина, т. є Македонія, Сербія й Босна виказує більший консерватизм супроти старих традицій, чим схід, де зміна текстів св. Письма йшла швидко наперед, а за часів Симеона видимо вже провірку старого тексту і то на основі іншої грецької версії, як ся, котра була підкладом для Кирило-Мефодіївського перекладу. Було се продовженєм тих напрямів, які почали ся, як сказано, ще в Паннонії.

На питанє, чому Македонія, Сербія й Босна були більше, консервативні у зберіганю найстарших письменних традицій, відповідають Ягіч та Обляк, що пособляла тому секта Богомилів яка держала ся консервативного напрямку.³⁾ На сю думку наво-

¹⁾ Op. cit., стор. 42—45. ²⁾ Там же, стор. 88. ³⁾ Jagić V.: Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus. St. Petersburg 1883, ст. 476.

дять їх тексти, що походять безсумнівно від Богомилів, як при-
міром оба рукописи Хваля.¹⁾

Дотеперішні досліді над середно-болгарськими памятниками потверджують сю тезу. Карпінський рукопис Евангелія XIII в. можна поставити на переднім місци. Він перевищує характером язика під оглядом граматичним і лексикальним всі дотепер відомі кирилівські евангелія і прямо наближаєть ся до найдавніших глаголітичних рукописів. Ся обставина каже Ягічеви думати, що перепищик належав мабуть до секти болгарських Богомилів. За сим іде Ев. Доброміра. Але воно займає середне місце поміж найстаршими глаголітичними текстами з одного боку й поміж Ев. Търновським з другого, що творить вже новий тип та нову редакцію, до котрої незадовго перейдемо. Воно задержує, правда, ще прикмети глаголітичного типу, але попри се приймає деякі новости, які вповні розвинули ся в Търновськім Евангелію.²⁾

До найстаршого типу зближують ся також рукописи Евангелій Буковинського, Добрейшового та Дечанського.³⁾

Крім евангельських текстів виказують ті самі архаїзми Апостоли: Охридський, Сліпченський та Македонський зі Струмци. Кульбакин виказав у своїй студії над Охридським рукописом Апостола його звязь із такими текстами, як Сліпченський, Шшатовацький (серб.); Крестинопільський (укр.). Правда, сей Апостол дає деколи нові лексичні паралелі, але за се в других случаях дає архаїзми, які не задержали ся у других рукописах. Коли його не можна поставити на чолі всіх рукописів апракос-апостола, то на основі порівняня із згаданими рукописами можна сказати, що в основі тих всіх списків лежав один переклад.⁴⁾ З Псалтирів належать до сеї групи Больонський і Погодинський рукопис, оба македонського походження.

Зі сербських памятників визначають ся архаїзмами: Миросла-

¹⁾ Там же.

²⁾ Jagić V.: *Evangelium Dobromiri. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII. Jahrhunderts.* Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. hist. Classe, B. CXXXVIII, II, III, ст. 24.

³⁾ Jagić V.: *Ein Beitrag zur Erforschung der altkirchenslavischen Evangelientexte. (Evangelium Bucovinense).* Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, 180 Band, 1. Abhandlung.

⁴⁾ Кульбакинъ С. М.: *Охридская рукопись апостола конца XII. вѣка.* (Български Старини, Кн. III. Софія 1907). §§ 191—2.

вове Евангеліє, далі босанського походження: Нікольське Ев., Больонське, Білгородське друге, Сречковича. Два перші належали до Богомила Хваля. З апостолів належить сюди згаданий вже Шишатовацький.

Друге стремліне, яке ще мало початок у паннонській добі, розвинуло ся вповні у східній Болгарії. Стоячи ближше центра грецької культури Царгороду, була ся сторона Болгарії більше податна на сі впливи, які йшли відтам. У Царгороді стирали ся також ріжні течії що до вартости грецьких версій св. Письма. Сі ріжні версії не могли не полишити сліду і на славянських текстах, як се зазначив Сперанський. В кождім разі коло X-го віку пануючий був там текст зовсім відмінний від тексту Кирило-Мефодіївського перекладу. Отже намагали ся привести славянський текст до більшої згідности з грецьким, уживаним у царгородській церкві, а з другого боку сам славянський переклад треба було зробити більше зрозумілим. Щоби досягнути сю послідну ціль, належало перекласти грецькі слова, які у первіснім перекладі не були ще перекладені, на відповідні славянські, а також старинні слова моравсько-паннонські замінити більше зрозумілими. Стремліне, почате ще в найстаршу добу старославянської письменности, довершило ся цілковито на сході Болгарії за часів царя Симеона.

Представником такого послідовно підновленого тексту являєть ся Търновське Евангеліє, яке під оглядом лексикальним виказує схожість з мовою Івана Екзарха Болгарського, котрого діяльність припадає на часи Симеона. Воно також виказує сі новости, які можна завважити в кодексі Супрасльськім. Більше евангельських текстів середноболгарської доби, котрі ішли би в парі з Търновським, на разі не знаємо. В останнім часі вказав Кульбакин (Матеріали для характеристики средноболгарскаго языка. Извѣстія II-го отд. русс. яз. 1899 кн. 3) на Боянське Евангеліє XIII в., в котрім стара лексика зберігла ся в дуже нечисленних висловах. Воно також підпало під сей новий вплив і згідно з Търновським репрезентує східно-болгарські діалекти (хоч Цонев причисляє його до західно-болгарських).

Для докладнійшого образу ріжниці старинних текстів Зоґр. і Мар. і текстів, що групують ся коло Търновського Евангелія та Супрасльського рукопису, подам кілька зіставлень:

Грецизми:	Зоґр. Мар.:	Търн.:
<i>акридез</i>	акриды	проугы
<i>аромата</i>	ароматы	вона

<i>ἀρχιερέυς</i>	архирери	жрѣць
<i>ἀφειδρών</i>	афедронъ	проходъ
<i>βλασφημία</i>	власфимиа	врѣдно слово
<i>γναφεύς</i>	гнафен	бѣлильникъ
<i>γέεννα</i>	геона	езеро огньно
<i>ἔλαιον</i>	елен	масло дрѣвѣно
<i>δυνάριον</i>	динарь	сребръникъ
<i>οικόνομος</i>	икономъ	приставникъ
<i>καταπέτασμα</i>	катапетазма	опона
<i>κεντρορίων</i>	кентсрионъ	сѣтъникъ
<i>λεπτά</i>	лепта	мѣдници
<i>μύρον</i>	муро	масть
<i>παρασκευή</i>	параскевъгин	пѣтъкъ
<i>ῥαββί</i>	равъви	оучитель
<i>σκάνδαλον</i>	скандалъ	сѣблазнь
<i>τέκτων</i>	тектонъ	дрѣводѣлинъ
<i>ὑποκρίτης</i>	упокритъ	лицемѣри

Нові слова.

<i>ἔθνος</i>	ѣзыкъ	страна
<i>θλίψις</i>	скрѣбъ	печаль
<i>νεστεύειν</i>	постити сѧ	алѣкати
<i>σπέρμα</i>	сѣма	плема
<i>συναγωγή</i>	сѣнмиште	сѣборъ
<i>οὐαί</i>	горе	лютѣ

і т. д.

II.

Як відбили ся сї два напрями на староукраїнських пам'ятниках. — Консерватизм деяких пам'ятників київської області у перших початках християнства на Україні. — Відгомін нових полудневославянських течій у Галицькім Евангелію. — Консерватизм деяких галицько-волинських пам'ятників: Ев Галицького 1144 р., Верковича, Евсевія Поповича, Путнянського, Крилоського XIII—XIV в., Крестинопільського Ап., уривка Псалтирі Лисяка XIII—XIV в., Бесїд на Евангеліє. — Провірений текст у київських пам'ятниках: Сборники Святослава, Мстиславова Ев.; у галицько-волинських: XIII Слів Григорія Богослова, Ев.: Добрилове, Типографські, Холмське, Луцьке, Полікарпове, Галицьке 1266—1301, Вибельський Ап.

Попереду подав я докладний образ сих головних течій, які повстали в перших часах розширення християнства у полудневій Славянщині. Поминаю тут дві пізніші редакції: так звану третю, котра визначаєть ся крайною буквальноїстю і нахилом зблизити

славянський текст як найбільше до грецького, а яка на Русі була дуже мало розширена, і також четверту, котра була вислідом праць патріярха Евфимія, а сліди її подибують ся також на Русі (занесена єпископом Кипріяном). Слабе розширене сих останніх редакцій і хронологічний момент усуває на разі питання культурних впливів у перших початках ширення християнства на Русі на другий плян.

Для нас важне питання, як відносять ся найстарші українські пам'ятники до сих течій, які ми просліділи на балканськiм півострові й на території першої апостольської діяльності Кирила і Мефодія. Котра з тих течій була більше могутча та які області захоплювала на великім просторі українських земель? Відповідь на се послідне питання вказала би нам дороги, якими йшла старословянська культура з Балкану й кинула би світло на залежності наших найстарших письменних пам'ятників і під иншим оглядом. При нинішнім стані дослідів лексикального боку наших пам'ятників і з огляду на се, що старовина передала нам не багато зі своєї спадщини, не можемо ще мати ясного образу дійсного стану річий від перших початків християнства на Русі, аж до повного його розцвіту. Воскресенський зачислив до першої категорії пам'ятників, т. є до таких, що зберігали паннонську редакцію, 24 текстів „руського“ походження на загальне число 41. На жаль, як згадано, праця Воскресенського не визначає ся сими добрими сторонами, які відповідали би вповні нинішнім вимогам науки. Не підчеркнено в ній розвою й степенювання, замітного у багатьох пам'ятниках з євангельськими текстами супроти дійсно найстарших рукописів, як Маріїнський і Зографський. З поміж сих 24 євангельських рукописів є тільки 6 українського походження: Архангельське Еван. 1092 р., кирилівська частина Реймського Еван. та Турівські листки XI в., котрі зачисляють до київської області, Галицьке Четвероевангеліє 1144 р., Евангеліє Верковича (Имп. П. биб. Ф. н. I. Nr. 99) та Евангеліє Евсевія Поповича 1283 р. До тих вислідів Воскресенського додала ще дещо научна література.

Дуже заслужив ся тут Сперанський, котрий у згаданій вже рецензії представив еволюцію євангельських текстів і ми будемо користувати ся його виснодами.

Для порівняння втягає Сперанський не лише два найстарші Кирило-Мефодіївські рукописи, Зографський і Маріїнський, але також і кодекс Ассемановий та Галицьке Еван. 1144 року. В порівнянні з першими двома рукописами Остромирове Еван. зближаєть ся

до Ассеманового, яке вже має деякі новості. Коли взяти на увагу текст Зографського і Маріїнського кодексу з одного боку і Остроміровий та Галицький з другого, то можна дійти до ось яких висновків:

а) Остромірове Ев. задержало старовину там, де Галицьке її втратило, себ то Остромірове по редакції чтеній старше; — б) в багатьох випадках Галицьке по лекції старше від Остромірового; — в) Остромірове дає декуди молодші чтеніям ніж Маріїнське і Зографське, при чім в більшості випадків Галицьке і Остромірове сходять ся. У випадках, де Галицьке і Остромірове не схожі в чтеніях і попри се різнять ся від Маріїнського і Зографського, там Галицьке дає молодший текст.¹⁾ Остромірове Ев. по думці Сперанського, займає вже дальше місце по Савиній книзі і Ассемановім кодексі.²⁾

Становище Галицького Евангелія стане ще яснійше, коли порівнати його з Търновським. На деякий звязок обох сих рукописів і інших староруських і староукраїнських пам'ятників, як Мстиславове, Добрилово, Юрієвське Ев., Сборники Святослава — звернув увагу Обляк у рецензії на працю Валявця про Търновське Евангеліє.³⁾ Тут звертає Обляк увагу на ряд слів в Търновськім Ев., що вказують на підновлене тексту. Се слова пізнійшого походження, які появляли ся поруч старих, але ще їх зовсім не витиснули, пр.: часъ поруч година, съборъ — съньмъ, лѣкъ — шоуи, нѣкъи — ѿетеръ і т. д, Галицьке й Остромірове Ев. сходять ся в багатьох випадках з Търновським, але нові слова заступлені в меншій кількості, як у Търновськім. Търновське Ев. дає відмінні переклади грецьких слів від Мар. і Зогр. Галицьке Еван. також і сим разом сходить ся з Търновським. Так подибуємо слова: иригъ замість вѣстици, прѣзоръ замість грѣдыни, посохъ зам. дръколъ, корити зам. понесити і т. д.

Сперанський доходить на основі сього до висновку, що редакція Галицького Ев., а може й його оригінала ішла тою самою дорогою, що редакція Търновського Ев., але тип його вийшов з Болгарії ще тоді, коли ще не виясвив ся тип Търновського Ев. Звідси його частинна схожість з Търновським Ев. і близькість до Остромірового, себ то до сього старшого типу, з котрого вийшла версія Търновського рукопису.⁴⁾

¹⁾ Сперанскій, *op. cit.*, стор. 98. ²⁾ Там же.

³⁾ Oblak V.: Trnovsko Tetrajévandjelije. Priobćio M. Valjavec, (Arch. f. sl. Ph. XIII).

⁴⁾ Сперанскій М.: *op. cit.*, стор. 101.

Вже Ячіч, обговорюючи Галицьке Ев. з нагоди видання його Амфілохієм, помітив різниці між найстаршою редакцією і також між Остроміровим Ев. та думав, що дві дороги мусіли вести літературні продукти з Болгарії на Русь: одна офіційальна, що йшла мабуть через Константинополь побережем Чорного моря, Дніпром на Київ і інші міста й друга неофіційальна, що йшла через нинішню Румунію, Трансильванію, Буковину й Галичину. Ся неофіційальна дорога вводила по його гадці новості, які не були дозволені під оком Константинополя.¹⁾

Архангельське Евангеліє не просліджено докладнійше з лексикального боку поза загальними увагами Воскресенського. На основі його помічень Архангельське Ев. в порівнанню з Галицьким зберігає більше старинний текст та зближається до Остромірового, Савиної книги, Ассеманового, Зографського та Маріїнського. Супроти піднесеного вже степенювання старини вичислених рукописів помічення Воскресенського не визначають ся глибиною. З них знаємо лише, що новостий в сій мірі, як се було в Галицькім Ев., не помічується там і тому воно списане з підкладу такого, який що найменше стояв на рівні з Остроміровим.

Евангеліє Верковича не заслуговало у Воскресенського на більшу увагу, а супроти сього, що брак нам інших заміток про лексикальний бік сього пам'ятника, мусимо вдоволити ся тим, що зачислене воно також до сих текстів, що зберігають ще первісну редакцію.

Евангеліє Евсевія 1283 р. зачислив Воскресенський також до сих, що зберігають первісний переклад. В останнім часі посвятив йому Голоскевич ширшу граматичну й палеографічну студію, в котрій дотикає й словарного стану сього пам'ятника.²⁾ Там підчеркнено лише архаїзми побіч нових слів, які почали поволи вкрадати ся в текст сього евангельського рукопису. На основі азбучного спису Голоскевича видно, що отсі грецькі слова остали ще неперекладені: алавастръ, асарни, класфимина, газофилакна, голгофа, дидрагома, юпимєрина, кентоуриннъ, кинонигиа, краннево мѣсто, лентни, лифостратъ, мюре, надра, истикина, параскевги, равви, статиръ, стадин, оцлокритъ. На місци сих

1) Ячіч, Я. В. Четыре крит. палеогр. статьи. Спб. 1884, стор. 71—75.

2) Исследование по русскому языку, т. III, вып. 2. — Евсевієво Евангеліє 1283 года. Опыт историко-филологическаго исследования Г. К. Голоскевича. Спб. 1914.

грецизмів появляли ся також і славянські слова, прим.: *хочла* і *похочла* *хочу ти* — и побіч старого *власфимиа*. Деякі нові переклади витискають зовсім грецизми, які лише декуди задержують ся. Так пр. загально уживаєть ся *пѣтокъ* попри рідке *параскѣвги* і також *лицемъ* *кри* попри старе *оупокрити*.

Що до глаголізмів, то Голоскевич згадав сї, котрі поволивитискають ся новими словами, які увійшли у т. зв. другу редакцію. Отже подибуємо такі слова, як право побіч старого *аминь*, *книжнии* (*δ πλησίον*), котре виперло старе *искрнии*, *блюде* (*πίναξ*) замість *миса*, — хоч сї два слова виступають побіч себе і в глаголітичних памятниках, пр. у Маріїнській рукописі. Далі: *нѣкни* побіч *ієтеръ*, *жидовинъ* — *нюдъ* *ки* (загальне), *жрець* — *иєрѣки* (частійше), *ієдиночадъ* — *иночадъ*, *кладдзь* — *стоуденець*, *книгъчии* — *книжник* (загальне), *шюи* — *лѣвыи*, *пастоуѣхъ* — *пастырь*, *пѣнѣкъ* — *цата*, *сѣньмъ*, *сѣньмире* — *сѣверъ*, *сѣкерице*. Вкінци подибуємо там і нові форми того самого коріння побіч старих із найстаршого перекладу: *чловѣкъ* побіч *чловѣчьскъ*, *великъ* — *велии*.

З того видно, що текст у великій мірі зберіг ся старий. Улягав він подекуди вже новим впливам, та рішачого значіння вони не мали. Тут знайшли відгомін сї стремління, які в Търновській Ев. змогли підновити все те, що не стояло в гармонії з духом часу, себ то з потребою зробити св. Письмо більше зрозумілим і доступним для сього народу, для котрого його проповідувано, для славянських Болгар, а не для Славян Паннонії.

Путнянське Евангеліє не було доступне Воскресенському, бо аж згодом побачило світ заходом проф. Калужняцького. Калужняцький не поминув питання про лексикальну сторону сього вельми цікавого для нас памятника. Путнянське Ев. заховало, як рідко котре з того часу, глибоко сягаючу старовину. Подибуємо там всі три категорії слів, які характеризували найстарший переклад. Грецизми остали ще ненарушені, прим.: *акридъ*, *аѣдронъ*, *власфимиа*, *динаръ*, *ѣфиміриа*, *катапетазма*, *кентѣрионъ* і т. д.; паннонізмів також не заступлено новими словами, прим.: *валии*, *вслѣпати*, *година*, *искони*, *искръ*, *искрнии*, *испрѣвъ*, *миса*, *неприазнь*, *область*, *рѣснота* *сѣньмъ*, *сѣньмиште*, *ієтеръ* і т. д. Остали тут також слова, які у другій редакції заступлено новими, утвореними з того самого коріння, прим. *братръ*, *велии*, *драселъ*, *иночадъ*, *книжникъ*, *пастырь*, *рыбитвъ* і много інших. Крім сих помічень порівнав також

Калужняцький рукопис Путнянського Ев. з такими рукописами, як Ассемановий, Сави, Остроміровий, Архангельський та Турівський (відривки). Із усього видно, що рукопис Путнянського Ев. підходить найближше до Ассеманового. Тому його текст старший від Галицького 1144 р. і від Остромірового. Сей консерватизм пояснює Калужняцький тим, що мабуть його підклад походив з того самого жерела, що й Ассеманового. Не досить того — тут ще по його гадці були причини культурного впливу і то іншого, чим той, котрого відгомом було Галицьке Ев. або Остромірове. Путнянське Ев. походить із Галичини, як се видно з граматичного розбору і з місцевих слів: пакъ, кочакъ. Галичина була найближша до місця діяльності перших апостолів. В сім часі, коли Кирило і Мефодій проповідали в царстві Святослава, входила вона, як се доказували Осолінський, Лінде, Шафажік, в склад його царства. Тим самим мусила вона стояти під безпосереднім впливом проповідничої діяльності перших апостолів. Глаголітичні підклади мусли мати своїх наслідувачів і тут, хоч сама глаголиця не задержала ся нігде. По думці Калужняцького підклад для переписчика Путнянського Ев. був глаголітичний. Виходить се з того, що воно не знає йотованого ѣ, котрого не знала також і глаголиця.¹⁾

Література нашого предмету збогатила ся би важним причинком, як би ми нині мали рукописи так званого Крилоського Еван. XIII—XIV в., про котре згадує коротко Гануш в Arch. f. sl. Phil. т. VI, ст. 118. Рукопис нині мабуть затратив ся, а по звісткам Гануша був у 80-тих роках минулого століття власністю тов. „Просвіта“ в Станиславові. На основі маленького уривку причисляє його Вондрак до найстаршої редакції. В якій степені ся редакція заховала ся, не можна оцінити супроти висше сказаного. Взагалі Вондрак помічає, що староруські євангельські тексти зближують ся найбільше до групи рукописів Ассеманового і Савинового, а лише в дальшій мірі до Зографського.²⁾

Так вичерпали ми євангельські тексти, про які можна було сказати ширше. Кирилівська часть Реймського Евангелія і Турівські листки не найшли доси належної оцінки і питане про їх

1) Kałużniacki Emilian: Monumenta linguae paleoslovenicae I. Evangelium Putnanum, стр. XLIII.

2) Vondrák W.: Altslovenische Studien. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. hist. Klasse B. CXXII: Über das gegenseitige Verhältnis der ältesten Evangelientexte, стр. 69.

клясифікацію в ряді пам'яток, що зберігають первісний переклад, остає отверте.

З інших книг св. Письма зупинимося передовсім на Апостолі. Апостольські тексти досліджував також Воскресенський ще ранше чим евангельські. Руководився він тим самим принципом, що й при клясифікації евангельських текстів і попадав у ті самі похибки, на котрі вже звернено увагу. Але матеріал у нього доволі багатий і при браку інших робіт працює самотужки в тім напрямі. Серед 34 списків Апостола найстаршої редакції „руського“ походження є усього 8 рукописів. З них українського походження є лише Крестинопільський Апостол XII в. Про його місце в ряді старих текстів у Воскресенського годі довідатися. Але тут дає нам неодноразово студія Кульбакіна про Охридський рукопис Апостола. Кульбакін, порівнюючи рукопис Охридського Апостола з Сліпченським, Шишатовачьким, Крестинопільським і Карпинським, доходить до висновку, що всі вони належать до одної родини та що один текст ляг в основу всіх чотирох рукописів. Однак вони виглядають неоднаково. Карпинський дуже часто відступає від первісного перекладу, підлягаючи струї підновлення текстів. Також Крестинопільський не лишився так дуже вірним старому перекладові, як се видимо в уривках Апостола Гршковіца. Він, як замітив Калужняцький, майже годиться з толковим Апостолом 1220 р., котрий Воскресенський положив в основу першої повної редакції, хоч він уже відступав від найдавнішого типу, репрезентованого фрагментами Гршковіца.

Із Псалтирив українського походження відомі лише уривки. Повний текст Псалтирив 1296 р. є білоруського походження, а не, як де-хто гадав, українського. Один уривок Псалтирив видав Я. Гординський під назвою уривка Псалтирив Лисяка. Обговорюючи лексикальну сторону цього рукопису (Arch. f. sl. Ph. т. 35), виказав його схожість з такими рукописами, як псалтир Болонська та Погодинська, котрі задержали первісний переклад. В деяких місцях видно незначну різницю, що вказує також на деяке поправлене і підновлене тексту.

Вкінці згадаємо ще один літературний пам'яток, а іменно „Бесіди на Евангеліє“ папи Григорія Великого, котрі Соболевський зачисляє до пам'яток т. зв. моравського походження. В його статі про пам'ятники моравського походження (Р. Ф. В. 1900 р.) знаходимо також цінні уваги над словарною частею „Бесід“. Він прийшов до висновку, що їх лексикальний склад неоднаковий. Більша частина слів належить до таких, які знаходимо в Ки-

рило-Мефодіївським перекладі Євангелія, Апостола й Псалтирі.

Тепер переходимо до другої категорії пам'яток, які Воскресенський зачислив до другої редакції, названої ним „руською“. На сю невластивість звертав я вже увагу. Воскресенського звало велике число представників сеї редакції на Русі супроти невеликого числа таких пам'яток у полудневій Славянщині. Як виглядала ся нова редакція і коли вона вповні довершила ся, розширюючись на всі книги св. Письма, бачили ми вже.

Зпоміж 55 „руських“ євангельських рукописів належить зачислити до українських рукописи: Мстиславове Ев., Добрилове, Типографські №. 6 та №. 7, Холмське, Луцьке, Поликарпове, Галицьке 1266—1301 та Київопечерського монастиря XIV в., інші є походження псковського, новгородського та білоруського. Що до Апостола, то у Воскресенського на 14 рукописів другої редакції не находимо ні одного українського. Але і не всі 14 можна без застереження сюди зачислити. Зпоміж них лише 3 можна полишити при другій редакції, інші зберігають у великій мірі старовину.¹⁾ Допера в найновіших часах завдяки виданню і студії П. Копка про Бибельський Апостол XIV в. ся прогалина заповнила ся. Копко зачислив його до сеї редакції, котру Воскресенський називає другою. Але й він робить се не без застереження. Видно там всі наслоєня, які переходив апостольський текст від початку. Пр. чтенія на суботи і неділі виказують звязок із найстаршою полуднево-славянською редакцією, яка задержала ся в Апостолі Сліпченським. — Крім відмін, що характеризують другу редакцію, маємо й такі, що не подібують ся ні в першій, ні в другій. Близше не займаєть ся Копко ними, а зазначає хіба такі слова, які виходили з незрозуміння тексту або які були свідомими додатками й доповненнями.

III.

Нешевність висновків на основі дотеперішнього матеріалу. — Тимчасові висновки про посередництво Києва в передачі сих течій, які розвинули ся у східній Болгарії, для Галичини й Волині. — Культурна зависимість Галичини й Волині від західної Болгарії, головню Македонії, по упадку Києва. — Підперте висновків Шахматова, основаних на графічних прикметах деяких гал-волинських пам'яток, лексикальними проявами.

Доси просліддили ми сі культурні течії, що приходили на

¹⁾ *Apostolus Byblensis saec. XIV. Grammatich-kritich analysiert von Dr. Peter Kopko. Denkschriften der kais. Akad. der Wissenschaften in Wien Phil. hist. Klasse B. IV, stop. 17—18.*

стару Русь з полудневої Славянщини. На начеркнене докладного образу всіх тих стремлінь, які панували в перших початках християнської культури на землях Київської і Галицької Русі аж по XIV вік включно, не достає нам культурного матеріялу, на основі якого можна би будувати певні висновки. Для того й досліди над питаннями культурних взаємин поміж полудневою Славянщиною й старою Русію не можуть мати відповідної повноти.

У балканських Славян бачили ми повільну перемену тих культурних вартостей, які полишили по собі перші апостоли Славян Кирило й Мефодій. Виразила ся вона у приноровленню до потреб ширших верств зрозуміти голошене їм слово Боже. Сі перемену, як ми бачили, були залежні у своїм розвою від географічних і етнографічних условин. В кождім разі сей перший рух проти старих традицій зміг ся найбільше за часів Симеона Болгарського, а продуктом діяльності його кружка була основна ревізія текстів св. Письма. Мимо малої кількості пам'яток болгарських або сербських, котрі могли би бути представниками того нового напрямку в перекладі св. Письма, можна сказати, що сей напрям взяв початок і був довершений на полудни, а не на Русі.

Стара Русь, передовсім Україна із своїм центром Київом, продовжала до часів домонгольських старі зносини з Болгарією в часті географічно найближше положеній до України. Остромірове й Архангельське Євангеліє можна вважати свідоцтвом ще старих традицій і у східній Болгарії, хоч воно повстало вже по довершених реформах Симеона Болгарського. Сі старі традиції передавано культурними зв'язками далі на північ і вони там держали ся доволі довго. Не так було вже у Києві в XII в. На основі Мстиславового Євангелія можна думати, що Київ в XII в. переняв радо новості, які йшли з полудня. А що сі новості, як ми виділи, йшли із східної Болгарії, можемо говорити про вплив культурних стремлінь, які витворили ся у східній Болгарії, на київську Русь.

Далі виділи ми, що не одна київська земля підпадала під сей вплив. На основі Галицького Єв. 1144 р. і також Галицького Єв. 1266—1301, Добрилового, Типографського, Холмського, Луцького, Поликарпового можна догадуватись, що й землі нинішньої Галичини та Волині підлягали йому. Питане тільки, чи безпосередно, чи посередно?

Коли ставимо питане посередництва, то маємо на думці посередництво Києва, як огнища культури старої київської дер-

жави і тих удільних князівств, що їх лучили тісніші звязки з Києвом. Доказів наглядних, котрі виходили би з порівнянь пам'ятників східно- і західно-українських, ми нині навести не можемо з огляду на їх брак із київських земель. Можемо лише на основі однородних явищ в обох частих робити здогади, що при могутнім впливі київської культури і при організації духового життя в давніх землях Володимира Великого культурні стремління київського осередка переносилися скоро й на західні частини, на нинішню Галичину і Волинь. Списки евангельських текстів так званої другої редакції з галицько-волинської області, згадані вище, не показують сього поступового переходу від найстаршого перекладу до нового поправленого, як се видно в Галицькій Евангелії 1144 року. Вони майже не різнять ся від сього поправленого перекладу, який репрезентує Мстиславове Евангеліє. З другої сторони не виключена і безпосередність — прямий вплив східної Болгарії. Але й тут здогад потребує більших і основніших доказів, чим ті, які нині можемо навести. Колиб Галицьке Ев. 1144 можна уважати відгомонам тих течій, які панували на сході Болгарії, то довершене того повільного переходу від старинного тексту до нового могло наступити вже у списках Ев. Добрила і Типографського, які що до часу не багато уступають Галицькому, тим більше, що на галицькій території вже дуже рано, бо в XI віці, була розширена ся нова редакція в інших церковних пам'ятниках, як се видно із списку XIII Слів Григорія Богослова.

Сьому здогадові може однак стати на перешкоді інша обставина, а саме існування багатьох списків св. Письма, які заховували старинний переклад, що так довго держав ся у західній Болгарії, Македонії та нинішній Сербії й Босні. Они дають свідство про культурні звязки Галичини й Волині із західною частию Болгарії. На се окреме становище Галичини вказували вже Осолінський, Лінде, Шафажік (*Slavische Altertümer*, II, 464.) та Петрушевич, котрі втягали її під сферу діляння першої паннонсько-моравської славянської Церкви. Калужняцький у своїм вступі до видання Путнянського Евангелія прилучаєть ся до їх гадки та пояснює одну графічну прикмету сього пам'ятника, а саме виключне уживане знаку є для є й для ю, впливом глаголітичних пам'ятників, бо воно характеризує ці пам'ятники. Крім сього пособляло сим культурним взаєминам і географічне положення, бо західна Болгарія й Сербія лежать ближше до Галичини, як східна Болгарія.

Сї культурні взаємини та вплив середно-болгарських пам'ятників македонського походження витворив на галицькій території окрему школу письма, котра переносила ся й далі на північ. Прикмети сеї графічної школи представив нам докладно Шахматов у своїй рецензії на працю Каринського про язык Пскова до XV в. (Ж. М. Н. Пр. 1909, кн. 7).

Сї графічні манери виступали найбільше в отсих написях: 1) в уживаню о замість у. 2) в написанях рү, лү, нү замість рю, лю, ню і на відвороті, 3) у зміненю букв є (к) і а (а), 4) у написанях є замість и і на відвороті, 5) у заміні ы – и. Вони виступають у великій мірі у Евсевієвім Евангелію й Верковича, саме у таких, котрі визначають ся архаїзмами під лексикальним оглядом. Графічні особливости сих пам'ятників ніщо инше як середно-болгаризми, що походили із західно-болгарської території, яка також творила перехід до сербської. Виступають вони в македонських пам'ятниках, як: Добромирове Евангеліє, Македонський Апостол, Боянське Евангеліє XII—XIII в. і також у' середно-болгарських із очевидними сербізмами, як у: Волкановім Ев., Берлінськім Сборнику кінця XV в., Евангелію Верковича XIII—XIV в. (Імп. п. б. I №. 43), Евангелію Білгородськім XIII—XIV в. №. 214, Евангелію Білгородськім XII—XIII в. №. 69, Евангелію Софійської Народної бібліотеки №. 184 та інших (Шахматов, Ж. М. Н. Пр. 1909, кн. 7, ст. 129 і дал.). Західно-болгарське походжене сих пам'ятників стверджене також і Цоневом (про Боянське Ев. думає Кульбакин інакше), котрий уміщує їх на ріжних територіях Македонії. Так пр. Еван. Білгородське №. 214 та Боянське XIII в. є по його класифікації західно-болгарського походження, а Добромирове, Білгородське №. 69 Е., Берлінський Сборник північно-македонського походження сербської школи (Цоневъ Б.: Класификация на българскитѣ книжовнѣ паметци отъ най-старо врѣме до края на XVI вѣкъ. София, стор. 22—27).

Та школа письма, говорить Шахматов у згаданій рецензії, витворила ся по упадку Київа, коли звязки між ним і західними краями перервали ся і в наслідок того Галичина й Волинь мусіли черпати безпосередно з полуднево-славянських жерел. Тим жерелом мала бути головно Охрида, котра на території західної Болгарії була видним культурним осередком. Однак можемо гадку Шахматова дещо змінити та сказати, що не одна Охрида була сим осередком, з котрого Галичина і Волинь черпали нові культурні засоби, але Західна Болгарія у ширшім значіню, т. є враз із Македонією і з граничними сербськими землями. На сїм

просторі не лише одна Охрида цвила високим культурним життям, але й інші визначні монастирі, як прим. у Злетово, Кратово і Скопле. Охридська школа видала такі рукописи, як: Больонська і Погодинська Псалтир, Сліпченський і Охридський Апостол, котрих тексти виказують схожість, як сказано, з уривком Псалтирі Лисяка та Кристинопільським Апостолом.

Участь Західної Болгарії в культурнім життю Галичини й Волині ми вияснили достаточнo. Дотеперішні висліди Шахматова, які показували ся у графіці деяких пам'ятників, ми підперли в той спосіб другим важним аргументом: лексикальною стороною деяких галицько-волинських пам'ятників, яка виявляла ся у стремлінню задержувати первісний Кирило-Мефодіївський переклад, а який берегли пам'ятники західної Болгарії й Сербії в більшій або меншій мірі. Се один бік порушеного нами питання. Другий бік питання дає нам лише поле до здогадів. Частина галицько-волинських пам'ятників стоїть під лексикальним оглядом найближше до типу Мстиславового Евангелія, типу, який мусяв розширити ся з Київа на цілу стару Русь. Се стає дуже правдоподібним супроти домінуючого значіння Київа, матери руських городів. Однак замітимо, що Шахматов видить деякий вплив македонських пам'ятників під оглядом письма і на сій групі пам'ятників (Добрил. Ев., Типогр. № 6, Гал. Ев. 1266—1301), хоч вони дуже незначні.

Вони могли переносити ся і на такі рукописи, які не мали своїх взірців у македонських рукописах. На наведених примірах бачили ми наглядно дві могуті культурні струї полудневої Славянщини, які змагали ся до XIV століття на українській території. Особливе значіння західної Болгарії в життю Галичини й Волині по упадку Київа і по перерванню з ним культурних зв'язків вийшло тепер на основі порівнянь лексикальних прикмет одної частини галицько-волинських пам'ятників ще яркійше. Однак не належить забувати, що хоч зв'язки з Києвом перервали ся, то традиції письменні ще довго жили в західних частях України, а доказом сього можуть послужити ці пам'ятники, які виказують схожість з Мстиславовим Евангелієм.

Думаю, що свою ціль ми досягнули, коли хоч з легка доторкнули одного питання, а саме відношення староукраїнських пам'ятників під лексикальним оглядом до полуднево-славянських. В наших доволі загальних начерках показали ми вагу таких дослідів для дослідження культурних впливів славянських земель поміж собою з одного боку і земель українських поміж собою.

з другого. Такі досліді цікаві тим більше, що деяка згідність виводів показала ся і на іншим полі, а саме на полі графіки. Колиб ми ще більше поширили поле наших дослідів під оглядом взаємностей поміж полудневою Славянщиною й Україною, то певно наші виводи могли би бути підперті і під иншим оглядом. Маю на думці палеографію. В сїм напрямі неоднo вияснила би нам найновіша праця Лаврова „Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма“ (Енцикл. Слав. Филол. вип. 4. 1., Петроградъ 1915), в котрій розглянено кирилицю у полудневих Славян — праця заосмотрена численними ілюстраціями. Лише всесторонність дослідів фільольогічних над староукраїнськими пам'ятниками зможе освітлити всі явища, які подибуємо у них і вказати заразом на їх жерело. Неодно питанє, яке тепер видаєть ся нам нерішене, знайде свою розвязку тоді лише, як постараємо ся освітлити його із ширшого становища, із становища історичного, яке відповідало би духови тодішного часу. А се нас провадить дорогою пізнання жерела нашої старої християнської культури, себ то полудневої Славянщини й опісля дорогою критичного оцінюваня своєї старовини.

Новосадський Апостол.

(Опис рукопису XIV. в.).

Подав *І. Свенціцкий.*

В бібліотечі Српске Матице в Новім Саді (Uj-Videk) зберігається пергаментовий рукописний Апостол, який набув 1851 р. Олександр Сандић на Герцеговині в місті Броді у священника Павла Твртковића. Власник книжки дав їй півшкіркову оправу з написом на хребті: „Херцеговачки Апостол српски словенски“.

В рукописови 169 л. 15·5 × 21·5 смт., з чого текст займає 10·9 × 16 смт. по 28 стрічок на сторінці. З деяких листків позістали тільки дрібні обрізки, як — 1, 68, 84, 169 б. Текст заховався від слів: „домоу симонова. сташе прѣз враты. и възглагоша въпрашаахоу. аще юсть симонъ рекомѣи петръ здѣ виталь. петрови же помышляюцю ш видѣкны. реѣ емоу дхъ. се можжи нщють тебе трыѣ. нь въставъ слѣзи. и иди сними ничтоже соумнесе. зане азъ послахъ те“. (Діян. 24, 18). Конець в рукописови таки бракує від 12-го зач. Павлового посланя до Жидів.

Письмо рукопису — середній устав нерівних обрисів, з симетричною букв **ВЖХЧЫЯ** у верхній частині рядку. Сей почерк нагадує дуже письмо болгарського Добрѣйшевого Євангелія, хоч сам Апостол молодший від Добр. Євангелія майже на ціле столітє.

Зміст рукопису: Діянія Апостольські від 24. 18 — Євѣрне посланіє л. 35, Петрова ѣпѣлиа а. л. 40 об., в. 45 об., Иѣванова ѣпѣлиа а. л. 49 об., в. л. 54, г. л. 55; Юдова ѣпѣстолиа л. 55 об., ап. Павла къ римляномъ л. 57, къ Кореньдиномъ Павлова ѣпѣстолиа л. 77, къ Кореньдиномъ посланіє Павлова вътор. л. 97; ѣпѣстолиа Павлова къ галатомъ л. 111; книги поущеные к' ефесномъ пръввые л. 118; книги поущенне къ ефилиписишомъ л. 125 об.;

книги поущеннє кь коласомь л. 131, книги кь солюнаномь л. 135 об., ѿ. л. 140 об., кь тимедею ѿ. л. 142 об., кь еврѣомь 153 — до вї. зачала.

Правопис памятника — сербський: без юсів, ь замість ѣ, для ы уживаєть ся постійно знак ьѣ, є замість ѡ. Знаки: є—ѣ, ы—и, а—я, ѡ, оу—ю, п—ѣ, д—т міняють ся без особливої послїдовности.

Для української філології сей памятник має тільки посередне значінє, як типічний представник сербської редакції церковно-славянщини першої половини XIV в., в якому деякі подробиці писівні, а саме: заміна ь—ѣ, ы—и, п—ѣ, д—т находять собі рівнолежників і в памятниках української редакції. З того приводу можнаби говорити й про сербське жерело згаданих появ, колиб вони не були викликані спільнотою — в тих разах — звучні обох частин славянства, південних сербів і східних українців. Свідчать про те найкраще волинські Пандекти Антіоха 1307 р. (опис І. Панькевича в Зап. т. 123—124), Бучацьке євангеліє XIII—XIV в. (опис автора в Зап. т. 105), та білоруське Лавришівське євангеліє поч. XIV в. писане на пограничу з північними говорами України (опис автора в Извѣстіяхъ Рус. Отд. Акад. Наук т. 18, кн. I, 1913 р.).

Явища в области групи типу -трѣѣт-, -тлѣѣт-.

Тому що ь майже всюди виперло ѣ в данім памятникови, в ньому стрічаємо тільки групу -трѣѣт-, -тлѣѣт-. Отже читаємо: тлъкы 4 об., исплъкн... б, б об., 35, мльвѣлаауоу 12 об., вльцы 19 об., обелькчише 32 об., шсквьрни 2 об., чрьвми 4 об., срьгемь 5, прьвиухъ 8 об., растрьзаше 11 об., трьга, крьчмниць 34, дрьзно-вениемь 35, грьдимь 38 об., грьдѣныа 50, 80 об., 110, изрьждаѣк, ирьжда 39 об., оумрьщквлѣень 44, кь трьпѣкныі 46 об., 72, 86, сквьрныи 57, скрьк... 19, 62 об., 72, 97, 97 об., 98 об. tris, прьв... 67 об., 118, 168, крьтьѣ 167.

Рівночасно стрічаємо цілий ряд слів з чистим р: скврна 1 об., 2 об., двры 4, 96 об., скрвы 3, 7 об., крвь 23, 53 об., мртвоу 33 об., — ыухъ 96 об., смрти 129. Дальше в закінченнях прикметників і слів: вѣрны 23, 77 об., 83 об., 92 об., 98, 146 об., 146, шврны 98 об., творць 36, 165, срарць 45 об., 54. А навіть лучають ся приміри вокалізації співголосих як лювѣь 46 об., 51 об., срьбропродавць 17, противнь 30, дѣовнь 93 об., праведнь 160.

Появу отсих написів можна пояснити тільки впливом аналогії глухих (нескладотворчих) ъ, ь залежних відмінків слово-зміни: люб(ъ)вѣ, предлв(ъ)ца, против(ъ)на, дѣлов(ъ)на, правед(ъ)на, яку писець переніс і на перший відмінок, де ъ, ь були голосними складотворчими звуками. Писець у згаданих випадках не пішов за народною живою мовою, яка йому вихопила ся принагідно в написах: тарась 18 об., сѣжаны ꙗ. 32, изкрагю 93 об. замість книжних: тар(ъ)сѣ, сажьни-, изврѣг-.

ь замість о, є, ѣ, та є. и на місце ь.

Писець пам'ятника нераз ставить ь основне і похідне (з ъ) і там, деб можна було сподівати ся о, є: назарѣфа 1 об., тьмни-цоу 11 об. bis, рьвноуѣте 93 об., льгько 104 об., врьтѣфѣхъ 167. А навпаки він заміняє первісне і похідне ь голосними љ, и, є в виразах: жьдоуѣть 19, жидѣте 127, петелемондѣ 20 об., поженеть мирь 43 об., вѣщєнє 128.

Аналогічно до розповсюдженого в старших текстах напису свѣт- = свѣт- в рукописови стрічаємо крім свѣтитєсє 128, мѣдѣ звѣнєщи 91, та втрьцю 33 з очевидним пропуском ь = ѣ (вѣтр- = вѣтр-).

В інших разях стрічаємо послідовну появу ь, ь = ѣ, узаконену давною письменною традицією, отже: при шкьнѣци 18 об., сьбраны (n. pl.) 4, сьтъникъ 1 об., 25, пльты 39 об., 44, 47 об., пѣскькь 165 об., люкьвю 138, ски 54 об.

Знаки: ѣт, љ.

Для первісного ки або ии в пам'ятнику вживаєть ся декілька разів знак ѣт, отже: трыє моужьі, швидѣнкѣт 1, ш оупованы 24, ш въздръжаны 27.

Але й само йори означає писець тим самим знаком ѣт, з точкою над і. Звуково знак љ рівноважить ся зі знаком и, бо писець міняє їх дуже часто. Для прикладу можна вказати хоч би тільки на писівню кількох початкових листків рукопису, бо вибирати всі приміри поперемінного ужитку писцем љ—и, значило би переписати одну третину пам'ятки. Отже: вына рады, петровы (dat.), вьстаны 1, вамы, годьню, пошлы, призовы 1 об., неприжзы, зѣмлы, оубыше, треты, снмы, велью 2, звѣры (acc. pl.), высещю, заколы (imperat.), призовы 20 об., глѣты, ѣтеры моужьі кѣпрѣсци кѣринѣисци (n. pl.) 3, велькь, тои ношы, известы 3 об., мнозы, сьбраны (n. pl.), вѣдвы вратниє 4, ктеры, вьрызоу на

на доу тверднть да доу крѣпнть. да со
 снѣнть. томоу слава и дръжава. въ вѣ
 кѣ вѣкомъ ахна снлю ахмль вѣрны
 мль братомъ. въ малѣтѣ ахсолню. на пи
 сахъ ахмль. маленсѣ вѣтельствоуе.
 сенъ быти истиннѣнѣнѣнн. въ мѣн
 шестонте. целюи тѣ въ нѣже вава
 вудонѣ. сызбранна. нмларысма
 мон. целюи тѣ себе лобзаннѣ мль
 лубвѣ. мнрѣ валь вѣтмъ. нн же
 шѣтѣ ісѣ ахмль. вѣтѣ. аг. шѣборна.

ШЕПЕТЪ БЫШЕШЕ ИЖЕУТЪ Б:

Снмль петръ. равна плѣ ісѣ хв. аюуѣ
 шнмль се въ равнюу тѣнюу въ роу
 снами. правда юбанашего спаса ісѣ хв.
 багтѣ в амь н мнрѣ. да доу мнмнть се
 въ разѣцмль вѣнн. ісѣ хв а нашего.
 н в а ш а м а м л ѣ в ѣ н ѣ с н л ы н ѣ г о . н а с о
 ш е і с ѣ ш н в о т а ц у н ѣ б л г ѣ в ѣ р с т в н ю .
 подана разѣцмль призвавшоу мау
 въ о в а ю с л а в о ю . н а з в о л е н н ѣ м л ѣ
 н м л ж е н а м л ѣ у т ѣ м а г а н в е л н і с н м а ш ѣ
 т о в а н н а п о д а н а б ы ш е . д а с н і х ѣ р а
 д н ѣ о у д е т е в ѣ н ю н ѣ р е д ю п р и ч е с т ь
 н н ц н . н ѣ в ѣ т ѣ ш е м н р ѣ с і с ѣ х а п о х а
 т е н е с е в р ѣ н н ѣ х ѣ . н с а м а м л ж е с е н е т ѣ
 ю т ь ш а м н ѣ п р и н е с ь ш е . п а д а д н т е

являе соудаша. и чини мѡстѣн. цркви
 саломъсѣн. ѡбзѣ ѡци наше кльнѣн
 іскѣ. блгѣ вальнмѣрѣ. ѡбѣнѡца
 нашего ггаіска. двалѣтн дльѡмнѣ
 слѣбѣ всегда ѡвасѣ. да въ брѣіе іакѡмѣ
 достѡннѡе. іакѡ прѣвзбращае тѣсѣ
 вѣраваша. и ллѡмѣн тѣселѣнѣн. и дн
 пагѡсѡіе гѡѡвѣдѣвасѣ. вѣсе бѣ. іакѡ
 мѣна мѡсѡлѣмѣ вѣвасѣ. двалѣтн се въ
 цркви дѣлѡнѣхѣ. за вѣрѡу вѡшѡнѡу
 тѣрѣ мѣнѣн тѣрѣтнѣнѣ. вѡвѣдѣвѡ
 не мнѣхѣ вѡшнѣ. и пѣхѡдѣхѣ мѣ пада
 не дѣте. и вѣлѣннѣ правѣ дѣла гѡсѡуда
 бѣннѣ. іакѡ мѣсѡбнѣтн се вѡлѣ црѣтнѣнѣ
 бѣннѣ. занѣ мѣнѣн тѣрѣ мѣте. аще не тѣ
 и правѣ дѣлѡ ѡбѣвѣдѣтн. пѣхѡлѣстѡу
 дѡшннѣ вѡвѡдѣ. и пѣхѡушнѣ мѣсе. лѣ
 гѡсѡтѡу сѡлѣн. вѣнѣ дѣннѣ гѡ нашѡгѡ
 іска. ѡмѣсе сѡнглѣн снѣлѣннѣ гѡ. вѣ
 ѡгннѣ пламѣнѣнѣ. дающѣ ѡлѣщѣннѣ
 нѣ. не вѣдѣ вѣшнѣлѣнѣ. и пѣсѡлюшѣ вѣ
 шнѣлѣ блгѣ вѣсѣтѣ вѡннѣ. гѡ нашѡгѡ
 іска. тн се ѡудѣ прнмѡу тѣн пагѡу бѡу
 вѣу мѡуѡ. ѡнѣ цѣгѣ мѣ вѡнѡ сѡславѡ.
 ісрѣпѡстнѣ гѡ не гѡдѣ прн дѣстѣрѡсѡлѡі
 тн се вѣстѣхѣ вѡнѣхѣ. нѣудѣ нѣ бѣтн.
 вѣ вѣсѣдѣ вѣрѡ вѡ вѡшнѣхѣ. вѣтѡ іе. не.
 ісѡдѣннѣ. брѣіе іакѡу вѣрѡсе пѡслѡ

соудишы чръкмы 4 об., поуѣты гнѣ правнѣ (ас. pl.) 5, глыта (imperat. dual.) 5 об., не мо҃глы ѣсте 6, вьстаны 7, моужы (voc. pl.) 7, 8 об., изиты 12...; ми (*ημεῖς*) 2, прѣкѣрати 4, обичаа 12 об., шмыи грѣхи свое 23, 111, обичаа... погнѣкаъ 28, явити свѣти срдчныи (ас. pl.) 80 об., ѿ срѣди 81, непокривеною 88 об., сти-дѣкниѣ 95, крити 100, (шість раз), грѣхи вашими 119.

Отсе перемѣшане обох знаків ы—и виступає еще яснѣше в складах з подвоєною голосною, напр.: да любыимь, любыи (imperat.) 54 об., безь скверныи 57, хвалыишисе 59 об., выи 80, мьи 155 об., грѣшныиции 113, грѣшныицыи 143 об., блѣоухвалыимь 136, при коурьыи 168, дру҃гымь 164 — і свѣдчить про їх звукову ідентичність.

Здвоєнє голосних.

Писець рукопису здвоєє часто в поодиноких довгих складах, без огляду на їх положене, складову голосну, отже: похвалаа 60, исходаа 166, срекролювиене 148, свѣе 150, льстици 54 об., имени 55 об., иудені 78, сестрии 146, хвалити 140 об., избрань-ниими 147, сарьра родни 165; зваань 77, стрѣхъ мно҃гаахъ 148, ш семь истѣиель 125 об., грѣднитсе 80 об., хвалишисе 59 об., 80 об., къ срдциихъ 103, излиха 126 об., соупротивниихъ 137, синихъ 137 об., похвалитице 118, невидимниихъ 164 об.

З сим явищем стрічаємо ся в деяких памятниках південно-славянського походження, як: в Святославовім зборнику 1073 р. (Р. Ф. В. 1899 I—II) особливо в основах з а, и; в Тріоди цвітній Киянина (Моск. Типогр. Б.—ка № 137), списаній з сербської основи на грані XII—XIII в.: книгии силъ 286 запис, съ оученикии 152 об., ранки (ас. pl.) 155 об., 180, приде постра-датни 156 об., пакыи 157, прошебразыи хъвы (instr.) 158, милости 160 об., еѣси ныи 161, 175 об., 181, 186, чѣвкыи (ас. pl.) 172, 182, прѣрокыи моиими 172 об., законныи (ас. pl.) 173 об., славыи 175, къ поуѣстынии 176, отпуѣстии 176, гвоздиімі 176 об., одежи (ас. pl.) 177, рабьскыи (adv.) 177 об., страстии 179 об., на ка-мени 182 об., горыи 186; та місцями в апракоснім Євангелію XIV в. Киіво-Печерської Лаври (№ 1.) — народни мнози, ш кѣши 27 об.

Ідентичність ѣ—є, його поява замість а, и.

Знаки є, ѣ спорадично міняють ся. І так ѣ вживаєть ся писцем замість основного є в тих разях, що і в старших цер-

жовнославянських пам'яток: гьвѣкъ постійно, шьтѣкъ 34 об., раздѣлѣння 90, прѣвѣннѣю 67-об., 131 об., 153 об., 166, 168, младѣнець 42, 59 об., 91 об., 157 об., житѣискы 47 об., 50, 70, 82, корѣнь 70, 74 об., 147 об., 167 об., по повѣлѣннѣю 148 об.; та й особливо, без аналогії з давніми пам'ятниками воно замінюється через є: влзѣкъ хвалѣ 119, при рецѣкъ 10 об., целовавъ 15, 46, въ вецѣкъ семь 119.

Навпаки ꙗ з'являєть ся намісць є: растѣтѣкъже (imperat.) 49 а., лѣжюще съ моужьмы 82 об., стѣфанниовъ 87 об., обѣцѣтѣсе 134, та замість ѡ = серб. є: тѣрѣкныи сидонаны 4 об., кориндѣкъ 14 об. і замість основного и: на степенѣкъ 22, при моужѣкъ, -ѣви 65 bis. Єсть і противлежні появи тої заміни ꙗ—и, як: варѣнѣви (dat.) 8 аналогічно до наулови, въскотоложьствѣ поруч з пианствѣкъ 44 об.

В gen. sg. і ac. pl. женських іменників переважає ново-сербське є замість ѡ, ꙗ: пыще 7 об., зѣмліє 13 об., когыне вѣше 17 об., немощи наше (ac. pl.) 67 об., своієє пользе 88, (пользи 91), стѣзе (ac. pl.) 167 об., старице, вѣдовице 146, птице 2.

В рукописі стрічаємо ще появу йотованого є (іє) замісць звичайного є, отже: слово гїє 6 об., тѣкѣсь 9, телѣсь 13, -а 13 об., 17, 82 об., понїємъ 16, ѡдѣкѣсь 113 bis, морїє, але — въ моры 87, гїємоє 13 об., гїєть (bis) 61, 69 об., хранитѣлїє 58 об. (bis.), гоувитѣлїємъ, але — досадитѣлїємъ 87. Отсе явище можна би злучити з давнім правописом найстарших пам'яток церковнословянщини, по якому писало ся: гїне, по нїємъ, морїє, хранитѣлїє. Але всі случаї іє в нашому пам'ятникови настільки принагідні, що скоріше належить звязати його з загальною мішаниною йотованих і чистих голосівок, дуже частою в сьому рукописови.

Зміна чистих і йотованих голосівок.

З огляду на виразний сербський характер рукопису — появу ю замість оу на місци давного ж годї ставити в причиновий звязок із затратою первісних носових звуків. Навпаки, тому що ю з'являєть ся й замість основного оу, та стрічаєть ся ціла низка появи оу замість основного ю — з одного боку, та багата ріжнородність в заміні: ѡ — ѡ, ѡ з частим зазначенем м'якості суголосих — з другого боку, то належить глядіти на всі ті появи, як на особливости писівні і діалектичного характеру нашого рукопису.

А) Поява ю на місце давнього ж: годыню, истиню 1 об., тькнювже 4, старкншину 5 об., в'кчнюю 6 об., придю 7 об., штоудю 8, юдю 9, 10 об., велькю 15 об., противлахюсе 16, долю 18 об., идюцю 22 об., идють 25, сьнюзньць 25, -це 25 об., на пюти 27 об., сюдь 27 об., сюца 29, малю и велькоюу 30, изм'крше глєюю 32, не познавахю 32 об., штоудю 34, вөдю 38, мьздю 48, правдю 50, истиню вь неправдю 58, искюшлєши 59 об., акьлю 76, люкавьства 81 об., рюц'к 90 об., жьдю 96 об., в'крню 103, поидю 103, вьн'ф юдю 103 об., вьнютрь юдю 103 об., приидють 105 об., дью 107, ню (= нж) 107 об., жидю и пр'квөудю 127, в'крю 142 об., недюгь 147.

Б) ю замість первісного оу: слюжешимже 5, мимонлүти 18 об., слюженнємь 21, кь дамаськю вь полюднє 22 об., по законю, послюшавже 23, югю 33 об., єєлнню (dat.) 59 об., лючшала 59 об., тьне 61, жидовнню 69, разюм'к 78, члвкю 88, вездюшнага 92, изврагю 93 об., сьлючлємь 129, чөдю 142 об., вьнючета 146, исаюлю(!) 168, вьн'к станю 169.

В) оу замість ю стрічаєть ся рідше, а переважає після л: сьблөудлємо 40 об., клоучешюсе 45, клоүсти 47 об., сьблөудлє, сьблөудєть 49 об., люблөу 53, сьблөудше 55 об., сьблөудєннє 83 об., всоу к'фрөу 91, сьтквөоу 92.

Г) я замість л: была 15, єєтєри 25, 95, расматраєть 89 об.

Д) а замість ш, ж: номышлалюцю 1, 36, 58, прил'кпллтисє 1, иц'лалє 2, кр'кпллшєсє 4 об., 16 об., противл'лшєсє 5, славлаахөу 6 об., др'ккнаагө 20 об., влнжнаагө 36 об., 72 об., коравла 33, опаллємо 38, вьзбранати 27, землл 40 об., вола 42, пл'кнлющє 66, гөнаахь 94.

Е) З сею зміною йотованих і чистих голосівок вяжєть ся поява: а) особливих знаків " над співголосими перед основними йотованими голосівками, або їх чистими рівноважниками. Одначє в сїм явищу годї добачати якє-небудь-правило в родї діякритичного означєня змягчених співголосих, бо сєй знак б) з'явлєєть ся й над основними твердими співголосими, або в) його не буває над дїєсно змягченими перед чистими голосівками, як рівноважниками йотованих. Данї рукопису засвідчлєть се вповнї:

а) прил'кпллтисє 1, противл'лшєсє 5, возлюблєннємь 9 об., мл'в'лллхөу 12 об., земллє 13 об., оумьшл'єннєннє 14, рымл'тнннє 23 об., промьшл'єннємь, гл'ємь нань 26, гл'ємьхь 31 об., коравлл 32, 32 об., коравл'ь 32 об., влнжнаагө 36 об., пл'тты 39 об., 44, земл'єю, клєтвөю 40, землл, заблөудить (частїше -лю), кроплєннє, сьблөудлємо 40 об., оумрьцьв'лєнь 44, вгн'ємжє 41, 48, вөззнь

(bis) 53, жи́знь 53 об., лю́бѣь 51 об., лю́бѣи (bis) 53, оу́мире́ь 95, мѣ́ю 95.

б) и́ топлѣти 33, излага́ють 53, мѣ́лѣдѣньце́ь 59 об., злѣкнѣ́ 81 об., шѣ́ласти 86, гѣ́лака 88 об., зла 24, 111, зѣ́ла за зѣ́ла 140, мѣ́лада 151 об., козого́ласованѣ́и 44 об.

в) кора́вѣла 33, помы́шляюще́ 36, вола́ бжита́ 42 об., просла́вляютьсѣ́ (bis) 45, ко́уочающе́ 45, погы́вѣкам 49 а. об., сово́уодае́ 49 об., послѣ́дна година́ 50, пѣ́вляютьсѣ́, помы́шляе́ма 58, помы́шленнѣи 58, помы́шляе́ши 59, прѣ́тиклающе́и мѣ́е 59, сѣ́ставляють 60 об., па́кнляюще́ме 66, по́гоуѣлаи 73 об., гѣ́лаахѣ́ 94, тѣ́кмѣкѣ́ 113, кѣ́гсхѣ́лавыи́ь 136.

Ж) Осібно́ групу становлять вирази з отверділим р. свійським живій сербській мові в тих складах, в яких церковнославянщина ставила звичайно йотовані самозвуки. І так читаємо: твѣ́рахоу́ 8, 31 об., 33, (сѣ́)твѣ́роу́ 65 об., 82 об., 86, 92, 98 об., распра́ 24, кѣ́сара 28, 28 об., 30 об., 34, -оу́ 28, 28 об., -о́ь 32, цѣ́роу́ 28, 28 об., 42 об., назарани́на 29 об., па́стыроу́ 43, -ѣ́ 122, (па́стири 169 об.), мо́роу́ 56 об., вѣ́ морѣ́ 87, (мо́ре 87).

Подібно-ж тверді окінчення стрічаємо в іменниках на -ь, -ць, -ца, та в основі вьс-; вѣ́сак — 4, 13 об., 17 об., вѣ́са — вѣ́соу́ 30, 91, по вѣ́ѣи вѣ́селѣ́нѣ́и 3 об., 6 об., 8...

Дрібні фонетично-правописні особливости.

В рукописови маємо кілька випадків ужитого неповного оу́ тільки з першою частиною о: за ко́ю 23 об., хѣ́роу́ьь 161 об., цѣ́кломо́дри 30 об., мо́дри 70 об., само́нак 166 об., иско́шеннѣ́ 35, вѣ́ро | гѣ́а 36 об., мо́литво | твѣ́ритѣ́ 40, и́моу́ще́ме гѣ́тѣ́ь 44 об., мо́ | дри 70 об.

Осібно́ стоять написи — стѣ́фѣ́на 23, але́ѣ́ндѣ́рь 143 об., як очевидні сліди впливу попереднього складу на руку писця.

Зате: вѣ́скрѣ́сьньшѣ́лаго 66 об., за́кьшѣ́ню 145 bis, срдѣ́-вѣ́дѣ́ць 8 об., цю́дню 56 — суть живими свідками націоналізації книжної ненародної основи, подібно як її стрічаємо в написови рѣ́ть 46. (замість рѣ́дь = рѣ́дь), мѣ́тежа́ 17 і ѣ́зыцѣ́хѣ́ (=ѣ́зыцѣ́хѣ́) 21. Аналогічно до за́кьшѣ́ню в пергам. Прологові XIII—XIV в. Народної Б-ки в Бєограді № 27 стрічаємо: ко́удѣ́шникѣ́ 89 і ко́удѣ́шникѣ́ 33 об.

Рівнож виключно сербськими в своїй основі належить уважати написи: з заміною д—т, ф—п.

Звуки д—т, п—ф часто міняють ся: фѣ́рдѣ́нѣ́тѣ́ь 96, 97, дѣ́мотнѣ́ь 98, тѣ́дь 103 об., 109, 110, 112, фѣ́лѣ́сопѣ́ (gen. pl.) 13,

филюкъ 27, пиликѣъ 27, фамьпиа 31, 76 об., ѳефента 76, ферь-
сидоу фелогонта 76 об., проугни 33 об., въ пилифисѣхъ 136 об.,
ософомъ 162 об., самѡфонѣ 166 об., въ вртѣфехъ 167.

Найблизче підходить з того погляду до Новосадського Апостола Мирославоуе Євангеліє і Євангелія XIV в. Нар. Б—ки в Београді № 92 (кыпа 166 об., филифа 166 об., 167, фити чашѣ, исфиета 13, ѡпарисни 68), та Єванг. і Апостол. читаня XIV в. Сербської королев. Академії № 2 і Народної Б—ки з XIII в. № 296.

Єще більше інтересними для мови пам'ятника є дублет: жена свѡимъ тѣломъ да не владетъ — моужь с. т. да не владетъ 83, з фонетичного боку через рівноважність складу де і ге, очевидно в наслідок стягнення складу -дѣієтъ в -дѣтъ.

Стягнене і уподібнене голосівок замічаємо єще в слідуючих виразах: выскѣхъ 19 об., оканныи 66, покавшихъсе 110, ѡдамѣ 94 об., къ брати 138. Явище доволі часте ві всіх старших пам'ятниках.

В відміні замітні ще: поява закінчень -ѡни, -ѡмь, -ѡвъ замість первісних -ѡни, -ѡмъ, -ѡвъ: монсѣкѡвъ 8 об., монсиѡво 99 об., ниєсѣкѡвъ 74 об., фарсѣкѡмь и садоукѣкѡмь 24, злодѣкѡмь и до-
бродѣкѡмь 42 об., нюдѣкѡви 59.

Прикметники в відміні годять ся деколи з іменниками, до яких належать. Отже: сѣомъ и зѣломъ 1 б об., сь вслѣцѣмъ дръзновенніємъ 35, закономъ скободномъ (dat. pl.) 37, въ не-
приазнинахъ трѣбахъ 44 об., ложесномъ сарьриномъ 62 об.

Загальна характеристика пам'ятника.

На основі сього матеріялу можна сказати, що Новосадський Апостол походить із першої половини XIV в. (заміна йотованих і чистих голосівок, виключне ѣ, перевага и — ѡ, подвоєне -ѡи, -ѣє, -ла, дві точки над і, часта заміна р—т ф—п, та часте є замість ѡ) і належить до типічних сербських пам'ятників з деякими слідами живої мови в своїй флексії. З сербських пам'ятників він найблизше стоїть до Мирославового Євангелія.

Слова св. Єфрема Сирина

в перемиських пергамінових листках поч. XIV в.
Подав *Ярослав Гординський*.

І. Палеографічні прикмети.

Др. Василь Щурат передав мені для наукового використання чотири пергамінові листки — останки одної чи двох більших рукописей, відкриті ним при помочи мітрата о. Мирона Подолінського в бібліотечі гр. кат. Капітули в Перемишлі 1906 р.¹⁾ З двох (зі „Словом ко брату падшему“) зроблено верхню обгортку паперових окладинок рукописного записника, спорудженого й оправленого 1699 р. Василем Борецьким, нотарієм гр. кат. Консисторії в Перемишлі. Той записник, що зберігається й далі в архіві перемиської гр. кат. Капітули, розпочинається й далі копією номінаційної грамоти, якою Василя Борецького назначають ся консисторським нотарієм 1698 р., і містить у собі далі *instrumentum publicum* для введення єпископа Інокентія Винницького в посідане дерманської й дубенської архимандрії, уривок акту в справі ніжанковицького вікарія Михайла Сідловича, ревізію церков мушинського деканата з 1740 р., ревізію яворівської церкви з 1739 р. і *taxatio ecclesiarum* перемиської дієцезії.²⁾ В оправі другої книжки знайшли ся два інші пергамінові листки.

Ті чотири листки походять, здається, з двох рукописей — по два листки з кожної — подібних на перший погляд форматом,

¹⁾ Два листки пробував розслідати сам др. Щурат, стверджуючи, що змістом двох карток є „Слово ко брату падшему“ Єфрема Сирина, та означуючи палеографічно походження їх з кінця XIII або початка XIV ст. За відступлене рукописи й деяких заміток до неї, якими я користувався, складаю д-рови Щуратови прилюдну подяку.

²⁾ Зміст записника подав др. Щурат.

письмом і змістом. Пергамін листків гарний, тонкий і добрий, бо задержав ся в досить незнищенім стані. На двох перших листках є він дещо грубший і твердший. Він — жовтавої краски; колись був очевидно білий. Письмо двох останніх (тонших) листків ріжнить ся в дечім від письма двох перших (грубших): воно красше, тонше, а віддаль між поодинокими буквами більша — мабуть маємо тут до діла з двома переписчиками, хоч оба вони були з тої самої школи. Текст на всіх чотирох листках писаний у два стовпці. Поодинокі листки, упорядковані на основі змісту, виглядають ось як:

1-ий листок. Перша сторона починаєть ся рядком: ...а... ѣ (в першій колюмні); и при... (в другій колюмні); оборот: оутра глю (в першій колюмні); иѣ иствори... (в другій колюмні). Листок довгий на 33·5 см. По боках обтято його нерівно, тому й його ширина неоднакова, пересічно 17·5 см. На горі й на долі незаписана смужка, широка на горі 3·2 см., на долі 6·2 см. Листок має два зігнення: з гори й долини (оба широкі 2·4 см), зроблені переплетчиком XVII в. При зігненню потворили ся в пергамині діри. З тих дір одна, на горі (глибока 2·5 см) ушкодила досить значно текст. Крім того є значна діра з правого боку в першім ряді тексту (також 2·5 см довга) і цілий ряд менших дірок — числом коло 20 — з яких деякі ушкодили текст. Перша сторона була видно на верху оправи, тому вона так замащена й полиняла, що з тексту можна тільки небогато відчитати — та й то з великим трудом. Оборот читкий дуже добре. На обох сторонах маємо по дві колюмни, але одна з них (на першій стороні з лівого боку, на обороті з правого) обтята нерівно так, що всі рядки в ній не мають початку, зглядно кінця. Друга колюмна (на обороті перша) ціла, але на першій стороні можна тільки небогато відчитати з неї.

2-гий листок. Перша сторона починаєть ся рядками: ...хъ (перша колюмна); стъ врагъ... (друга кол.); ієс... (третья кол.); оборот:¹⁾ (перша кол.); доволѣють те... (друга кол.);¹⁾ (третья кол.). Довгота, незаписані смужки й зігнення як у 1-шій листку. Ширина пересічно 18 см. При горішнім зігненню дві діри (з них одна більша), але вони не ушкоджують тексту. З лівого боку (на обороті з правого) на розі вирізано кусник пергаміну: 2·5 см глибоко, близько 6 см в шир; береги вріза дуже нерівні. По боках обтято рукопись нерівно, передовсім з лівого (на

¹⁾ Годі що небудь відчитати.

обороті з правого боку). В 4-тій стрічці вирвано кусник з ушкодженням тексту в 1-шій (на обороті в 3-тій) колюмні. При долішнім зігненню й по цілім пергаміні дірочки (по записаній частині їх до 17), без значнійшого ушкодження тексту. З лівого боку (на обороті з правого) у віддалі 3·5 см від краю слід із колишнього зігнення пергаміну, випростованого переплетчиком XVII в. Відси і взяли ся три колюмни тексту: 1-ша — се кінець другої колюмни із першого листка „зшитка“, в який була зігнена колись рукопись; третя — се початок другої колюмни другого листка „зшитка“. На 1-шій стороні текст на загал добре читкий. На порожнім місці між 1-шою і 2-гою кол. сеї сторони було наліплено 6 карточок різної величини — певно в переплетницьких цілях. Трех карточок уже нема (тільки слідне по них місце); одна карточка паперова, дві другі з грубого пергаміну. Пергамініві карточки порожні, а на паперовій можна відчитати число: 1395 і ще якесь двоциферне число під сподом: 10 чи 60. Понизше тої карточки аж геть через другу написано рукою о. мітрата Подолинського, як пояснив мені др. Щурат, замітку: „Писано г. 1395 якъ указовала карточка наклеєна. Вынято сіи 2 листы изъ окладокъ Консistorской книжки переплетенои въ р. 1699“. Автор замітки приймив число 1395 за дату написаня листків. Міг се зробити лиш без пильнійшого палеографічного розбору. На обороті, що була верхом окладинки, текст тяжко відчитати, бо він декуди вилиняв або закритий темними плямами. На місці між 2-гою і 3-тою колюмною було щось написане значно пізнійшим письмом, але прочитати з того можна хиба ось які числа, одно під другим: 1575 (чи 1505), 103, 310, 310 (вдруге), 313, 316, 310, 1390 (?). Се мабуть якийсь рахунок без внутрішнього звязку з рукописю.

3-тій листок. Початок: *єть нк...* (1-ша кол.); *весе моего* (2-а кол.); оборот: *миши сж...* (1-ша кол.); *ма станочть* (2-а кол.). Довжина листка 30·5 см, ширина пересічно 18 см. Листок на горі, а може й з долу обтятий не зовсім рівно; на долі по середині вирвано кусник більше як 1 см глибоко. Боки нерівні: лівий (на обор. правий) вирваний з книжки, якої картокою була наша рукопись; правий (на обор. лівий) трохи обтятий, з ушкодженням тексту, мабуть переплетчиком XVII в. В листку менших і більших дірок около 30 — деякі з них ушкодили дещо текст. Текст починаєть ся з гори 1·5 см низше; віддалене тексту з правого (на обор. з лівого) боку від краю таке саме. На долині 4 см порожного місця; віддалене обох колюмн письма около 2 см. Текст на 1-шій стороні читкий дуже добре; на обороті

він дещо вилиняв або згубив ся під плямами, але загалом єще досить читкий. На обороті в горішній частині між текстами колюмн написано письмом, здаєть ся, XVIII в.: 1702., а під сим: ad 1703 і щось між 4-тим і 5-тим рядком 2-гої колюмни, мабуть знову якісь рахунки. Низше видно також сліди якоїсь записки латинськими буквами.

4-тий листок. Початок: ієже глѣхъ. (1-ша кол.); же нѣ има... (2-га кол.); оборот: сѣ... т... и... (1-ша кол.); н... хъ. они... (2-га кол.). Вигляд листка як 3-тього. З правого (на обор. з лівого) боку кусничок пергаміну з частинкою тексту 1-шого рядка вирваний. Дірочок значно менше й вони не шкодять текстови. В 10-тім рядку з правого (на обор. з лівого) боку пергамін роздертий на більше як 2 см. З долу вирваний тільки маленький шматочок. Текст на 1-шій стороні читкий дуже добре; на обороті дещо вилиняв або замазав ся.

Письмо нашої рукописи належить до типу устава, ініціалів нема, всі букви т. зв. малі, писані чорнилом, темнішим у двох перших листках, але у всіх чотирох дуже добрим, як звичайно в наших давних рукописах. Тепер приглянемо ся ближше почерковій букв в обох парах листків окремо. Для скороченя буду значити листки римськими числами: I, II, III, IV — відповідно до порядку тексту.

Зазначу ще, що більший формат листків і письмо у два стовпці вказує на се, що то уривки більших рукописий, здаєть ся, збірників слів Єфрема Сирина.

Листки: I і II.

Рукопись полніювано, але так легенько, що слід лінійок майже зник. Обі колюмни тексту відділено також лінійками з гори на діл; з початку 1-шої колюмни—є дві такі лінійки у віддалі нецілого 1 см. Поза ті лінії виступають букви мало — та й то тільки з правого боку. Букви писані над лініями, дуже старанно й рівно, ставлені просто — як се звичайно буває в давних наших рукописах.¹⁾ Букви високі загалом 5 mm. В гору крім ѣ і значків над буквами не виступає ні одна буква. Про перетягнення в долину скажу низше.

У почерку поодиноких букв бачимо ось які важніші прикмети:

¹⁾ Е. О. Карській. Очеркъ славянскої кирилловскої палеографіи. Варшава. 1901, стор. 129 і 169.

а — подібне до незамкненого трикутника. Ліва, кругла сторона має обі риси тонкі й звичайно легко вигнуті; права, грубша риса похилена звичайно в правий бік; обі частинки лучать ся на самій горі. З гори й долу кінчить ся буква маленькими поземими рисами, які знаходимо й у інших букв — се дає письму вигляд старанности. Трохи відмінне а є в І об., 2 колюмна, останній рядок, бо тут ліва сторона висунена дещо понад лінію. Але се не має палеографічного значіння. Подібне а як у нашій рукописі, бачимо в Псалтирі 1296 р.¹⁾ або в Євангелію XIII—XIV в.²⁾, тільки в нашій рукописі букви не такі товсті.

к — має зубець не дуже острій. Між зубцем і долішньою круглою частиною досить широка прогалина. Долішня частина не виступає поза горішню. Взагалі ся буква писана гарно й симметрично.

к — має часом обі частини майже рівні; але звичайно горішня трохи менша. Долішня частина дещо круглїша. Подібне к є в Псалтирі 1296 р., Євангелію XII—XIII в., рідше в Афонськїм Служебнику XIII—XIV в.³⁾

є — все вузке.

іє — так вагне з палеографічного боку, писане на старий лад: риси при і і при є лучать ся все з собою трохи висше середини букви. Може часом риса при є потягнена дещо низше від риси при і, але все таки лучить ся з нею. Таке іє стрічаємо в рукописях до XII в.⁴⁾

ж — писане на пять рухів. Верхня частина дещо менша від долішньої, але ще не надто мала. Ломані лінії перетинають ся або в одній точці або правий бік дотикає прямовісної лінії дещо низше чим лівий. Бічні риси — горішні й долішні — мають нахил до заокруглення. Подібне ж є в Псалтирі 1296.

з — має видовжений вид. Верхня головка тонка й сягає до самої лінії. Вона збудована в той спосіб, що малий зубчик зачинає позему лінію, яка острим кутом лучить ся із скісною, вигнутою. Долішня частина лучить ся з горішньою лагідним кутом, бо долішня в тім місці грубша. Далі долішня частина

¹⁾ Е. Θ. Карекій. Образцы славянскаго кирилловскаго письма съ X по XVIII вѣкъ. Варшава. 1912, стор. 32.

²⁾ А. И. Соболевскій. Палеографическіе снимки съ русскнхъ рукописей XII—XVII вѣковъ. Спб. 1901. Таб. I.

³⁾ Карекій. Образцы, стор. 36.

⁴⁾ А. И. Соболевскій. Славяно-русская палеографія. Спб. 1908, стор. 49.

творює ще оден кут і тоншою, досить довгою рисою опускається в діл поза лінію з легким вигненням на право. Часом того останнього кута зовсім нема, а долішня частина спадає відразу луком, вигненим на право. Таке з появляється з кінцем XIII в. і панує передовсім у XIV в.¹⁾

и — має перекладинку тільки трохи висше середини стовпиків, як се буває в XIII в.²⁾ Таке и бачимо у Псалтирі 1296 р. і декуди в Евангелію XII—XIII в.

і — не знаходимо ані разу.

к — має праву частину досить далеко відділену від лівого стовпика.

л — має обі частини однаково товсті й прості. Видно паралелю з писанем букви а, але ліва частина л товстіша ніж у а.

м. — Середня частина не виступає поза лінію й має вид параболі, як у найстарших пам'ятниках.³⁾

н — має поперечну рису в середині виразно похилену від правої до лівої сторони й поведену або від самого початку стовпика або дещо низше до половини правого. Се н XII в.⁴⁾ Подібне н має Псалтир 1296 р., декуди Евангеліє XII—XIII в.

о — в середині й на кінці слів має вузький вид. На початку слів є воно все трохи ширше й круглїйше.

т — має поперечку з кінчиками, зверненими в долину; оба кінчики однаково довгі, невеличкі й звичайно остро закінчені. Таке т стрічаємо в Псалтирі 1296 р.

ү — писано на два лади: оү або ү. Перше оү знаходимо правильно на початку або в середині слів. Тут о вузке, а ү зложене з товстого прямого стовпика й правої, перетягнутої в долину тоншої риси, закінченої в горі заокругленням — точкою. Друге ү знаходимо тільки два рази в I, 1 к., на кінці стрічки, а саме в рядках: 12-ім: дү—ше і 20-ім: послоүшликү. Але на кінці стрічки знаходимо й оү, а саме: оү—три (I, 1 к., 3 стр.), оү—здержанье (II, 2 к., 6 стр.). Примірів за мало, щоб можна витягнути з них якісь висновки. Все таки видається певною річю, що перепищик не уживав ү для рівності стрічки, бо рядки не зовсім рівні. Здається, на початку слів він не писав ніколи ү. Таке

1) Там же, стор. 51.

2) Карскій. Очеркъ, стор. 196.

3) Там же стор. 199.

4) Там же, стор. 200.

уживанє γ . (себ то $\sigma\gamma$ звичайно, а γ тільки на кінці стрічки) бачимо в рукописах XI—XIII в.¹⁾

χ — має оба долішні кінці потягнені поза лінію. Права частина — товста; ліва тонка, легко вигнена і з точкою.

ψ . — Долішня риса є продовженням правого стовпика. Вона сягає досить глибоко в низ поза лінію й має нахил до заострення.

ϕ — має виключно вид розколеного кійка. Права частина, вигнута легким луком у ліво, опираєть ся на невеличкій поземій рисі (її мають переважно букви нашої рукописи); ліва, проста, сягає до половини правої частини. Розколенє виразне, глибоке; буква гарна, симметрична. Таке ϕ зачальне передовсім у 2-ій половині XIII в.²⁾

θ — зложене виключно з τ та ρ , як переважно в руських пам'ятниках XII—XIV в.³⁾. Від ρ , трохи висше середини, йде маленька риса чи радше точка в сторону τ .

κ — виступає виразно над стрічку. Поперечка поведена по горішній лінії інших букв. Зубчики на гій поперечці симметричні, може декуди лівий дещо більший. В II, 2 к., 11 стр. у слові: $\mu\lambda\tau\upsilon\kappa$ має κ лівий зубчик звернений у гору. Подібне κ , як у нашій рукописі, є й у Псалтирі 1296 р.

ρ — має перекладинку дещо підвисшену над серединою, як се буває звичайно в XIII в.

μ — писане на двоякий лад: μ і μ . Перше μ пишеть ся після голосозвуків (і після κ), друге (μ) після шелестозвуків. Се переведено зовсім послідовно. Подібне уживанє μ і μ стрічаємо також в недавно описанім мною уривку Псалтирі Лисяка XIII—XIV в.⁴⁾ Підношу се тому, бо в „Палеографії“ Карського поставлено інше правило: „Современемъ установилось правило, принятое теперь и въ цер.-слав. печать, въ началѣ словъ писать μ , а въ серединѣ и концѣ μ “.⁵⁾ Як бачимо, у нас уживанє тих двох букв є дещо відмінне. Шахматов уважає подібне уживанє: μ і μ (μ на початку складу, μ після голосозвука) характеричною прикметою руської школи письма, що усталила ся в XIV в.⁶⁾

¹⁾ Соболевскій. Палеографія, стор. 51.

²⁾ Там же.

³⁾ W. Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, Berlin 1912, стор. 125.

⁴⁾ Ярослав Гординський. Уривок Псалтири XIII—XIV в. У Львові, 1912, стор. 6.

⁵⁾ Карскій. Палеографія, стор. 214.

⁶⁾ А. А. Шахматовъ. Курсъ исторіи русскаго языка. Часть I 2-е издание. Спб. 1910—1911, стор. 202.

Ѡ — має береги заокруглені, симметричні, а середна частина сягає поза половину висоти букви; т над Ѡ виразне. Карський каже, що таке Ѡ є пізнійше від Ѡ, що має всі три частини рівні й мало вигнені. Але й наше Ѡ також старе, бо подибується від XI в.¹⁾

Лігатура є тільки одна: и к тому (I об., 1 к., на кінці останньої стрічки). Тут обтято останню рису букви м і злучено із верхнім кінчиком середньої частини — букву ґ. Такі лігатури подибуємо нераз у старих рукописах.

Наголосів, ані значків над буквами окрім титл нема, як взагалі в старих рукописах. Титл мало. Вони писані звичайно в виді малої поземої риси, як у старих славянських рукописах при недбалім писанню. Коли при них випадає с, то воно все пишеться на горі. Довші риси при титлах троха вигнуті з правого боку до долу. Ось які слова находимо під титлами: I об.: глю (1 к., 1 стр.), днь (1 к., 4 стр.), дшє (1 к., 9 стр.), англмъ (1 к., 18 стр.), члѣкмъ (1 к., 19 стр.), нѣчѣиваго (1 к., 21 стр.), вѣѣ (2 к., 4 стр.); II: вжъє (2 к., 3 стр.), снъна (2 к., 5 стр.), млѣвѣ (2 к., 11 стр.), срдѣє (2 к., 20 стр.), хває (2 к., 21 стр.); II оборот: влгдѣти (2 к., 10 стр.), члѣкооу... (2 к., 19 стр.). Отже всіх 14 слів під титлами. З одної сторони годі титл відчитати.

Окремо згадаємо скорочене, чи помилку, справлену опісля таки самим переписчиком: лѣ—ни^{ва}мъ (II, 2 к., 13 стр.), де ва дописано на горі, майже над м. а скорочене зазначено ломаною лінією в виді отвертого кута з троха вигнутими боками, що сягають від букви н аж до м.

Поодинокі слова рукописи не відділені від себе; ніяких відступів у тексті нема. Одиноким знаком інтерпункції є одна точка, поставлена звичайно на долішній лінії; інших знаків нема. В уживаню точки нема певних правил, але ніколи не ставить ся вона в середині слова. Замітне також ділене слів у колюмнах. Слова ділять ся звичайно на менше чи більше правильні склади, як ось: (сок)ро-вищ... (I, 2 к., 9—10 стр.); оу-трии (I об., 1 к., 3—4 стр.); иство-ршаго (I об., 1 к., 7—8 стр.); неро-диши (I об., 1 к., 10—11 стр.); не-моць (I об., 1 к., 11—12 стр.); дү-ше (I об., 1 к., 12—13 стр.); поно-шкнью (I об., 1 к., 17—18 стр.); вѣвѣ-шю (I об., 1 к., 19—20 стр.); по-хоть (I об., 1 к., 23—24 стр.); (про)ти-воу (II, 1 к., 6—7 стр.); ...ти-ноу (II, 1 к., 13—14 стр.); (гр)ѣ-ховнѣи (II, 1 к., 14—15 стр.); ...ша-го (II, 1 к., 16—17 стр.); (с)кве-рнѣи (II, 1 к., 18—19 стр.); (пл)а-чють (II, 1 к., 22—23 стр.);

¹⁾ Там же, стор. 207.

ми-лосердые (II, 2 к., 3—4 стр.); оу-здєржанье (II, 2 к., 6—7 стр.); ра-здрушнлѣ (II, 2 к., 7—8 стр.); не-мощи (II, 2 к., 8—9 стр.); стома-шнлѣ (II, 2 к., 9—10 стр.); стѣ-ришноє (II, 2 к., 10—11 стр.); лѣ-нива (II, 2 к., 12—13 стр.); со-ѣвролкѣ-ю (II, 2 к., 14—15 стр.); памать-ю (II, 2 к., 16—17 стр.); ме-та (II, 2 к., 18—19 стр.); пове-лѣнья (II, 2 к., 21—22 стр.); о-стани (II об., 2 к., 2—3 стр.); ю-си (II об., 2 к., 7—8 стр.); жи-зни (II об., 2 к., 8—9 стр.); покрѣ-кающаго (II об., 2 к., 10—11 стр.); вѣ-жи (II об., 2 к., 15—16 стр.); не-навидить (II об., 2 к., 17—18 стр.). Але нераз переносять ся на другу стрічку й поодинокі шелестозвуки або й громади шелестозвуків (з глухими), котрі самі не дають складу, як ось: приовр(ѣ)-лѣ (I, 2 к., 8—9 стр.); свѣри-лѣ (I об., 1 к., 16—17 стр.); насади-лѣ (II, 2 к., 15—16 стр.); оудовли-лѣ (II, 2 к., 20—21 стр.); оумолва-хѣ (II, 2 к., 23—22 стр.); ...-стѣ (II об., 2 к., 19—20 стр.). Отже на 32 випадків складового (хоч не все правильного) ділення слів маємо 6 випадків простого перенесеня шелестозвуків у другу стрічку — досить значне число, як на такий малий уривок. Тому можна прийняти, що перепищик при переносеню слів на другу стрічку не ввязав ся ніякими правилами в розділі букв. Такий розділ букв стрічаємо звичайно в полуднево-славянських, передовсім босанських рукописях, а поясняють його паралельністю з глаголицькими, де власне бачимо таке свободне переносенє букв у другу стрічку. В українських рукописях є менше таких випадків¹⁾ — можливо, що наш перепищик стояв тут під полуднево-славянським впливом. Подібно ділить слова також згадана висше Псалтир Лисяка. — Знаків ділення слів у нашій рукописі нема.

Всі стрічки кінчать ся голосозвуком, вчисляючи між голо-созвуки й глухі: ѣ та ѣ; але не стрічаємо в нашій рукописі непотрібно доданих глухих на кінці стрічки.

На основі вичислених палеографічних даних можна припустити, що рукопись писана найпізнійше у першій четвертині XIV в. — може навіть з кінцем XIII в., бо її письмо нагадує де в чім на першій погляд письмо Псалтирі 1296 р.²⁾ За XIII в. промовляв би почерк букв: в, в, ю, ж, и, т, ѣ, ю, ѣ. однак буква н (хоч подібна є й у Псалтирі 1296 р.) і з вказувалиб уже на XIV в. Що рукопись взагалі старша, се видно із симметричного відношеня між шириною й довжиною букв, із браку надто

¹⁾ Карскій, *op. cit.*, стор. 244—5.

²⁾ Карскій, *op. cit.*, стор. 411.

тонких рис, слабо розвиненої інтерпункції й браку значків над буквами. Свідчить про се й письмо, котре можемо вважати типовим старшим уставом (хоч уже з деякими незначними ваганями). Се письмо зближене дещо до грецького унціального (уставного) письма літургічних книг Х в. — пр. є деяка аналогія з письмом грецького Євангелія 980 р.¹⁾

Листки III й IV.

У почерку букв бачимо такі різниці супроти двох попередніх листків:

є — має деколи перекладинку при і поведену висше від перекладинки при є. Се підвисшене незначне, але найчастійше виразне, тільки виїмково є воно ледви слідне. Однак є також випадки полученя обох перекладинок в одну лінію.

и. — Перепищик показує деколи нахил до ще більшого підвисшеня перекладинки, ніж у перших двох листках. Але звичайно почерк сеї букви подібний у всіх чотирох листках.

і — але тільки з двома точками бачимо у словах: тьсацшамі (III об., 1 к., 5 стр.), соудіце (III об., 1 к., 21 стр.), ні (IV об., 1 к., 15 стр.) — отже 3 рази, все на кінці стрічки. Таке і подибуємо часто в староруських пам'ятниках у сих місцях, де не було місця для и²⁾.

л. Ліва риса часом легко вигнута, але се не переведено консеквентно.

м — в IV, 1 к., 19 стр., у слові: мою написано надто розтягло так, що обі риси з правого боку поведені низше від лівих. Та се не має палеографічного значіння, бо се тільки припадок.

н. — Поперечна риса поведена від самого початку лівого стовпика похило до правого, але так, що сягає виразно висше його половини. Від н двох перших листків різниться тая буква передовсім сим, що не має маленької поземої риси на горі лівого стовпика.

у — має подвійний вид: оу й у. Зложене оу уживаєть ся на початку, в середині й на кінці слів; поєдинче у знаходимо в ось яких випадках: развергуть сѧ (III об., 1 к., 7 стр., на кінці стрічки), пославшѧму (III, 2 стр., на кінці слова), послѧ-

¹⁾ Знимка у Карського, *op. cit.*, стор. 165.

²⁾ Карскій, *op. cit.*, стор. 197.

шлани (III, 2 к., 3 стр., на кінці стрічки), осуди-ть (IV, 1 к., 1 стр., в середині стрічки й слова), црѣвѣють (IV об., 2 к., 13 стр., в середині стрічки й слова). З того видно, що в уживанню оу й у нема в нашій пам'ятнику строгої консеквенції. Замітне хиба, що у пишеться все тільки після шелестівок. Воно появляється ще зрідка, як се буває в наших рукописах другої половини XIII в.; а не так часто, як у першій половині XIV в., де таке у є вже звичайною й частійшою проявою¹⁾.

Окрім титл та двох точок над і (і без точок, як згадано, нема) знаходимо тільки раз дві точки над у у фразі: пакотомоу-залч(а)-тьса (III об., 2 к., 17 стр.). Умисне не ділив я тут слів, щоб яснійше виступило значіне тих двох точок — вони мабуть означають стягнене. Під титлами знаходимо отсі слова: III об., 1 к.: анѣль (6 стр.), разлоучаютьъ (9); 2 к.: влѣжни (12); III, 1 к.: глѣ (1), члѣк-колювецъ (4), млѣдѣни (8), члѣк-ки (10), вѣ-тъ (16), ...ѡу (21), хѣ (21), рѣ (24); 2 к.: влѣжнѣ (3), дѣ... (9), вѣ (12), члѣк... (19; значок над в непевний) і не-виразне, тому й сумнівне: влѣжнѣ (3); IV, 1 к.: глѣхъ (1), дѣнъ (3), дѣю (7), црѣво (11); 2 к.: млѣт... (6), црѣт... (10); об., 1 к.: глѣ (3, 5); 2 к.: црѣвѣють (13), хлѣ (14), антихрѣтомъ (16) — отже разом 27 слів. Знаком скорочення є проста, тоненька риса, звичайно коротка; часом вона дещо вигнута; коли випадає с, то воно все написане під титлою. Крім того знаходимо ще ось які скорочення: пр(а)-вѣднѣти (III об., 2 к., 4 стр.) — знак скорочення над х легко вигнутий; осквернити (IV, 1 к., 10 стр.) — є на горі виступає невиразно, але середня риса довга й загнена в діл, ломана лінія починається високо над с, підносить ся в гору аж до к і опускається під тупим кутом рисою о половину коротшою. Отже листки III й IV мають більше різнородні скорочення, чим I і II.

Ділене слів подібне, як у I і II. Ділене слів на склади: III об., 1 к.: стра-шнѣмъ (1—2 стр.), тѣ-сѣца (5—6), то-гда (8—9), ко-злищъ (11—12), страшь-на (12—13), трепѣ-тна (13—14), праведѣ-нѣти (14—15), крѣ-покъ (20—21), соудѣ-ше (21—22); 2 к.: рѣд(а)-нѣе (5—6), слѣ-зѣ (7—8), то-гда (8—9), ѡвѣ-рзоуть сѣ (9—10), правѣ-днии (10—11), жад(а)-вшеи (12—13), сѣма-вшимсѣ (21—22), па-ко (22—23), рѣдѣ-ти (23—24); об., 1 к.: члѣк-колювецъ (6—7), нѣздо-(в)нѣти (7—8), члѣк-ки (10—11), по-(с)лоушани (23—24); 2 к.: вѣрѣ-ти (1—2), послѣ-шани (3—4), о(с)лоуша-на сѣ (6—7), (вп)а-сти (11—12), жи-ва (12—13), грѣшни-че (15—16), нѣис(пекѣд)и-моє (18—19);

¹⁾ Соболевскій. Славяно-русская палеография, стор. 51—2.

IV, 1 к.: послѣдни-и (2—3), мѣ-нѣ (3—4), іє-си (8—9), осквѣ-рнити (10—11), осквѣ-рнилъ (12—13), клеветы (14—15), іє-си (15—16), скоіє-го (16—17), мо-ю (19—20), іє-си (20—21); III, 2 к.: о-ни (2—3), рыдла-ю (10—11), бесконеч-ныя (14—15), вѣ-ки (17—18), мало-іє (23—24). Поодинокі шелестозвуки (з глухими) відділені: III об., 1 к.: развергү-тъ сѧ (7—8), прѣ-дъ (23—24), 2 к.: сль-зѣ (7—8); III, 1 к.: а-(зѣ) (4—5), призывае-(т)ѣ (14—15), мь-нѣ (15—16); IV, 1 к.: осуди-тъ (1—2), двѣ-рь (5—6); об., 2 к.: а-зѣ (3—4), вѣ-зѣшахъ (7—8), радую-тъ сѧ (9—10) — і ще кілька випадків, де лишила ся тільки частина слова. Отже на 44 випадків складового ділення слів маємо в сих двох листках понад 11 випадків відділення поодиноких шелестозвуків разом із глухими.

Отсе найважніші палеографічні ріжниці між обома групами листків. Листки: I і II мають більше число старших палеографічних прикмет, ніж листки: III і IV. Але огляд сих прикмет не дає нам права надто віддаляти часу написаня другої громади листків, котра повстала також найдалі в початках XIV в.

II. Текст.

Тепер подаю текст сих чотирох листків зовсім так, як він заховав ся: значить, кожда стрічка кінчить ся у нас там, де вона кінчить ся в оригіналі, а всякі знаки заховані докладно. Тільки слова, злучені в рукописі разом, розділяю окремо. Текст репродукую без ніяких моїх здогадів, обмежуючись на се, що можна відчитати зовсім певно. Тому декуди буде багато виточковано. Там можна би деяку букву додати, але я волів лишити ся при зовсім певнім, бо тільки се пригоже для наукового ужитку. Декуди полишили ся частини букв; де можна догадати ся з усею певністю цілої букви, там пишу її; в інших випадках волю її пропустити.

Наші листки є частиною одної чи двох більших рукописей, що містили слова св. Єфрема Сирина. Може був се відомий збірник слів того Отця Церкви п. з. „Паренесіс“.¹⁾ I і II листок є одноцільним уривком із слова св. Єфрема Сирина, що має заголовок: *Тегѡжде прѣбнагѡ ѡца нашегѡ Єфрема, ко братѣ*

¹⁾ Про „Паренесіс“ Єфрема Сирина в староруській літературі є окрема розвідка А. С. Архангельського: Творенія Отцовъ Церкви въ древнерусской письменности. Извлеченія изъ рукописей и опыты историко-литературныхъ изученій. III. Казань. 1890.

Ѡпадшѡ. ѡ ѡпокажнїи¹⁾ III і IV. листок — се уривки иншого слова того самого Святого п. з. „Тогѡже стѡгѡ ѡ прѣнагѡ ѡца нашегѡ ѡфрема, ѡпокажнїи ѡ ѡбѡдшцемъ сѡдѡкъ“.²⁾

I листок.

3 коломна листка II об.

і I коломна I листка.

2 коломна.

1	па	и при	а
2	ѡ	си лок	їединѡ
3 ... ка		телес	но.
4 .. ле .. д .. р .. и		таже	до
5 х .. ноу		лѡвъ	ино
6 д .. па бралъ їеси	
7 т .. апау ица черв	
8 в .. ѡ .. ѡ .. ѡ ѡ	приобр
9 св .. ѡ		лѡ їеси	ро
10 т .. еж .. страхъ		вищ	на по .. лѡ
11 н .. т		їеси блѡга	
12 д .. х .. т .. з ..		ха жнѡчи	а ..
13 а		аза їестъ а .. Ѡ ..	
14 с .. ѡ .. си .. а	 ѡ їеси ми .. м ..	
15 л .. и .. дѡ ѡ .. мнѡ ..	
16 в .. о .. ш їе при	
17 о ко	
18	ѡ	шѡкнїе впаде	
19 ... т	а моа	
20 ... стѡ .. а	
21 ... плѡти помѡ	
22 ... твоимѡ и оубои	
23 ... алѡ їеси. или	 тмѡ гр	
24 ... обрѡка .. їеси	 ѡ и хожю за	

¹⁾ Такий заголовок має се слово в печатному виданю „Книга прѣдкнагѡ Ѡца ѡфрема Сїрина“ (Москва 1667 р.), де се слово поміщене на стор. 155 об.—159 об. Я користував ся примїрником бібліотеки „Національного Музея“ у Львовї (ч. 647), в якому нема заголовного листка. Заголовок поданий по книжцї д-ра Ілярїона Свенцїцького: Каталогъ книгъ церковно-славяйскої печати. (Видавництво Церковного Музея во Львовѡ). Жовква 1908, стор. 136. Відповідний нашому уривкови текст знаходимо тут на стор. 157 об.—158 об.

²⁾ Се слово поміщене у згаданому московському виданю на стор. 175—182. Текст, що відповідає нашим уривкам, читаєть ся там на стор. 176—176 об. і 178 об.—179.

Оборот.

1 коломна.

1 оутра глѣю покаю
 2 са о тѣхъ шакоже
 3 сдѣлахъ. и на оу
 4 три днѣ горша и
 5 скончеваю. снхъ
 6 оубо азъ прилежа
 7 прогнѣваю иство
 8 ршаго ма. о что
 9 лѣниши са о дшѣ
 10 моя. по что неро
 11 диши познаи не
 12 мощь свою. о ду
 13 ше моя доколѣ
 14 противиши са.
 15 створшемоу та
 16 о дьаволе створи
 17 лъ ма ѳси поно
 18 шкнью англѣмъ
 19 и члѣкмъ. бывъ
 20 шю послушливу
 21 нѣчтываго свѣта
 22 наоусти ма глѣ
 23 створи ѳдиною по
 24 хотъ сню и к томѣ

2 коломна I листка
i 1 коломна II листка.

нѣ иствори
 познаіеть хъ
 твои. и се о
 лоіе оно бы
 пасть вели не
 могоу стат ти
 воу лоукакъ и
 частымъ т
 похотемъ ко
 сѣдѣ обрѣт о
 да створи п стъ
 вѣлю. и всѣ а
 кѣ то іестъ ти
 ноу бо обгыч ѣ
 ховнымъ на е
 іе ведеть въ ша
 го са. омрач бо
 ми іестъ оум кве
 рнымъ пом ты
 и вринулъ¹⁾ стъ
 в ровъ грѣхо
 комоу рекоу а
 чють са о м а
 га ма створ
 ра

II листок.

2 коломна.

1 стъ врагъ Ѡ моего
 2 оунныа. но на
 3 вжѣе оузираи ми
 4 лосердые не Ѡчаю
 5 са своего спныа. что
 6 же ко дьаволоу. оу
 7 здержанные моеіе ра

3 коломна.

іестъ
 ка
 ка
 іес
 ш
 н
 ра

¹⁾ Справляю очевидну помилку оригіналу: крипоуль.

СВЯТАГО БОГА
ОУМЪ БЫВАЮЩА
БЛАГОУМНОЮ ДА
ЛЮБИТИ СЕБЯ
САМОУ И ДРУГОМУ
ЖЕ СЛОВО БОГОУ
ДЕРЖАТИ СЛОВО
ДАРУШИ И БИСТЬ
ПЛОЩИ РАДНОСТА
ШНАТА. РЕКШЕ И
ОНЦИНОЕ. ЯВЛЯТЕ
НИ ОБДЪМЪ. ИЛ
НИ ИЛИ БОРНА
ЕСТЬ СРЪКР. ЛЮБ
И ДОМНЪ МАСАДИ
ЛЫСТЬ. ПАМЯТЬ
И СТАРОСТЬ И БИ
ДОПГОТЫ. СЛЪХЪ МО
И ЧЕОУШИ И БИСТЬ
СРДЦЕМОДОБИ
ЛЫСТЬ ХЪА ПОВЕ
ЛЪНЪА ѠДЪУИ И
МАИСТЬ. ОУМЪ И
ХЪ ПРИГВОЗДА И МА

8	здрушилъ ѱсть не.	ч.....
9	моци ради стома	ѳ.....
10	шнма. рекше стъ	пр.....
11	ришноѳ. въ матвѣ	им.....
12	и во бдѣннѣ. и лѣ	ѳ.....
13	ни ма истворилаъ	ти.....
14	ѳсть срѣкролювь	д.....
15	ѳ во мнѣ насади	бр.....
16	лѣ ѳсть. памать	сѳ.....
17	ю старостѣнныа	м.....
18	долготы. слъзы мо	ст.....
19	а исосушилъ ѳсть	и.....
20	срдѣце мое одовли	г.....
21	лѣ ѳсть. хѣа паве
22	лѣнныа ѳлоучилаъ	т.....
23	ма ѳсть. оумолка	д.....
24	хѣ пригвоздилаъ ма	х.....

Оборот.

1 колюма.

1
2
3 ѳ
4
5
6
7
8
9
10 ѳ
11 не
12 ю
13
14
15
16 ю
17 тѣ
18
19 ү
20 хѣ

2 колюма.

доволѣеть то.....
воле про.... ѳ... же о
стани са..... дн
оуже въ.....
яко хосу.... д..... ци
са створившаго
та прогнѣвала ѳ
си в сѣи залѣ жи
зни и не ѳмери
са блгдѣти покры
вающаго та. ѳгда
когда ѳстоупить
ѳ тебе и прѣдана
будиши в роуцѣ
врагѣ твоихѣ бѣ
жи д.... ола о дшѣ
мом и дѣлаъ ѳго не
навидить бо ч.....
и члѣкоосу... ница...
сть но аще к нему

21	пристоупиши не
22	пощадить тебе
23	погнѣел о
24	лоукаваго. и при

III листок.

1 коломна.

1	нѣтъ нѣгы глѣ. при
2	... т... к... мнѣ вси
3	... ружающен сѣ о
4	... мененин. и а
5	... упокою вы. вса
6	... ризывають члѣк
7	колюбець нѣкизо
8	... ивѣи... мрдѣи
9	долготерпѣливы
10	... хотѣи вса члѣк
11	ки спти. не токмо
12	... е... ноуж... ть... ко
13	... въздають
14	... сѣ призываю
15	... ь приидѣт... ко мѣ
16	нѣк вси. любо бѣтѣ
17	любо нищѣ. тако
18	глагоущаго ко мнѣ
19	нѣк и... женоу вонѣ
20	кто ис... ь градѣи къ
21	... ѡу весь любви хѣ.
22	... и... ти заповѣд...
23	... сблюдаю. по
24	... лоушани бо рѣ сло

2 коломна.

весе мого и вѣру
ти пославшему
мѣ. блжнѣк послу
шани словесе него
и хранян. ока...
ненѣ же о... лоуша
и сѣ. тако оно сло
во соудить юмоу
въ послѣднии дн...
также пишетъ
страшно есть а
сти въ роуцѣ бѣ жи
ка. покаи сѣ брате
а нѣк въстрашан сѣ
покаи сѣ грѣшни
че дерзан взираю
на неиздречѣни...
ю и на нѣис... и
мою чавка...
рекшаг... и...
хѣ правед...
зва... но г...
на покаи...
... ан сѣ д...

Оборот.

1 коломна.

1	миши сѣ. на стра
2	шнѣмь соудити
3	идеже страуемь
4	прѣдѣстовать тѣи
5	сѣща тысящамѣ
6	ангѣл архангѣлѣ.

2 коломна.

ма станууть рѣк...
огньнаи прѣдѣ...
дищемь... и нѣпр...
веднѣи съ ангѣлы
сѣгласна и рыд...
ныю грѣшнѣхѣ

наже глахъ. по судя
ты бы въ послѣдн
иднь. нѣмдѣмѣ
непримѣтѣ бо
текетѣ сна аспде
рь. мнѣмъ есншо
тѣсь ю. ндшѣмѣ
скою погоубнѣе
сннѣакохѣшм
сдѣвннѣтн. носк
рмнѣмнѣтѣ
пѣтнѣтѣмѣ
рмнѣмнѣтѣ
оустѣтѣмѣ
тѣмнѣтѣмѣ
сн. вѣмнѣтѣ
голѣмнѣтѣ
мѣмнѣтѣ
болѣмнѣтѣ
болѣмнѣтѣ
сн. нѣмнѣтѣ
сѣмнѣтѣ
нѣмнѣтѣ
нѣмнѣтѣ

IV. лист., I кол. Ефрема Сирина (0.75% природ, велич.).

7 ѿгда же развергѣ
 8 ть сѧ книги. то
 9 гда разлоучають
 10 другѣ ѿ друга
 11 ... коже шва ѿ ко
 12 злиць. оле страшъ
 13 на година и трепѣ
 14 тна. яко праведъ
 15 нъи соудни. стра
 16 шно придетъ.
 17 кто не оубоятъ сѧ
 18 кто нѣ вжасаетъ
 19 сѧ годины оной
 20 имже соудни крѣ
 21 покъ естъ. и соудѣ
 22 ше нѣизмолимо
 23 и дѣла наша прѣ
 24 дѣ очима наши

непонесомо и сла
 зы неполезны. то
 гда скровища ѿве
 рзуютъ сѧ и праве
 днии наслаждать
 сѧ. блжнни жад...
 кшеи акавшеи....
 нънѣ яко та на...
 тать сѧ. горе же...
 сътвившим сѧ сд....
 яко томоу залч....
 ть сѧ и вжажют....
 и клжнни рыдавш....
 и покавшеи сѧ
 сдѣ. горе же смьа
 виши сѧ нънѣ па
 ко ти тамо рыда
 ти имоуть. и пла

IV ЛИСТОК.

1 колонна.

1 еже глѣхъ. и осуди
 2 ть въ въ послѣдни
 3 и днѣ. и ѿиди ѿ ме
 4 не приемлетъ бо
 5 тебе тѣснаѧ си две
 6 рѣ. питалъ еси пло
 7 ть свою. и дшю же
 8 свою погоубилъ е
 9 си и како хоцеши
 10 сдѣ внити. и оскв^о
 11 рнити ми црт^{во}
 12 плѣти твоѣи оскве
 13 рнилъ еси одежу
 14 оуста твоѧ клевет
 15 ты исполнѣлъ е
 16 си. ближнаго свое
 17 го възненавидѣлъ
 18 еси. створилъ еси
 19 волю дѣяволю. мо

2 колонна.

же нѣ има.....
 ца. ни пост.....
 бдѣнья ни т.....
 ныа ни млт^{во}.....
 ничтоже ѿ с.....
 ди пославъ ч.....
 ицши. в ск.....
 лица живоу.....
 внищавшеи.....
 ради. се црт^{во}.....
 лостивъхъ.....
 се вселѣныѣ р.....
 вишхъ естъ.....
 достъ рыда.....
 хъ естъ и по.....
 вишх сѧ о грѣ.....
 своихъ. се по.....
 бдѣвшихъ.....
 си жизнь вд.....

20 ю же волю ѿвергъ ѿ	и сирѣхъ ѿс.....
21 си. и нѣнѣ молиши	оубо алкавш.....
22 сѧ вниити. идеже	давшен вѣз.....
23 ничтоже послаалъ	тъ сѧ оу вѣк.....
24 ѿси. идеже ничто	лѣшавъ ст.....

Оборот.

1 колуна.

1 сѧ т..... пацю
2 р..... ид.....
3 гла ве
4 достн
5 ши гла
6 когождо
7 дружинѣ
8 ѧ. и тогда вѣ
9 шан.... г.... рцѣ
10 о.... ѿтѣ мнѣ
11 омоу. ка
12 шнх сѧ славѣ.
13 оучнх сѧ
14 а дружин
15 ... ѣм.... ѧ.... нѣ
16/ нѣнѣ
17 хъ ѿ
18 по истинѣ
19 нѣ соудѣ
20 по истинѣ
21 хъ оу вѣду
22 они.... вѣзде
23 ѧ. азъ же
24 и вечера го

2 колуна.

н... х... они... пахо
азъ же молчахо. о
ни молахоу сѧ а
зъ же молчахъ
и глаумухъ сѧ. они
смѣрахоу сѧ азъ
же дѣнѣмъ вѣ
звѣшахъ сѧ сего
ради они радоую
тъ сѧ азъ же рѣда
ю. они веселѣтъ сѧ
азъ же плачу сѧ.
они црѣвѣють со
хлѣмъ вѣ бесконечъ
нѣмъ вѣки. азъ ж...
со антихрѣтомъ вѣ
бесконечнѣмъ вѣ
ки слемъ ѿсмѣ вѣ
... конечнѣ.....
о лютѣ.... нѣ.....
номоу.....
кали.....
тнхъ сѧ да мало
ѿ оно вѣмъ. во

III. Граматика.

А. Фонологія.

1. Глухі ѣ та ѡ.

Глухі голосозвуки ѣ та ѡ знаходять ся в стані упадку й часто не відповідають церковно-славянській традиції. Перепищик затратив уже почуте їх значія й тому бачимо не тільки

відклонення від церковно-славянщини, але й просто неконсеквенції. Однак про повний хаос у тім згляді годі тут ще говорити — деяка правильність помітна у нашого переписчика, що був очевидно образованою людиною.

В українській мові удержали глухі своє значінє до XI в.; з того часу починаєть ся їх упадок зразу спорадично, а від XII в. що раз частійше, що видно із поступенного змішаня в українських рукописах букви ѣ з буквою ѓ й букви ѣ з буквою є або з повного пропущеня глухих¹⁾. Зрештою пропущенє глухих стрічаєть ся вже й у старих церковно-славянських памятниках, хоч у часах, як повставало церковно-славянське письменство, мали вони значінє окремих звуків²⁾. Процес випаденя глухих у старій церковно-славянщині почав ся уже з кінцем X—XI в.³⁾ Також уже в старих церковно-славянських памятниках стрічаємо заміну глухих чистими⁴⁾ і то декуди вже досить вчасно⁵⁾.

Але помимо згаданого упадку глухих не змішують ся вони ніколи в нашім памятнику (у всіх чотирох листках) — переписчик відріжняв старанно ѣ від ѣ не тільки при писаню самих тих букв, але й при звукових змінах, яким вони підлягають у нього. Ся звукова проява відповідає церковно-славянській традиції; крім того стрічаємо її в українській мові, частинно в сучасній болгарській, у чеських говорах і в сорабським⁶⁾.

Листки I і II.

Крім того бачимо в уживаню глухих у листках I і II ось які прояви:

а) Глухих нема там, де ми надіяли ся би їх по церковно-славянській традиції. Сі прояви можна зібрати в такі громади:

¹⁾ А. Крымскій. Украинская грамматика. Томъ I, выпускъ 1-й. Москва, 1907, стор. 135. А. А. Шахматовъ, Исторія русскаго языка. Ч. II. Изд. 2-е. 1912, стор. 9.

²⁾ Altkirchenslavische Grammatik von W. Vondrák. Zweite Auflage. Berlin 1912, стор. 183 і д.

³⁾ Vergleichende slavische Grammatik von Dr. Wenzel Vondrák. I. Band. Göttingen 1906, стор. 144.

⁴⁾ Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, стор. 190 і д.

⁵⁾ Vondrák. Vergleichende slavische Grammatik, I. c.

⁶⁾ Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Von Stephan von Smal-Stocky und Theodor Gartner. Wien, 1913, стор. 54.

а) њ випадає у приіменнику: к тѣмѹ (I об., 1 к., 24 стр.), в рѣкѣ (I об., 2 к., 21 стр.), в сѣки (II об., 2 к., 8 стр.), в роуцѣхъ (II об., 2 к., 14 стр.), к немѹ (II об., 2 к., 20 стр.).

Приіменник отъ пишеть ся в нашому памятнику постійно: ѿ. Отже њ випадає при: вѣ, кѣ й отъ, але не все, бо маємо також: вѣ (II, 2 к., 11 стр.). Отже у приіменниках задержано њ тільки раз, а пропущено 5 разів. Подібну прояву стрічаємо вже й у старих цер.-слав. памятниках, де такі приіменники уважали ся одною цілістю із словом, до котрого належали (сей звуковий процес є одною з найстарших прояв у області глухих)¹⁾.

β) Також у приіменниках-приставках дієслів випадає њ: впаде (I, 2 к., 18 стр., цер.-слав.: къпасти); сдѣлахъ (I об., 1 к., 3 стр., цер.-слав.: съдѣлати); иство-ршаго (I об., 1 к., 7—8 стр., цер.-слав.: сътворити); створшемоу (I об., 1 к., 15 стр.); створилъ (I об., 1 к., 16—17 стр.); створи (I об., 1 к., 23 стр., I об., 2 к., 11 стр.); иствори (I об., 2 к., 1 стр.); криноуль (I об., 2 к., 20 стр., цер.-слав.: къривити); створ... (I об., 2 к., 24 стр.); ѿчаю сѧ (II, 2 к., 4—5 стр., цер.-слав.: отъчати сѧ); истворилъ (II, 2 к., 13 стр.); ѿлоучилъ (II, 2 к., 22 стр., цер.-слав.: отълѣчити); створившаго (II об., 2 к., 6 стр.); ѿмаци сѧ (II об., 2 к., 9—10 стр., цер.-слав.: отъметати сѧ); ѿстоупитъ (II об., 2 к., 12 стр., цер.-слав.: отъстѣпити).

На 16 випадків пропущення њ у приіменниках — приставках дієслів не стрічаємо в наших обох листках ні одного приміру тих приставок із њ.

Отже можна сказати, що у нашого переписчика стало правилом пропускати у вичислених випадках њ (наш уривок подає приміри приставок: вѣ, сѣ, отъ, прѣдѣ). Мусимо се уважати вже значним відступленем від церковно-славянської традиції, де що правда лучають ся також випадки пропущення њ у таких приставках, але не так правильно, як се бачимо в нашім памятнику²⁾.

б) Глухі випадають у середині слів:

α) мнѣ (I, 2 к., 15 стр., II, 2 к., 15 стр., цер.-слав.: мьнѣ, також: мьнѣ, м'нѣ, мнѣ); тмѣ (I, 2 к., 23 стр., цер.-слав.: тьма, т'ма); скончаваю (I об., 1 к., 4—5 стр., цер.-слав.: сконьчавати); истворшаго (I об., 1 к., 7—8 стр., цер.-слав.: сътворьшаего); что (I об., 1 к., 8 стр., 10 стр., II, 2 к., 5 стр., цер.-

¹⁾ Von drák. Vergleichende slavische Grammatik, I, стр. 144.

²⁾ Von drák. Altkirchenslavische Grammatik, стр. 186.

слав.: чѣто, чѣто, ч'то, что); створшемоу (I об., 1 к., 15 стр.); послушанву (I об., 1 к., 20 стр., цер.-слав.: послушьланвѣ); (гр)ѣховныи (I об., 2 к., 14—15 стр., II, 1 к., 14—15 стр., цер.-слав.: грѣховнѣ); горна (II об., 1 к., 4 стр., цер.-слав.: горьшни); стомашнаи (II, 2 к., 9—10 стр., цер.-слав.: стомашнѣ); рѣкше (II, 2 к., 10 стр., цер.-слав.: рѣкъше); сыричною (II, 2 к., 11 стр., цер.-слав.: сыриштѣнѣ); вѣдѣни (II, 2 к., 12 стр., цер.-слав.: вѣдѣниѣ); срѣбролюбые (II, 2 к., 14—15 стр., цер.-слав.: сѣрѣбро¹⁾); сѣдце (II, 2 к., 20 стр., цер.-слав.: сѣдѣце, сѣдѣце); створившаго (II об., 2 к., 6 стр., цер.-слав.: сѣтворивѣшагѣго); зѣки (II об., 2 к., 8 стр., цер. слав.: зѣлкѣ).

Примірів задержаня глухих у середині слів листки I і II не мають. Се вказує також на дуже значний упадок глухих. — Наслідком частого випаденя ь по шелестозвуках можна говорити про сильно розширений процес отвердіння шелестозвуків у нашому памятнику супроти цер.-слав. традиції. Систематичне пропусканє ь у середині слів стрічаєть ся вже в XIV в.²⁾

β) Окремо належить зазначити брак ь після л у слові: (по)лаза (I, 2 к., 13 стр., цер.-слав.: польза, польза).

в) В уживаню глухих при плавних бачимо отсі прояви:

α) Згадана фонема: полза є також приміром на стверднене плавних шелестозвуків у нашім памятнику супроти цер.-слав. традиції, яка знала тут: Cons. + ь, Колиб таких примірів отвердіння л було у нашім памятнику більше, моглиб ми уважати їх до певного степеня впливом живої української мови — і то західної її галузи³⁾.

β) Громаду звуків: Cons. + лѣ + Cons. знаходимо в наших листках іще в слові: пѣти (I, 1 к., 21 стр.). Сполуки: Cons. + рѣ + Cons. нема.

γ) Сполуку: Cons. + лѣ + Cons. бачимо також раз у слові: слѣзы (II, 2 к., 18 стр., цер.-слав.: слѣза). Сполуки: Cons. + рѣ + Cons. нема.

б) На місці тих сполук знаходимо зрештою в нашому памятнику правильно звукові громади: Cons. + ол + Cons. і Cons. + ер + Cons.: чѣрв... (I, 2 к., 7 стр., як що се слово відповідає цер.-слав.: чѣрвѣ); (с)квернѣми (I об., 2 к. + II об., 1 к., 18—19

¹⁾ Гл. про се слово у Вондрака: Altkirchenslavische Grammatik, стор. 354—5.

²⁾ Шахматовъ. Курсъ ист. рус. яз., стор. 225.

³⁾ Крыжскій. ор. сіт., стор 88.

стр., цер.-слав.: скврѣнь); милосердыє (II, 2 к., 3—4 стр., цер.-слав.: милосръднїє); оүздєржаньє (II, 2 к., 6—7 стр., цер.-слав.: оүздръжанїє); долготы (II, 2 к., 18 стр., цер.-слав.: длѣгота); оүмолвахъ (II, 2 к., 23—24 стр., цер.-слав.: оүмлѣвити). На місці: рѣ і лѣ між двома шелестозвуками являєть ся: ор, ер, ол в українських пам'ятниках у XIII—XIV в.¹⁾ Коло XV в. переходить таке ол у двозвук: оу (ов)²⁾. Правильне уживанє ер, ер, ол між двома шелестозвуками характеризує руську графіку XIV в.³⁾

г) На місці глухих ъ, ь бачимо: о, є ще в середині слів: похотємъ (I об., 2 к., 9 стр., цер.-слав.: похотѣмъ і похотїмъ); ровъ (I об., 2 к., 21 стр., цер.-слав.: рѣвъ і ровъ); когда (II об., 2 к., 12 стр., цер.-слав.: кѣгда і когда); но (II об., 2 к., 20 стр., цер.-слав.: нѣ).

д) Звукові сполуки: ни, нїє, ню. ня являють ся в нашій пам'ятнику усе в виді: њи, њє, њю, ња. Отже: дьяволє (I об., 1 к., 16 стр.); поношѣнью (I об., 1 к., 17—18 стр.); вѣлю (I об., 2 к., 12 стр.); оунчннѣ (II, 2 к., 2 стр.); вѣнє (II, 2 к., 3 стр.); милосердыє (II, 2 к., 3—4 стр.); сннѣ (II, 2 к., 5 стр.); дьяволоу (II, 2 к., 6 стр.); оүздєржаньє (II, 2 к., 6—7 стр.); срѣбролюбє (II, 2 к., 14—15 стр.); паматью (II, 2 к., 16—17 стр.); повелѣнѣ (II, 2 к., 21—22 стр.).

2. Буква ѣ.

Звукове значінє сеї букви в нашій пам'ятнику можна означити переважно як сучасне українське: і, ї, деколи може й як іє. В значіню: ѣ, як се бачимо нераз у старо-церковно-славянських, а ще частійше в середно-болгарських пам'ятниках, не стрічаємо ѣ ні разу. По дослідам Кримського утратив звук ѣ своє двозвукове значінє (іѣ, іє) у многих говорах полудневої Галичини, Буковини, Поділя й сусідної часті полудневої Волині й перемінив ся в однозвучне: і — між XIII і XIV в.; в середній Волині стало ся се в XIV—XV в., у східно-українських говорах ще пізнійше, бо аж у XVII—XVIII в. Деякі українські говори (пр. північна Київщина, окраїнні й архаїчні говори) не стратили й донині двозвукової вимови (іє) букви ѣ⁴⁾.

¹⁾ Соболевскій. Палеографія, стор. 83.

²⁾ Крымскій, ор. сіт., стор. 89. Шахматовъ. Ист. рус. яз. ч. II, стор. 134 і д.

³⁾ Шахматовъ. Курсъ исторіи русскаго языка, стор. 202.

⁴⁾ Крымскій, ор. сіт., Томъ I, выпускъ 2-й, Москва, 1908, стор. 205ξ—205η.

В області сеї букви бачимо в нашім памятнику ось які прояви:

а) *ѣ* стоїть замість цер.-слав. *є*. Сю прояву стрічаємо в українській області вже від XI в.¹⁾ Тут маємо такі групи:

α) Ріжні відмінки іменників, що в цер.-слав. кінчать ся на: *єннє* (зглядно: *єннє*), *єнню* мають у нашім памятнику без виімку окінчене: *ѣннє*, *ѣнню*: ... *шѣннє* (I, 2 к., 18 стр.); *поношѣнню* (I об., 1 к., 17—18 стр., цер.-слав.: *поношєннє*).

β) У відміні заіменника: *к сѣи* (II об., 2 к., 8 стр., цер.-слав.: *къ сєи*).

γ) Перечене *нѣ* замість *нє* — чи воно стоїть самостійно, чи є приставкою: *нѣчѣннє* (I об., 1 к., 21 стр.); *нѣ* *иствори* (I, 2 к. + II, 1 к., 1 стр.).

δ) Крім того стоїть *ѣ* замість *є* в таких словах: *кѣлю* (I, 2 к. + II, 1 к., 12 стр., цер.-слав.: *велии*); *срѣбролюбнє* (II, 2 к., 14—15 стр.).

б) *є* замість *ѣ* подибуємо в слові: *телєс...* (I, 2 к., 3 стр., цер.-слав.: *тѣло*). Кримський думає, що се слово могло мати в українській живій мові вже в XI в. *є*, а не *ѣ*²⁾. Натомість Шахматов добачує у тодішніх формах: *телєсє*, *телєси*, *телєса* вплив церковної мови на руську³⁾. Зрештою появляеть ся *є* замість *ѣ* деколи вже й у старших цер.-слав. памятниках, що повстали у східно-сербській мовній області⁴⁾.

3. Інші прояви в області вокалізму.

а) Носових голосозвуків: *ж*, *ѣ* не знає наш памятник. Їх місце заступає: *оу*, *ю*, *ѣ* (все в значіню: *ѣ*).

б) Цікавий випадок т. зв. другого повноголосу: *доволѣють* (II, 2 к., 1 стр., цер.-слав.: *довлѣти*).

в) Примірів першого повноголосу не знаходимо в наших листках. Відповідні слова мають тут еще давнійший вид, як се бачимо звичайно в наших памятниках XI—XIV в.⁵⁾ Отже: *врагѣ* (II, 2 к., 1 стр., II об., 2 к., 15 стр.); *прѣдана* (II об., 2 к., 13 стр.).

1) Stocky-Gartner, op. cit., стор. 52.

2) Op. cit., Т. I, вып. 2, стор. 204Ф.

3) А. А. Шахматовъ. Курсъ исторіи русскаго языка. Часть I. 2-е издание. Спб., 1910—1911, стор. 190.

4) Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, стор. 98.

5) Соболевскій, Палеографія, стор. 83.

г) о замість л в слові: *неродити* (I об., 1 к., 10—11 стр., цер.-слав.: *нерадити* і *неродити*).

д) є замість л: *исконьчаю* (I об., 1 к., 4—5 стр., цер.-слав.: *исконьчакати*).

4. Важніші прояви в області консонантизму.

а) Після гортанної: г, знаходимо: и: *погнѣл...* (II, 2 к., 23 стр.). Такі звукові громади стрічаємо в західно-українських пам'ятниках уже від XII в.¹⁾ У XIV в. стає ся проява зовсім звичайною²⁾.

б) Шипячі: ж, ч, ш, щ та звук ц бачимо часто в злучі з м'якими. І так знаходимо *ць*: *немоць* (I об., 1 к., 11—12 стр.); *жи, чи, ши, щи*: *живъи* (I, 2 к., 12 стр.); *неродиши* (I об., 1 к., 10—11 стр.); *противиши сѧ* (I об., 1 к., 14 стр.); *раздръшилѧ* (II, 2 к., 7—8 стр.); *немоци* (II, 2 к., 8—9 стр.); *исоушилѧ* (II, 2 к., 19 стр.); ...*щи* (II об., 2 к., 5 стр.); *жизни* (II об., 2 к., 8—9 стр.); *ѡмѣци* (II об., 2 к., 9 стр.); *боудѣши* (II об., 2 к., 14 стр.); *бѣжи* (II об., 2 к., 15—16 стр.); *пристоупиши* (II об., 2 к., 21 стр.); *жю, чю, шю*: *хожю* (I, 2 к., 24 стр.); *бъвъшию* (I об., 1 к., 19—20 стр.); ...*а...* *чють сѧ* (I, 2 к. + II, 1 к., 22—23 стр.). Звукових сполук: *жъ, чъ, шъ, щъ, цъ, жы, чы, шы, щы, цы, кы, жоу, чоу, шоу, щоу, цоу* — наш пам'ятник не знає. Натомість нема тут сполук шипячих: ж, ч, ш, щ і звука ц із л, а є виключно сполуки з л. Також нема сполук тих букв із ъ, а є тільки сполуки з ѧ, як що не брати під увагу випадків у роді: *вѣъѡ* (II, 2 к., 3 стр.). Таке уживане м'яких при шипячих і аффрикатах стрічаєть ся звичайно в руських пам'ятниках XIV в.³⁾

в) Замітне тверде л у згаданому примірі: (по)лза.

г) М'ячене губних відбуваєть ся при помочи самого л без л: ...*лѧ* (I, 1 к., 1 стр.).

д) ж замість цер.-слав.: *жд*: *хожю* (I, 2 к., 24 стр., цер.-слав.: *хождѧ*). Таку звукову прояву стрічаємо вже в Остроми-

¹⁾ Крыжскій, *op. cit.*, Т. I, вып. 1, стор. 127.

²⁾ Соболевскій. Палеографія, стор. 83. Вчасну появу гн, ки, хи зам. гы, кы, хы уважають деякі дослідники признакою українського походження пам'ятника (Шахматовъ, *op. cit.*, стор. 197). Докладніше про сю прояву гн, у Шахматова: *Истор. рус. яз. ч. II*, стор. 133 і д. По українським пам'ятникам знає її Шахматов також від XII в. (стор. 134).

³⁾ Шахматовъ. *Курсъ истор. рус. яз.*, стор. 202.

ровім Ев. XI в., а від XII в. появляється вона вже систематично в деяких пам'ятниках¹⁾.

е) Випад шелестозвука згідно з цер.-слав. мовою: *исоушнлѣ* (II, 2 к., 19 стр.).

ж) Вставка *д* у сполуці: *Cons. + р* — також згідно з цер.-слав. традицією: *раздрүшилѣ* (II, 2 к., 7—8 стр.).

з) Взаїмна заміна звуків: *оу і в*: *оузираи* (II, 2 к., 3 стр., цер.-слав.: *възираи*)²⁾; *оуздържанье* (II, 2 к., 6—7 стр., цер.-слав.: *въздържанье, оуздържанье*). В українській мові почалася така взаїмна заміна *оу і в* вже в XI в., але на ширші розміри стрічаємо її що йно в пам'ятниках після XII в.³⁾. Соболевський бачить таку заміну також у сербській мові⁴⁾, у двинськiм⁵⁾ і псковськiм говорі⁶⁾.

В. Морфольогія.

1) Останки номінальної деклінації прикметників: *горша* — *асс. plur. neutr.* (I об., 1 к., 4 стр.).

2) В прономінальній деклінації прикметників і дієприкметників маємо все тільки стягнені форми.

3) З особа *sing. і plur.* дієслів кінчить ся все на: *тъ* замість цер.-слав.: *тъ*.

4) 2 ос. *sing.* дієслів має постійно окінчене: *ши*.

5) Цікава форма: *азъ прилежа* (I об., 1 к., 6 стр.).

6) *Aorist.*: *наүсти ма* (I об., 1 к., 22 стр.); *створи* (I об., 2 к., 11 стр.).

Листки III і IV.

А. Фонольогія.

1. Глухі *ъ та ъ*.

В уживанню глухих бачимо у листках III і IV ось які замітніші прояви:

а) Глухі випадають:

а) *ъ* у приіменниках-приставках дієслів: *створилѣ* (IV, 1 к., 18 стр.); *склюдаи* (III, 1 к., 23 стр., цер.-слав.: *съклюдати*);

¹⁾ Шахматовъ, *op. cit.*, стор. 192—3. Причину сеї прояви бачить Шахматов у тім, що руська мова не знала, здається, сполуки: *жд*.

²⁾ Слово: *оузираи* знаходимо у XIII словах Григорія Богослова XI в. (Там же, стор. 244).

³⁾ Крымській, *op. cit.*, стор. 111.

⁴⁾ Палеографія, стор. 80.

⁵⁾ Там же, стор. 84.

⁶⁾ Там же.

Щверзѹтъ сѧ (III об., 2 к., 9—10 стр., цер.-слав.: отъкрѣзати); Щвергль (IV, 1 к., 20 стр., цер.-слав.: отъврѣшти); вниити (IV, 1 к., 22 стр., цер.-слав.: вѣннити). У перших двох листках не маємо ні одного приміру писаня тих приставок із ъ; в двох останніх стрічаємо: прѣдѣстєгатъ (III, 1 к., 4 стр.); вѣзвнєвєдѣлъ (IV, 1 к., 17 стр.). За те самостійні приєменики: вѣ. кѣ. прѣдѣ пишуть ся в листках III і IV виключно з ъ крім одного випадку: в (IV, 2 к., 7 стр.). Тільки замість отъ бачимо постійно: ѿ. Отже: вѣ (III, 2 к., 12 стр., IV, 1 к., 2 стр., IV об., 1 к., 8 стр., 2 к., 14 стр., 16 стр. [на кінці стрічки], 18 стр.); кѣ (III, 1 к., 20 стр., на кінці стрічки); прѣдѣ (III об., 1 к., 23—24 стр., 2 к., 2 стр.); сѣ (III об., 2 к., 4 стр.).

β) У приємениках-приставках інших слів: скрєвища (III об., 2 к., 9 стр., цер.-слав.: сѣкрєвиште); всєлѣньє (IV, 2 к., 12 стр., цер.-слав.: вѣсєлієннє). Але є й раз: сѣгласна (III об., 2 кол., 5 стр.).

б) Глухі випадають у середині слів:

α) мнѣ (III, 1 к., 2, 18 стр., IV об., 1 к., 10 стр.); вси (III, 1 к., 2, 16 стр., цер.-слав.: вѣсь); всѧ (III, 1 к., 5, 10 стр.); нѣ-изло(в)нѣчєи (III, 1 к., 7—8 стр.); токмо (III, 1 к., 11 стр., цер.-слав.: тѣкѣмо. тѣкѣмо); пославѣшємѹ (III, 2 к., 2 стр., цер.-слав.: пославѣшоѹ); грѣшнєчє (III, 2 к., 15—16 стр., цер.-слав.: грѣшнє-никѣ); нєиздрєчєнн(є) (III, 2 к., 17—18 стр., цер.-слав.: нєиздрєчєннєчє); рєкшаг(є) (III, 2 к., 20 стр., цер.-слав.: рєкѣша); страшно (III, 2 к., 11 стр., III об., 1 к., 15—16 стр., цер.-слав.: страшнѣ); страшнѣмѣ (III об., 1 к., 1—2 стр.); книги (III об., 1 к., 8 стр., цер.-слав.: кѣнига і книга); тогда (III об., 1 к., 8—9 стр., III об., 2 к., 8—9 стр., IV об., 1 к., 8 стр., цер.-слав. деколи: тогѣда, хоч звичайно є: тогда); овца (III об., 1 к., 11 стр., цер.-слав.: овѣца); козлиць (III об., 1 к., 11—12 стр., цер.-слав.: козьлиштѣ); трєпѣтна (III об., 1 к., 13—14 стр., цер.-слав.: трєпєтѣнѣ); кто (III, 1 к., 20 стр., III об., 1 к., 17, 18 стр., цер.-слав.: кѣто, але є й: кѣо, кѣто); нємжє (III об., 1 к., 20 стр., цер.-слав.: нємѣжє); сѣгласна (III об., 2 к., 5 стр., цер.-слав.: сѣгласнѣ); грѣшнѣхѣ (III об., 2 к., 6 стр., цер.-слав.: грѣшнѣнѣ); нєполєзна (III об., 2 к., 8 стр., цер.-слав.: нєполѣзнѣ); правєднєи (III об., 2 к., 10—11 стр., цер.-слав.: правѣднѣ); жад(а)кѣшєи (III об., 2 к., 12—13 стр., цер.-слав.: жадѣкѣшє); алкакѣшєи (III об., 2 к., 13 стр., цер.-слав.: алкѣкѣшє); сѣтєвѣшєи сѧ (III об., 2 к., 16 стр., цер.-слав. повинно би бути: сѣтєвѣшєи сѣ, хоч Мікльєсїч не знає дїєслова: сѣтити сѧ, тільки приєметник:

сѣтъ)¹); рѣдавшєи (III об., 2 к., 19—20 стр., цер.-слав.: рѣ-
давѣше); покавшєи сѣ (III об., 2 к., 20 стр., цер.-слав.: пока-
вѣше сѣ); сѣе (III об., 2 к., 21 стр., IV, 1 к., 10 стр., цер.-слав.:
сѣе і сѣе); смѣвавшим сѣ (III, 2 к., 21—22 стр., цер.-слав.: смѣ-
вѣшемъ сѣ); послѣднии (IV, 1 к., 2—3 стр., цер.-слав.: по-
слѣднѣ); тѣснаи (IV, 1 к., 5 стр., цер.-слав.: тѣснѣ і тѣснѣ)²);
ближняго (IV, 1 к., 16 стр., цер.-слав.: ближнѣ і без ъ); послааѣ
(IV, 1 к., 23 стр.); ничтоже (IV, 1 к., 23, 24 стр., 2 к., 1, 5 стр.,
цер.-слав.: ничѣтоже); вѣдѣны (IV, 2 к., 3 стр.); пославѣ (IV, 2
к., 6 стр.); всѣ (IV, 2 к., 7 стр.); ...внищавши (IV, 2 к., 9 стр.);
...всиухъ (IV, 2 к., 13 стр.); по(ка)вѣших сѣ (IV, 2 к., 15—16
стр., цер.-слав.: по(ка)вѣшихъ сѣ); вѣдѣшихъ (IV, 2 к., 18 стр.);
слемъ (IV об., 2 к., 18 стр., цер.-слав.: сѣлемъ); алкаш.... (IV,
2 к., 21 стр.); давшєи (IV, 2 к., 22 стр., цер.-слав.: давѣше);
славѣ (IV об., 1 к., 12 стр.); вчерѣ (IV об., 1 к., 24 стр., цер.-
слав.: вѣчера і вѣчера); смѣрахоу сѣ (IV об., 2 к., 6 стр., цер.-
слав.: сѣмѣрити); бесконечныи (IV об., 2 к., 17 стр., цер.-слав.:
бесконѣчнѣ); ...конечны (IV об., 2 к., 19 стр.). Супроти сих
дуже численних примірів випаденя глухих у середині слова ма-
ємо ледви 4 приміри задержаня їх: страшна (III об., 1 к., 12—
13 стр.); праведнѣи (III об., 1 к., 14—15 стр.); мѣнѣ (III об.
1 к., 15—16 стр.); бесконечныи (IV об., 2 к., 14—15 стр.).

в) В уживаню глухих при плавних бачимо ось які прояви:

а) Громаду звуків: Cons. + лъ + Cons. знаходимо в на-
ших листках тільки раз: плѣти (IV, 1 к., 12 стр.).

б) Також раз знаходимо сполуку: Cons. + лъ + Cons.: слѣзы
(III об., 2 к., 7—8 стр.).

γ) На місці тих сполук знаходимо зрештою в наших лист-
ках правильно звукові громади: Cons. + ор^α + Cons. і Cons. +
єр^α + Cons.: (дол)готерпѣливѣ(и) (III, 1 к., 9 стр., цер.-слав.:
длѣготрѣпѣливѣ); дѣрзати (III, 2 к., 16 стр., цер.-слав.: дрѣзати);
ѡверзоуѣ сѣ (III об., 2 к., 9—10 стр., цер.-слав.: отвѣрзати);
оскв[ѣ]рнити (IV, 1 к., 10—11 стр., цер.-слав.: осквѣрнити);
осквѣрнилъ (IV, 1 к., 12—13 стр.); исполнѣлъ єси (IV, 1 к., 15—
16 стр., цер.-слав.: исплѣнити); ѡверглъ єси (IV, 1 к., 20—21
стр., цер.-слав.: отвѣрглѣ); молчахо (IV об., 2 к., 2 стр., цер.-
слав.: млѣчати); молчахъ (IV об., 2 к., 4 стр.).

¹) Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum edi-
dit Fr. Miklosich, Vindobonae 1862—1865, стр. 968.

²) Вондрак (Altkirchenslav. Gram., стр. 186) знає тільки: тѣснѣ.

г) На місці глухих **ъ**, **ь** бачимо **о**, **є** ще в таких разях:

а) У приіменниках: **въ**, **съ**, коли вони творять окремі слова: **ко** (III, 1 к., 15 стр.); **со** (IV об., 2 к., 13, 16 стр.)¹⁾.

б) У приіменниках-приставках дієслів: **воздълетъ** (III, 1 к., 13 стр., цер.-слав.: **въздълати**).

γ) В середині слів: **токмо** (III, 1 к., 11 стр., цер.-слав.: **тъкъмо**); **вонъ** (III, 1 к., 19 стр., цер.-слав.: **вънъ**); **весь** (III, 1 к., 21 стр., цер.-слав.: **въсь**); **правед...** (III, 2 к., 21 стр.); **праведьнѣти** (III об., 1 к., 14—15 стр., цер.-слав.: **правдѣнъ**); **нѣпр(а)веднѣ(х)** (III об., 2 к., 3—4 стр.); **непользнь** (III об., 2 к., 8 стр., цер.-слав.: **непользнь**); **праведнии** (III об., 2 к., 10 стр.); **двѣрь** (IV, 1 к., 5—6 стр., цер.-слав.: **двѣрь**); **плоть** (IV, 1 к., 6—7 стр., цер.-слав.: **пльть**); **крѣпокъ** (IV, 1 к., 20—21 стр., цер.-слав.: **крѣпкъ**); **бесконечнѣти** (IV об., 2 к., 14—15 стр., цер.-слав.: **бесконъчнь**); **...конечнѣти** (IV об., 2 к., 19 стр.).

д) Звукові сполуки: **ни**, **иє**, **ню**, **ни** бачимо все в виді: **ки**, **кѣ**, **кю**, **кѣ**: **ръд(а)нѣ** (III об., 2 к., 5—6 стр.); **смыавшимъ сѣ** (III об., 2 к., 21—22 стр.); **дыволю** (IV, 1 к., 19 стр.); **вдѣнѣти** (IV, 2 к., 3 стр.); **...нѣти** (IV, 2 к., 4 стр.); **вселѣнѣ** (IV, 2 к., 12 стр.); **...дѣнѣнѣ** (IV об., 2 к., 7 стр.). Сполуку: **ни** знаходимо тільки в таких випадках (очевидно вони зовсім іншої категорії, як вичислені приміри): у перших двох листках: **оутри** (I об., 1 к., 3—4 стр.); **члѣвооубица** (II об., 2 к., 19 стр.); у двох останніх: **соудни** (III об., 1 к., 15, 20 стр.); **придѣтъ** (III об., 1 к., 16 стр.); **праведнии** (III об., 2 к., 10—11 стр.); **вѣнѣти** (III об., 2 к., 12 стр.); **о(врѣм)ѣнѣти** (III, 1 к., 3—4 стр.); **придѣт(є)** (III, 1 к., 15 стр.); **послѣдни** (IV, 1 к., 2—3 стр.); **вниити** (IV, 1 к., 22 стр.).

е) Окремо належить піднести перехід кінцевого **ъ** в **о** у фразі: **азъ же молчахо. они...** (IV об., 2 к., 2—3 стр.). Кінцеве **о** в: **молчахо** повстало під впливом **о** в: **они**. Се знана проява т. зв. *sandhi*.

ж) **ъ** замість **ь** бачимо у слові: **ієсмъ** (IV об., 2 к., 18 стр., цер.-слав.: **ієсмь**).

2. Буква **ѣ**.

В області букви **ѣ** бачимо в наших листках ось які прояви:

¹⁾ Пробу пояснення таких прояв подає: Л. Л. Васильевъ. О впливі неіотированныхъ гласныхъ на предыдущій открытый слогъ. (Извѣст. Отд. рус. яз. и слов. И. Акад. Наукъ Спб., 1908, стор. 181—255).

а) **ѣ** замість цер.-слав. **ѣ**. Тут є такі групи:

α) Замість цер.-слав. окінчення іменника: -ѣнїє маємо: **ѣнїє**: вселѣнїє (IV, 2 к., 12 стр., цер.-слав.: вѣселїєнїє).

β) Перечене **нѣ** замість **не** — чи воно самостійне, чи приставка: **нѣзл(в)нѣчи** (III, 1 к., 7—8 стр.); **нѣ вѣстраши сѧ** (III, 2 к., 14 стр.); **нѣ исп(овѣд)имоє** (III, 2 к., 18—19 стр.); **нѣ вжасаєть сѧ** (III об., 1 к., 18—19 стр.); **нѣ физмоливо** (III об., 1 к., 22 стр.); **нѣ пр(а)веднѣч(х)** (III об., 2 к., 3—4 стр.); **нѣ има...** (IV, 2 к., 1 стр.).

γ) Крім того бачимо ще **ѣ** замість **ѣ**: **неиздречѣнїює** (III, 2 к., 17 стр.); **трепѣтна** (III об., 1 к., 13—14 стр.).

3. Інші звукові прояви в області вокалізму.

а) Примірів першого повноголосу нема в наших листках. Відповідні слова мають тут ще давніший вид, отже: **хранѧши** (III, 2 к., 5 стр.); **прѣдѣстоєть** (III об., 1 к., 4 стр.); **прѣдѣ** (III об., 1 к., 23—24 стр., 2 к., 2 стр.); **наслаждѧть сѧ** (III об., 2 к., 11 стр.).

б) **ы** замість **и**: **исполнѣмъ** (IV, 1 к., 15 стр.).

4. Важніші прояви в області консонантизму.

а) Після гортанних: **к**, **г** бачимо все: **и**: **члѣки** (III, 1 к., 11 стр.); **книги** (IV, 1 к., 8 стр.); **вѣки** (IV об., 2 к., 14—15 стр.).

б) Шипячі: **ж**, **ч**, **ш**, **щ** та звук **ц** бачимо нераз у злуці з м'якими голосозвуками. Отже знаходимо: **чѣ**, **шѣ**, **щѣ**, **цѣ**: **члѣѣ(к)олювецъ** (III, 1 к., 6—7 стр.); **нищѣ** (III, 1 к., 17 стр.); **козлищѣ** (III об., 1 к., 12 стр.); **страшѣна** (III об., 1 к., 12—13 стр.); **бесконечѣнѣта** (IV об., 2 к., 17 стр.); **жи**, **чи**, **ши**, **чи**, **ци**: **живѧ** (III, 2 к., 12—13 стр.); **...миши сѧ** (III об., 1 к., 1 стр.); **соудѣши** (III об., 1 к., 2 стр.); **очима** (III об., 1 к., 24 стр.); **нашима** (III об., 1 к., 24—25 стр.); **сѣтѣвѣшим сѧ** (III об., 2 к., 16 стр.); **хощѣши** (IV, 1 к., 9 стр.); **ищѣши** (IV, 2 к., 7 стр.); **...лищи** (IV, 2 к., 8 стр.); **живоу** (IV, 2 к., 8 стр.); **...вшихъ** (IV, 2 к., 13 стр.); **по(ка)вших сѧ** (IV, 2 к., 15—16 стр.); **...вдѣвшихъ** (IV, 2 к., 18 стр.); **жизнь** (IV, 2 к., 19 стр.); **...ши** (IV об., 1 к., 5 стр.); **дроужѣнѣтѣ** (IV об., 1 к., 7 стр.); **...ших сѧ** (IV об., 1 к., 12 стр.); **оучих сѧ** (IV об., 1 к., 13 стр.); **дроужѣ...** (IV об., 1 к., 14 стр.); **чѣ**, **цѣ**: **неиздречѣнї(о)є** (III, 2 к., 17 стр.); **вѣ роуцѣ** (III, 2 к., 12 стр.); **жю**, **чю**, **шю**, **щю**: **вжачют...** (III об., 2 к., 18 стр.); **дѣю** (IV, 1 к., 7 стр.); **одежю** (IV, 1 к., 13 стр.); **...ищю** (IV об., 1 к., 1 стр.); **плачю сѧ** (IV об., 2 к., 12 стр.).

в) Мягчене губних відбуваєть ся при помочи самого ж без л: любан (III, 1 к., 21 стр.); глоумаж сж (IV об., 2 к., 5 стр.).

г) ж замість цер.-слав.: жд: вжажють (III об., 2 к., 18 стр.); (т)роужающен сж (III, 1 к., 3 стр., цер.-слав.: троуждажштен сж); одержю (IV, 1 к., 13 стр., цер.-слав.: одержж).

д) Вставка: д у сполуці: Cons. + р згідно з цер.-слав. традицією: неиздречѣнн(о)є (III, 2 к., 17—18 стр.).

е) Мягке р у слові: вечерж (IV об., 1 к., 24 стр.). Зрештою бачимо тільки тверде р.

ж) Взаїмна заміна звуків; оу і в: вжаснеть сж (III об., 1 к., 18—19 стр., цер.-слав.: оужасати сж); вѣстрашан сж (III об., 2 к., 14 стр., цер.-слав.: оустрашати сж); взираж (III об., 2 к., 16 стр., цер.-слав.: оужирати (в іншій значіню) і вѣзирати); оу в значіню: вѣ (IV, 2 к., 23 стр.).

з) Отвердїне м: згадане висше їсмъ. Сю прояву стрічаємо в наших памятниках вже від XI в.¹⁾

Б. Морфологія.

1) Останки dualis у деклінації: прѣдѣ очима нашими (III об., 1 к., 24 стр., 2 к., 1 стр.).

2) Nom. sing. імеників masc.: и: соудни (III об., 1 к., 15 стр., 20 стр.). Се й відповідає цер.-слав. традиції.

3) Останки номінальної деклінації прикметників: бѣтъ (III, 1 к., 16 стр.); ниць (III, 1 к., 17 стр.); влжнѣ (III, 2 к., 3 стр.); жикв — gen. sing. masc. (III, 2 к., 12—13 стр.); крѣпокъ — nom. sing. (III об., 1 к., 20—21 стр.); сѣгласна (III об., 2 к., 5 стр.); непонесемо (III об., 2 к., 7 стр.); неполезны (III об., 2 к., 8 стр.); влжњи (III об., 2 к. 19 стр.).

4) Згадане вже: їсмъ замість цер.-слав.: їсмь.

5) Замітна форма: свлюдан (III, 1 к., 23 стр.).

6) В нашій памятнику стрічаємо ще part. praet. act. I.: посласкъ (IV, 2 к., 6 стр.); славъ (IV об., 1 к., 12 стр.).

7) Зазначимо також зложені форми: слемъ їсмъ (IV об., 2 к., 2 стр.) і fut.: рудати нмоуть (III, 2 к., 23—24 стр.).

8) З особа plur. impf. не має окінчення ть, як се стрічаємо часто в укр. памятниках — отже: моллжоу сж (IV об., 2 к., 3 стр.); смкрлжоу сж (IV об., 2 к., 6 стр.).

На основі тих даних можна припустити, що наші листки (всі чотири) написані на Україні, десь у Галичині або на Волині, з кінцем XIII або з початком XIV в. (правильне уживане букв:

¹⁾ Крыжскій, op. cit., стор. 108.

и і ѡ, систематична поява: ор, ол, ер між двома шелестозвуками — вказують на першу половину XIV в.). Отже граматичні прояви потверджують се, на що вказує й палеографія.

IV. Лексика.

Належалоб еще рішити, до якої громади текстів можна причислити наші уривки, себ то установити редакцію, на якій опираєть ся перепищик сих слів св. Ефрема Сирина.

Переклади творів св. Ефрема Сирина стрічаємо в славянській літературі дуже вчасно. На церковно-славянську мову перекладано їх уже в часах болгарського царя Симеона († 927 р.). Авторами тих перекладів були очевидно найблизші ученики св. Кирила й Методія¹⁾. Найстаршою славянською рукописю з творами Ефрема Сирина є глаголицький македонський листок із XI в., що містить дві бесіди з „Паренесіса“ Ефрема. Сей уривок опираєть ся власне на текстї з часів царя Симеона²⁾. Видаючи сей листок, додав до нього І. Срезневський відповідні виписки із слів Ефрема Сирина по рукописї XIII в.³⁾, при чім зачислив сю рукопись із XIII в. до тої самої категорії текстів, що й македонський глаголицький листок. Далі обговорив Срезневський пергаминову рукопись поученій Ефрема Сирина, власність Імператорської Публичної Бібліотеки в Петербурзі, котру він відніс до 1288 р.⁴⁾. Однак уже А. Соболевський виказав, що ся рукопись написана 1492 р.⁵⁾. Також згадав Срезневський про книгу

¹⁾ Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. I—XL. И. Срезневскаго. Спб., 1867. стор. 65. А. Архангельскій. Творенія Отцовъ Церкви въ древне русской письменности. Обзорніе рукописнаго матеріала. (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. Часть CCLVII. 1888. Июль, стор. 2—3 і 42.

²⁾ Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, стор. 28. Я мав текст сих бесід у виданю: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. I—XL. И. Срезневскаго. Спб., 1867, стор. 30 і 34—35. І. Срезневський датує сі листки XI—XII в. (Там же, стор. VI). Також користував ся я глаголицьким текстом (у Срезневського він кирилівський) із: Specimina linguae palaeoslovenicae Edidit V. Jagić, Спб., 1882, стор. 27—29. — Сей памятник видав також Ілінський, а Погорелов виказав, що його належать віднести до Симеонівської епохи. З його гадкою годять ся й Вондрак. (Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, стор. 28)

³⁾ Срезневскій, op. cit., стор. 27 і д.

⁴⁾ Там же, стор. 37—50.

⁵⁾ Обговорено сей памятник у книжці: А. Соболевскаго. Очерки изъ истории русскаго языка. Часть 1-я, стор. 50—58. Гл. також: Шп-

поученій Ефрема Сирина з 1377 по рукописі бібліотеки петербурської Академії Наук¹⁾. Подаючи перегляд усіх відомих славянських рукописий із творами св. Ефрема Сирина, згадує Срезневський, що твори нашого святого були відомі на Русі вже від XI в., бо деякі з них знаходять ся у Збірнику кн. Святослава з 1073 р.²⁾ В першій половині XII в. мала Славянщина вже цілий збірник поучень Ефрема Сирина п. з. „Паренесіс“³⁾. Уривки „Паренесіса“ знаходять ся в збірнику поучень Троїцько-Сергієвської Лаври, котрий І. Срезневський датує 1199 р.⁴⁾ „Паренесіс“ по рукописі XIII в. бібліотеки Троїцько-Сергієвської Лаври №. 7 обговорив докладно в окремії статі, А. С. Архангельський, подаючи й обширні виписки з того твору⁵⁾. Із XIV в. маємо пять рукописий із творами Ефрема Сирина: 3 руські, 1 сербська й 1 уривок⁶⁾. Текст перекладу у всіх рукописах той сам, хоч він не всюди дослівно однакий⁷⁾.

Крім „Паренесіса“ були на Русі відомі й інші твори Ефрема Сирина, але вони переховали ся в пізнійших рукописах (від XV в.)⁸⁾ й тому полишаємо їх на боці. Належить ще завважити, що під іменем Ефрема Сирина появляють ся на Русі від XIV в. твори, які на ділі йому не належать⁹⁾. Наші листки будуть шестою з ряду рукописию-уривком XIV (чи може ще XIII) в. слів Ефрема Сирина — і то української редакції.

мановскій В. Къ исторіи древне-русскихъ говоровъ. Варшава. 1887, стор. 88—95. А. Е. Крижській у своїй праці: „Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів. Львів, 1906“, стор. 55 і д. признає сей пам'ятник білоруським, але списаним із волинського оригіналу XIII в.

1) Ор. cit., стор. 58. Про неї гл. коротко у: Шахматова: Курськ. ист. рус. яз., стор. 277.

2) Там же, стор. 65.

3) Там же.

4) Древніе памятники русскаго письма и языка. (X—XIV вѣковъ). Трудъ И. И. Срезневскаго. Спб. 1882, стор. 80. — А. Архангельскій, ор. cit., стор. 42—43.

5) Творенія Отцовъ Церкви въ древне-русскаго письменности. III. А. С. Архангельскаго. Казань. 1890. Тут же й подано спис рукописий „Паренесіса“ від XV до XVI в. (стор. 1).

6) Срезневскій. Свѣдѣнія и замѣтки, стор. 66.

7) Там же, стор. 80.

8) Архангельскій в: Жур. Мин. Нар. Пр., ор. cit., стор. 43—44.

9) Там же, стор. 48—49.

Оглянемо тепер наш пам'ятник бодай у головному із лексикального боку. При тім буду користувати ся передовсім списком слів старших і пізнійших редакцій, зладженим В. Ягічем¹⁾.

Листки I і II.

1) Грецьких слів непереложених — ся обставина уважається з правила доказом більшої давнини пам'ятника (Яг. 299) — знаходимо в наших листках мало. Ось вони: *дѣвѣколѣ* (I об., 1 к., 16 стр., грецьке: *δίαβολος*); *дѣвѣзолѣ* (II, 2 к., 6 стр.). У старих евангельських текстах остає се слово непереложене. Пізнійше заступає його вислів: *вѣприазнь* (Яг. 306). — *ангѣлѣ* (I об., 1 к., 18 стр.). Слово: *ангѣлѣ* (*ангѣлѣ*) звичайно не перекладається; хиба в значіню „посол“ бачимо декуди: *вѣстѣникѣ* (Яг. 302). — *аплу* (II об., 3 к., 7 стр.) — *ἀπόστολος*. Се слово не перекладається ся майже ніколи й тільки виїмково маємо замість нього: *сѣлѣ*, *посѣланци*, *посланникѣ* (Яг. 302—303). — Вкінці: *хѣлѣ* (II, 2 к., 21 стр.). В деяких текстах маємо тут: *помазанѣ*, *помазаникѣ* (Яг. 322), але звичайно се слово не перекладається. Отже загалом мають наші листки 4 грецькі слова й то такі, які звичайно не перекладаються ся.

2) Із грецьких слів, переложених у нашій рукописі, а непереложених у найстарших церковно-славянських текстах, бачимо слово: *оубо* (I об., 1 к., 6 стр.) — так буває звичайно в давних цер.-слав. рукописах, але часом маємо там: *ара* (*ἀρα*) або: *яра* (Яг. 303).

3) Слова, що вже в найстарших текстах мають подвійну форму: *вѣкѣлю* (від: *велин*) (I об., 2 к., 12 стр.). Се слово подибуємо у найстарших пам'ятниках: Ассеманово Ев., Зографське, Маріїнське й найстарші тексти Старого Завіта. Побіч нього рідше: *великѣ*; пізнійші пам'ятники уживають уже радше того другого вислову (Яг. 283, 426, 432). — *пѣгнѣл...* (II, 2 к., 23 стр.) замість старого з евангельських текстів: *гѣвѣлѣ* (Яг. 286). — *в...* *жизни* (II об., 2 к., 8—9 стр.) — замість уживаного майже все в найстарших пам'ятниках: *животѣ*, хоч уже скоро появляється й побічна форма: *жизнь* (Яг. 287). — *прогнѣваю* (I об., 1 к., 7 стр.); *прогнѣвала* *ієси* (II об., 2 к., 7—8 стр.) — міняється у найстарших рукописах із: *разгнѣвати* *сѣ*; перший

¹⁾ Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Von V. Jagić. Berlin, 1913. Сю книжку буду зазначувати коротко: Яг. із поданеї сторони.

вислів є мабуть старший (Яг. 293, 427). — *вжънѣ* (II, 2 к., 3 стр.) чергуєть ся у старих текстах із: *вожъствънъ* (Яг. 298).

4) Перейдемо тепер до слів переложених з грецького, котрі в ріжних цер.-слав. текстах передають ся ріжними виразами. Дослідники добачують тут громаду найстарших текстів, що стоїть ближше до первісного перекладу й передає його вірнійше — се глаголицькі памятники: Ассеманово, Зографське, Маріїнське Ев., Синайська Псалтир, Синайський Требник і кирильські тексти, що підходять до них близько; друга громада — се молодші тексти, а найважнійші між ними: Остромірово Ев., Савина книга й Супрасльська рукопись (Яг. 323). Із слів, що можуть подати деякі вказівки з того боку, стрічаємо в наших листках:

вѣла... (I, 2 к., 11 стр.). Словом: *влагъ* перекладаєть ся звичайно грецьке: *ἀγαθός*; рідше подибуємо в текстах молодшої редакції: *докръ* (Яг. 326). — *немоць* (I об., 1 к., 11—12 стр.); *немоци* (II, 2 к., 8—9 стр.). У значіню: *ἀσθένεια, νόσος* стрічаємо *немоць* у пізнійших евангельських текстах і у таких рукописах, як пр. Кристинопільський Апостол (Яг. 327). — *глю* (I об., 1 к., 1 стр.); *гля* (I об., 1 к., 21 стр.); *рекоу* (I, 2 к., 22 стр.); *рекше* (II, 2 к., 10 стр.). Оба сі слова міняють ся часто в евангельських текстах (Яг. 335). — *лоукавъ*... (I, 2 к., 7 стр.); *лоукаваго* (II об., 2 к., 24 стр.); *зѣи* (II об., 2 к., 8 стр.). *зѣль* і *лѣкавъ* стоять побіч себе вже в найстарших текстах (Яг. 347). — *їдиною* (I об., 1 к., 23 стр.). В найстарших текстах маємо тут *пень*: *инъ* (Яг. 349). — *омрлч*... (I, 2 к., 17 стр.) — старший вислів замість пізнійшого: *отѣмни сѣ* і т. д. (Яг. 363). — *наоусти* (I об., 1 к., 22 стр.). Се слово в значіню грецького: *πείθω* знаходимо в Маріїнськiм і Зографськiм Ев.; пізнійше заступає його вислів: *наоучити* і *инъ* (Яг. 368). — *неродиши* (*ἀμελεῖν, οὐ μέλει*) (I об., 1 к., 10—11 стр.) — старий вислів (Яг. 370). — *пеншоуцьню* (I об., 1 к., 17—18 стр.) (*ἔνειδος*) — так знаходимо у найстарших текстах (Яг. 382). — *протишши сѣ* (I об., 1 к., 14 стр.); *стат(и) про)тнвоу* (I, 2 к. + II, 1 к., 6—7 стр.). Сей другий вислів знаходимо в пізнійших текстах (грець. *ἀντίσταμαι*) (Яг. 386). — *ради* (*διά, ἐνεκεν*) (II, 2 к., 9 стр.) — так у найстарших текстах замість пізнійшого: *дѣльма* і *дѣля* (Яг. 389). — *раздръшилъ ѣсть* (II, 2 к., 7—8 стр.) — старий вислів (Яг. 389). — *(сок)ровици*... I, 2 к., 9—10 стр.) — старший вислів замість пізнійшого: *имѣниє* (Яг. 430).

Листки III і IV.

1) Грецькі непереложені слова: анґлѣ (III об., 1 к., 6 стр.); арханґлѣ (там же): съ анґлѣ (III об., 2 к., 4 стр.). — со антихрѣсьмѣ (IV об., 2 к., 16 стр.). — хѣ (III, 1 к., 21 стр.); со хѣмѣ (IV об., 2 к., 14 стр.). Отже се ті самі або подібні слова, що й у перших двох листках.

2) Грецькі слова, переложені у наших листках, а непереложені у найстарших рукописах: оубо (IV, 2 к., 21 стр.). — на.... соудниці (III об., 1 к., 2 стр.); прѣдѣ (соуднищѣмѣ (III об., 2 к., 2—3 стр.). В найстарших текстах полишаєть ся се слово непереложене: прѣторѣ (*πραιτωριον*). Але вже: Маріїнське, Зографське, Ассеманове й Остромірове Єв. має також: сѣдиштиѣ (Яг. 317).

3) Слова, що вже в найстарших текстах мають подвійну форму: алкавшѣи (III об., 2 к., 13 стр.); залч... (III об., 2 к., 17 стр.); алкавш.... (IV, 2 к., 21 стр.). алкати уважає В. Ягіч більше староболгарською формою супроти панонського: лакати (Яг. 284—5). — вѣсь (*πᾶς*) (III, 1 к., 21 стр.). В старших текстах стрічаємо: вѣсккъ (Яг. 285). — живнѣ (IV, 2 к., 19 стр.). — исполнилѣ ієси (IV, 1 к., 15 стр.). Форма: исполнити переважає в найстарших пам'ятниках; пізнійше маємо: наплънити (Яг. 288). — ищѣши (IV, 2 к., 7 стр.) — у старших текстах: искати, в молодших: иштѣ (Яг. 288). — исполнѣлѣ ієси (IV, 1 к., 15—16 стр.) супроти молодшого: наплънити (Яг. 288, 426 і д.). — мѣрдѣи (III, 1 к., 8 стр.) супроти: (ми)лостигѣхѣ (IV, 2 к., 10—11 стр.). Оба вислови, здаєть ся, однаково давні (Яг. 289). — питалѣ ієси (IV, 1 к., 6 стр.) супроти найстаршого: питѣти (*τρέφω*) (Я. 292, 437). — погоубилѣ ієси (IV, 1 к., 8—9 стр.) чергуєть ся з: изгоубити (Яг. 292). — приѣмлетѣ (IV, 1 к., 4 стр.) — так маємо у старших текстах; у молодших: къзати в значіню: *λαβεῖν* (Яг. 293). — долготерпѣливѣи (III, 1 к., 9—10 стр.) (*μακροθυμος*) є пізнійшою коректурою старшого: трѣпѣливѣ (Яг. 297). — токмо (III, 1 к., 11 стр.) — знаходить ся у найстарших текстах; пізнійше стрічаєть ся також: тѣчиѣ (Яг. 297). — яко (III, 1 к., 17 стр., III об., 1 к., 14 стр., 2 к., 22—23 стр.) звучить часом по словацьки: акѣ (Яг. 298).

4) Слова, переложені з грецького, котрі в різних цер.-слав. текстах передають ся різними виразами, відповідно до того, чи текст старший, чи молодший:

нѣкизо(в)ивѣи (III, 1 к., 8 стр.) або: вѣзълובивѣ є пізнійшою зміною в перекладі грецького: *ἀνεξικανος* (Яг. 325). — гѣл (III, 1 к., 1 стр.); гѣлѣхѣ (IV, 1 к., 1 стр.) супроти: рѣ (III, 1 к.,

24 стр.); *рекшаг(о)* (III, 2 к., 20 стр.) = (п)ризъываєть (III, 1 к., 6 стр., 14—15 стр.) — глашати і зъвати міняють ся вже у найстарших текстах (Яг. 335). — година (III об., 1 к., 13 стр.); *годинъ* (III об., 1 к., 19 стр.) — так мають найстарші тексти супроти пізнійшого: *часъ* (Яг. 336). — *горе* (III об., 2 к., 15, 21 стр.) (*οὐαί*) супроти пізнійшого: *лютък* (Яг. 336). — *градѹциаго* (III, 1 к., 18 стр.); *градъин* (III, 1 к., 20 стр.) — в значіню: *ερχομαι* бачимо се слово в найстарших текстах супроти пізнійшого: *идѣ* (Яг. 337, 436), але: *придєтъ* (III об., 1 к., 16 стр.); *ѡнди* (IV, 1 к., 3 стр.) — *двєрь* (IV, 1 к., 5—6 стр.) — plural. *двєри* міняєть ся у найстарших текстах із: *кратъ* (Яг. 339). — *дєрзан* (III, 2 к., 16 стр.) — у найстарших текстах (Яг. 342). — *идєжє* (III об., 1 к., 3 стр., IV, 1 к., 22 стр.) і: *иджє* (III об., 1 к., 20 стр.). Перший вислів стрічаєть ся у найстарших текстах; другий у значіню: *επειδη* у молодших (Яг. 348—9). — *ближнаго* (IV, 1 к., 16 стр.) — пізнійший вислів замість найстаршого: *искръни* (Яг. 351). — *по истинѣ* (IV об., 1 к., 18, 20 стр.) — пізнійше на паннонським ґрунті стрічаєть ся замість сього вислову деколи: *рѣснѹта* (Яг. 352). — *книити* (IV, 1 к., 10, 22 стр.) супроти найстаршого: *кѡлѣзѡ* (Яг. 360). — *кѣма* (IV об., 2 к., 24 стр.) в значіню: *καίρος* — старший вислів є: *лѣто* (Яг. 361). — *развергѹтъ сѡ книги* (III об., 1 к., 7—8 стр.) замість звичайного: *отъкѣрѣсти* (Яг. 375). — *погоѹбилъ ієси* (IV, 1 к., 8—9 стр.) в значіню: *διαφθείρω* у найстарших текстах (Яг. 379). — *послѣднии* (III, 2 к., 9 стр.) (*εσχάτος*) — звичайний вислів, заступлений пізнійше болгаризмом: *сєтънъ* (Яг. 382). — *ради* (IV об., 2 к., 9 стр.) (*διά, ερεκεν*). — *одєжю* (IV, 1 к., 13 стр.) — пізнійший вислів (Яг. 392). — *ниць* (III, 1 к., 17 стр.) міняєть ся з: *оѹкогъ* (Яг. 408). — *вѣстраши сѡ* (III, 2 к., 14 стр.) міняєть ся з: *оѹвѡяти сѡ* (Яг. 411). — *тѣсна* (IV, 1 к., 5 стр.) міняєть ся з: *жзъкъ* (Яг. 421). — *скровица* (III об., 2 к., 9 стр.) — старший вислів (Яг. 430).

Із того огляду бачимо, що в наших листках (у всіх чотирох) подибують ся з часта вислови, які знаходимо у найстарших цер.-слав. памятниках. Але побіч них є й слова рішучо новішого походження, хоч еще границя не може бути поведена в сьому напрямі надто далеко. Наш памятник еще не дуже віддалив ся від мови найстарших цер.-слав. текстів. Порівнюючи наші листки із Македонським глаголицьким листком, бачимо, що мова обох памятників доволі зближена під лексикальним оглядом, бо і в Македонським листку стрічаємо побіч найстар-

ших висловів (пр. *благодѣтъж* і ин.) також і молодші вислови (пр. *великѣж*, *жизнь* і ин.). Погорелов, а за ним і Вондрак відносять оригінал тексту Македонського листка до часів болгарського царя Симеона; І. І. Срезневський зазначає, що всі відомі йому славянські тексти слів Єфрема Сирина (отже і Македонський листок) належать до одної редакції тексту. Сюди й зачислимо перемиські пергамінові листки — значить, вони належать до громади текстів з часів царя Симеона.

Причинки до української конюгації.

НАПИСАВ *Дмитро Цебушник.*

I.

Зміна мови може бути трояка: 1. позитивна, т. є така, що виступає новий твір; 2. нег'ативна, як який твір мови затрачується і 3. середна, коли затрату старого і повстане нового твору спричиняє один і той самий акт.¹⁾ Се доторкає головно зміни звука.

Причиною зміни мови є зміна звука і вплив аналогії. Ріжниця між ними та, що перша має силу як чинник фізіологічний, друга, як чинник психологічний.²⁾

Сила аналогії дуже велика. Вона зрівнала прим. в нашій деклінації відміну іменників, що належали первісно до різних відмін.

Тут, придержуючи ся поділу Мікросіча, хочу подати, які дієсловні форми, що повстали під впливом аналогії, знайшов я передовсім в отсих творах:

1. [М. В. О.] = Марко Вовчок: Народні оповідання I—III. Львів, 1903.

2. [Пос. Оп.] = Марко Вовчок: Посмертні оповідання.

3. [Син. кн.] = Василь Стефаник: Синя книжечка. Чернівці, 1899.

4. [М. сл.] = Василь Стефаник: Моє слово. Львів, 1905.

5. [К. Др. Тр.] = П. Куліш: Драмована Трильогія.

6. [К. Р. Дж.] = Куліш: Ромео та Джульєта.

1) H. Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte, стр. 32—3.

2) Thumb u. Marbe: Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachl. Analogiebildung.

7. [К. П.] = М. Коцюбинський: Повдинок.
8. [Ріл.] = Ріленко-Равіта: Мазепа. Львів, 1893.
9. [П. М. Тв.] = П. Мирний: Черша книжка творів. Київ, 1903.
10. [Сод. Заг.] = Зудерман-Загірня: Кінець Содомові.
11. [Жін. Н. Гр.] = Ібзен-Н. Грінченко: Жінка з моря.
12. [Підп.] = Ібзен-Загірня: Підпори громадянства.
13. [Нор.] = Ібзен-Загірня: Нора.
14. [Прим.] = Ібзен-Загірня: Примари.
15. [Кам. Д.] = Г. Хоткевич: Камінна Душа. Чернівці, 1911.
16. [Купч.] = Г. Купчанко: Нѣкоторыя историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ. Київ, 1875.
17. [Кр. і С.] = Винниченко: Краса і Сила.
18. [В. О.] = Винниченко: Дрібні оповіданя.
19. [К. Н.] = Кубилянська: Ніоба.
20. [Е. З. V.] = Етнографічний збірник Наук. Т. у Львові т. V.
21. [Е. З. VI.] = Етнографічний збірник Наук. Т. у Львові т. VI.
22. [Е. З. VII.] = Етнографічний збірник Наук. Т. у Львові т. VII.
23. [Е. З. XVIII] = Етнографічний збірник Наук. Т. у Львові т. XVIII.
24. [К. П. Е.] А. Кримський: Повісти і ескізи.
Інші використані писання зазначені прозорими скороченнями.

II.

I кляса:

1. Infinitivus. Анальоґічно до дієслів *нести, плести* прийняли в inf. с: *гребсти, клясти, плести, — нясти, гнисти...* „Бо як умру, гнисти буду“..Купч. 269.

На основі праес. увійшло *н* в inf. у: *тнути (тну)*.

Набірають духу, щоб ще голоснійше утнуть. К. С. 371.

До *ляжу* є inf. анальоґ. *лячи* замість історичного *лечи* (прксл. *лшчи*).

Деякі дієслова I кляси мають infinitivus утворений із праeteritum:

<i>лягти,</i>	<i>бігти,</i>	<i>текти,</i>	<i>сікти,</i>	<i>пекти,</i>
або <i>лячи,</i>	<i>бічи,</i>	<i>течи,</i>	<i>січи,</i>	<i>печи,</i>
або <i>лягчи,</i>	<i>бігчи</i>	—	—	—

Прим. Без мамки би пізно лягчи,
Раненько би встати. Купч. 243.

2. Partic. praes. act. II. У формах: *лнув, пнув* (Mikl. Vgl. Gr. 275) *ну* увійшло із теперішності: Думки їх напружено пнулись. (В. О. 15).

3. Partic. praes. pass. Аналогічно до *сіяний, тачаний* утворено *несяний, печаний* (Тимч. Грам. 133).

4. Praesens. *Бігти* творить теперішність після III₂ кл. — *біжу, -иш*.

Теперішність до *звиги, надіги, стати, стріги* — утворена після II кл. *звину* (Стоцк. Грам. § 104), *надіну* (Е. З. VI. 265), *стану* (ibid.), *стріну*.

жити має 3 pl. *жиють* [Е. З. XVII. 223] або *живуть* (М. В. О. I. 22).

бути, був зам. *бити, бив* [побит, небилця] утворене по аналогії до *буду* (Стоц. Грам. § 37₇).

Аналогічно до *хвалять* повстало *виростя(ть)*: „як виростя дочки“ (Купч. 157).

Дути має praes. *дуо, -єш* або істор. *дму, -меш*: Чому, коню, води не пєш, лиш на воду дуєш? (Е. З. XVII. 133).

Пізнати має praes. аналогічно до *дам* — отже *пізнам, -и, -єть* (Стоцк. Грам. § 217).

дру, -єш має inf. *дерти* або *драти*. Від *драти* утворено й praes. *драю, -єш*:

На горішних вечерницях дівчати сьпівають,

На долішних вечерницях пси сі в каглу драют. (Е. З. XVII. 160).

Аналогічно до *можеш, печеш* — втиснуло ся *ч, ж* і до 1-ої ос. одн. тай до 3-ої ос. мн.:

можу — *можуть, печу* — *печуть, ляжу* — *ляжуть, січу* — *січуть, стрижу* — *стрижуть, течу* — *течуть, стережу* — *стережуть, товчу* — *товчуть, бережу* — *бережуть*.

В інших славянських мовах такої переміни ні сліду.

Imperativ-них аналогічних форм не наводжу, бо вони вже стали літературними. Се відносить ся до дієслів III₂ і IV класи, що затратили свої історичні imperativ-ні форми, а прийняли аналогічні до других клас; не *терпим*, а *терпім*, не *хвалім*, а *хвалїм*.

5. Partic. praes. act. Відповідно до аналогічних форм 1 sg. і 3 pl. уживаєть ся *можучи*: Не можучи бути генієм (Сод. Заг. 10.).

II кляса.

1. Partic. praes. pass. Анальоґічно до форм, як *надутий*, повстали форми *двигнутий*, *втягнутий*: Она стиснула витягнуту руку [Ріл. 50], *напнута*: Голова напнута шаллю [Прим. 64].

Анальоґічно до *загнаний* утворено *одягнений* (Тимч. 133).

III кляса.

1. Partic. praes. pass. Анальоґічно до partic. на *-аний* утворено форму: *засиджаний* (Тим. 133).

2. Praesens. Анальоґічно до *терплю* повстали форми: *тремтю*: Боже, як *тремтю* [Сод. Заг. 87], *ненавидю*: ненавидю обіцянки [Підп. 96].

пригледють: Там краще від тебе *пригледють* [М. В. О. I. 62].

Після V *-jo*, *-je* кл. творять praesens: *тупоче*, *бурмоче*, *муркоче*, *воркоче*, *хоче*, *шваркоче* (Е. З. XVII. 99), *булькоче*: Тече вода з під города, по річці *булькоче* — *грюкоче* [К. С. 268], *сокоче* (Кроп. Тв. 2 т. 45), *мигоче* [Чай. Каз. 46]: Серед скелі мов з каменя світ якийсь *мигоче* — *кигиче* [М. В. О. I. 63]: Так жалісно, як пташенятчко *кигиче*.

Сі дієслова і своїми infinitiv-ними формами можуть належати до V-ої кляси, отже: *бурмотати*, *муркотати* і т. д.

В формі *змовче* (М. П. Т. 62) пропущене властиво закінчене *-ть*, а *-и* вирівнало ся з закінченням *-е* інших кляс, котре, будучи без наголосу, однаково звучить як *-и*. Так само *держе*: (К. Др. Тр. 2, М. П. Т. 28, 83), *мусе* (К. Др. Тр. 92).

Деякі знов творять praes. після I-ої кляси: *реве*: Реве та стогне Дніпр широкий (Шевч. Прич.), *гуде*: а машина гуде [Посл. Оп. 2, Кр. і С. 269], *хропе* [М. П. 66., Кроп. Тв. 2 т. 130. Камян. Душ. 156]: Тільки Микита Іванович *хропе*, *паше*: А з гушавини *паше* на тебе холодком [М. В. О. 121].

І в 3-ій ос. мн. находимо анальоґічні форми:

кричуть [Ріл. 44]: Сьогодні *кричуть* сего, завтра того.

схочуть [Сод. Заг. 5, Підп. 83]: Як пан доктор *схочуть*.

шепочуть [Підп. 40]: Дивлять ся на їх, *шепочуть* (шепотати).

належуть [Підп. 40]: — вони *належуть* до найпершої в городі семі.

одержуть [Підп. 70]: тоді всі *одержуть* своє.

джергочуть [М. В. І. 5]: Джергочуть коло мене.
гримлють [Слов. о п. Іг. вид. Макс.]: гримлють сабли
 о шеломи (гримати).

хропуть [М. П. 27]: всі сплять, аж хропуть.

сокоцуть [Кроп. Тв. 2 т. 45].

гудуть [М. В. О. 8. 28]: та гудуть пчолои понад пахучою
 гречкою.

цокочуть [М. В. О. І. 64]: гуляють та цокочуть, як ті со-
 роки (цокотати).

видють [Кам. Душ. 267]¹⁾: видють хлопці, шо біда.

3. Partic. praes. act. Анальоґічно до І кляси творять
 сей partic.:

стоючий [Ріл. 69, 70, Кам. Душ. 282, Сод. Заг. 7, 51, 70,
 104]: Стоючу перед нею, рішену Мотрю она тричи перехрестила.

смотрючи [Ріл. 144]: Сказала смотрючи в піч.

скрипучи [Ріл. 195]: Скрипучи скаржить ся на тебе.

лежучий [Ріл. 197, Кам. Душ. 151].

держучи [Нор. 7]: Зазирає в хату, держучи перо в руці.

дзвенючи [Кам. Душ. 147, 271]: Дзвенючи топірцями по-
 хоронну піснь.

боючи ся [Кам. Душ. 157, 253]: боючи ся кожного уваж-
 нійшого погляду.

Анальоґічно до теперішности *тремтю*, *сидю* утворено:

тремтючи [Сод. Заг. 50, Нор. 96, Кам. Душ. 148]: вона
 тремтючи, схиляєть ся йому на руки.

сидючи [Кам. Душ. 273, Сод. Заг. 89, М. В. О. І. 111, К.
 Др. Тр. 44]: сидючи і говорючи такі надзвичайні речі.

летючи [Жінк. Н. Гр. 50, Кам. Душ. 153, 170]: як хмара
 летючи небом.

гремлючи [Кам. Душ. 165]: гремлючи ланцухом.

скриплючи [Кам. Душ. 159]: скриплючи — а не знала
 чому.

горіти має pt. praes. act. *горючий*.

IV кляса.

1. Part. praes. pass. Анальоґічно до partic. на *-аний*
 подибуєть ся форми:

¹⁾ Г. Хоткевич, як пише від себе, то уживає і літературних і анальо-
 гічних форм. Прим.: Кам. Душ. гонять 333, відганяв 340, дивляться 341, за-
 шумлять 343, — анальоґ. поводючи 333, шелестючи 333, спішучи 342, хотят 150

премусяний [Купч. 235, 236]: Премусяний слюб брала.
пращаний, робляний, прошаний, біляний, ношаний (Тимч. 133).

2. Praesens. Аналогічно до дієслів I-ої кл. творять praesens

3 sg.: *любє* [К. Др. Тр. 131]: Уся голота, що не любє плуга.

розваже [К. Др. Тр. 39]: Нехай козак себе розваже.

просє [К. Др. Тр. 11, М. П. т. 84, 87]: Мене очима просє.

боронє [К. Др. Тр. 38].

воде: [К. Др. Тр. 39, Кроп. Тв. 2 т. 214, М. П. Т. 38]: по
трохи переводє на веселішу,

праве [К. Др. Тр. 43],

робє [К. Др. Тр. 56]: Там жіноцтво, як ти, Настє, робє.

кормє [К. Др. Тр. 43]: Ложкою кормє, а стеблом очи порє,

чинє [К. Др. Тр. 36]: За християнство воює, а там не чинє.

стелє [К. Др. Тр. 20, Пос. Оп. 49]: Над байраком, де їздять,
стелє ся дим.

заломє [К. Др. Тр. 113]: Руки заломє.

ходє [К. Др. Тр. 15, М. П. т. 80, 83, Чаїч. Казки 110, 124,
128]: знаходє там свою втіху.

говорє [К. Др. Тр. 109]: Гаразд говорє.

хилє [К. Др. Тр. 225]: До козацької справи хилє.

світє [К. Др. Тр. 118],

тямє [К. Др. Тр. 227]: козак і сам себе не тямє.

косє [К. Др. Тр. 116]: мов косою косє з них верхи.

вдарє [К. Др. Тр. 102]: хіба, що вдарє військє.

гонє [К. Др. Тр. 109]: І гонє з хмар всесвітнього врага.

учє [К. Др. Тр. 111]: Вона сама нас учє.

злічє [К. Др. Тр. 121]: Сам уже своїх не злічє літ.

появє [К. Др. Тр. 140]: Ще появє себе серед мещан.

прославє [К. Др. Тр. 140]: І славою найвищою прославє
свій вік.

загородє [К. Др. Тр. 242],

зварє [К. Др. Тр. 232],

палє [К. Др. Тр. 302],

мутє [К. Др. Тр. 217],

носє [К. Др. Тр. 13, Кроп. Тв. 2 т. 156, М. П. т. 85],

відплатє [К. Др. Тр. 14, М. П. т. 83],

зашкодє [К. Др. Тр. 22],

наплодє [К. Др. Тр. 22],

замовє [М. П. т. 63]: а за тебе добре слово замовє.

доложє [М. П. т. 65],

послужє [М. П. т. 65],

побаче [М. П. т. 65, 10, 84],

спроваде [М. П. т. 95],

тороче [Кроп. Тв. 2 т. 44, 45]: Що він їй там тороче?

лове [Кроп. Тв. 2 т. 214],

броде [Кроп. Тв. 2 т. 214].

3 рл.: *скаржуть ся* [Ріл. 195]: Скрипучи скаржуть ся на тебе.

роблють [Сод. Заг. 21, 87, Нор. 21, 43, 64, Кам. Душ. 215]:

Ну і всі тільки роблють, що панькають ся.

тїшуть ся [Сод. Заг. 28]: — а того, чим тїшуть ся в хаті.

молють ся [Сод. Заг. 34]: Ту всі за його молють ся.

люблють [Сод. Заг. 43, Нор. 46]: Такого генія завсїгди люблять жєнщини.

говорють [Сод. Заг. 70]: у всїх останнїх сценах говорють умисне тихо.

побачуть [Сод. Заг. 71, Підп. 67, М. П. т. 25]: мене сьогодні... як побачуть то почнуть...

курють [Сод. Заг. 75]: порозлягали ся на ліжках і курють.

дурють [Сод. Заг. 94]: Я все бачила чоловіків, що дурють жінок.

личуть [Підп. 56]: Вони нам не личуть.

бавлють ся [Нор. 43]: бавлють ся біднята.

вияснюють [Нор. 75]: Хаї нарешті вони вижнюють усе одне одному.

цїкавлють ся [Прим. 18]: дуже цїкавлють ся захистом.

сцеплють ся [М. В. О. І. 68]: Сцеплють ся руками і мене захоплять ся.

затровють [Кам. Душ. 293]: Таж мене псами затровють.

зробють [Кам. Душ. 323]: Таї ни зробють ми трумночки.

зложут [Кам. Душ. 323]: Ни зложут пишно на лаві.

Анальоґічно до *свало*, *чиню*, утворено:

І sg.: *виїздю* [Жін. 62]: Яж виїздю через місяць.

поводюсь: [Сод. Заг. 13]: Мабуть не так не поведюсь.

сердю ся [Сод. Заг. 80]: наче сердю ся.

пустю [Син. кн. 11]: з ними пустю.

вірїдю [Син. кн. 16]: Я тебе разом з сонцем вірїдю.

платю [Син. кн. 32, М. сл. 37, 176]: Я платю, а ти давай.

радю [Син. кн. 33]: Але радю тобі, щире тобі наказую.

допросю [Син. кн. 35, 70, М. сл. 164]: допросю си сего у Бога.

стратю [Син. кн. 79]: Маю в Бозі надїю, що ще весни не стратю.

3 рl.: *вносять* [Сод. Заг. 17, 85]: І бачу туди вносять чудову мебель.

ходють [Сод. Заг. 22, 80, 82, 102, 59, 64, Нор. 29, 70]: ходють пльотки дурні.

переводють ся [Сод. Заг. 54],

крутють [Сод. Заг. 76]: щось крутють із Китті.

мостють [Сод. Заг. 85]: Немов дві розумні пташини, що мостють гніздо на верховині.

засудють [Нор. 37]: То вас засудють, так як закон велить.

просють ся [Нор. 42, М. В. О. І. 32]: Дітки так любязно просють ся до мамусі.

пустють [Нор. 67]: Чи пустють вже нарешті чоловіка?

возють [В. Пос. оп. 64].

Лучають ся (на Буковині) форми 3 рl. без закінчення:

кося [Купч. 249]: косарі кося, косарі кося, вітрець повіває...

любзя [Купч. 252]: Де се двоє вірно любзя, велика неволя.

3. Partic. praes. act. Під впливом 1 sg. і аналогії до дієслів інших клас повстали форми:

увиходючи [Сод. Заг. 15, Кам. Душ. 201, К. Др. Тр. 67]:

У виходючи жартовливо махає хусточкою.

злазючи [Сод. Заг. 57]: Злазючи з стільця стає.

зводючи [Сод. Заг. 61, 103, Нор. 52]: Не зводючи очей.

доводючи [К. Др. Тр. 49],

просючи [Кам. Душ. 138, 315]: просючи приказано.

крутючи ся [Кам. Душа 169]: крутючи ся в шаленнім колі.

сердючи ся [Кам. Душ. 303, Нор. 80],

уносячи [Кам. Душ. 309],

говорючи [Сод. Заг. 89, Кам. Душ. 296]: Сидючи і говорючи такі надзвичайні речі.

дивлячи ся [Нор. 9, 56, М. В. О. І. 135, Кам. Душ. 177, 188, 238, 320].

роблючи [Нор. 80]: вільно роблючи рукою оттакий рух.

хвалючи [Прим. 12]: не хвалючи себе, скажу.

соромлючись [Прим. 30],

стелючи [Чайч. опов. 168]: Нічого не стелючи, а в голу колодку кладе.

товплючи ся [Кам. Д. 138],

искрючи [Кам. Д. 144],

валючи [Кам. Д. 169]: валючи гнилі пні.

творючи [Кам. Д. 179],
сварючи ся [Кам. Д. 192],
дроблючи ся [Кам. Д. 253]: — і дроблючи ся ще більше.
боронлючи [Кам. Д. 265, К. Др. Тр. 6],
тямлючи [Кам. Д. 276]: Мало тямлючи, куди йде.
ронючи [Кам. Д. 297],
пінючи ся [Кам. Д. 303],
квалючи ся [Кам. Д. 303],
ловлючи [Кам. Д. 305]: ловлючи ухом.

У кляса.

1. Partic. praet. pass. У дієслів V кляси сей partic. найчастійше кінчить ся на *-нз*, *діланий*, *сіяний*, але подибуєть ся і закінчене *-тз*.

починагий [Підп. 4]: Є й зовсім ще не починає.

2. Praesens. Після дієслів I кл. утворено:

повзе [К. Др. Тр. 36]: Повзе вона й через царські пороги.
 Після IV кляси повстали (на Буковині) форми:

пишит [Купч. 285]: Пишит дівчинонька.

завяжя [Купч. 235]: коли мою білу руку, я (зн. та) с тобов
 завяжя.

До: *здібати* — *здібло*, *-биш*, *-бить*,

а з рота сипить іскрами, мов огненным дощем.

свистати — *свистии* [Кр. П. Е. 42].

сплють [М. сл. 18]: — бо є такі, що по соломі сплют.

До *мінати* praes. ужив. *міню* [Купч. 300]:

Та ввійшов я до коршмочки,
 Сороківця міню.

Що *міню* є praes. до *мінати*, а не до *мінити*, вказує зміст
 низше зацитованої пісні:

Та ввійшов я до коршмочки,
 Сороківця міню,
 Одна віти, друга віти,
 „Що робеш лекгину“?
 Та як же я тай перестав
 Грошики мінати,
 Зачали ня молодіці
 Вже й не пізнавати. [Купч. 300].

Деякі дієслова V мають praesens рівночасно після ріжних
 відділів тої кляси.

До infinitiv-а *дрімати* є praesens *дрімаю* V₁, *дрімлю* V₂; *скагати* — *скачени, скачили*: Будд. Р. гл. 22; *скакаєш*; *глодати* — *глоджу, глодаю*; *колибати* — *колиблю, колибаю*; *ламати* — *ламлю*: З. VII. Скрикує і руки ламле; *ламаю*; *надібати* — *надиблеш* [Руськ. письм. VI₄ 28]; *надібаєш* [М. П. О. 87]: Другого такого у цілісенькому світу не надібаєш;

клепати — *клеплю*: як нам коси потупіють, поклеплем клепцем; *клепаю*;

мазати — *мажу, мазаю*;

дихати — *диму* [М. В. О. I. 55]: не оддишешся, *дихаю* [Е. З. XVII. 134]: Як в грудех їх здусило, таї не віддихають;

стругати — *стружу, стругаю*;

капати — *каплю* [М. В. О. I. 21]: із стріх вода капле; *капаю*;

метати — *мечу, метаю*;

вигравати — *виграю, виграваю*: Вівчар на сопілці тужно виграває;

плавати — *плавле* [Е. З. XVII. 55]: Ої втонула Василина, лиш хусточка плавле; *плавас*;

мегати — *мече, мекає*.

3. Imperativ. До *свистати* виписав я imperativ *свистай* з Руськ. письм. III. 102. Не свистай, бо забеш.

4. Partic. praes. activ. По аналогії *дрімлючі* [Кам. Д. 168]: *дрімлючі* величезні брили;

ломлючи [Кам. Д. 169]: *ломлючи* храбуст. Подибуєм сьпівучий.

VI кляса.

1. Infinitivus. Від аналогічної форми *носю* утворено:

доносювати [Син. кн. 10]: Жидам води доносювати.

струсює: струсює пил з одежі [Сод. Заг. 24, Підп. 43].

2. Partic. praes. act. Так само:

повідносювала [Син. кн. 75]: Я повідносювала гроші по ворожках.

3. Praesens. Дорогою аналогії до дієслів IV кл. повстало:

машеруя [Купч. 284]: Машеруя жовнярики, бо їм маршок припав.

мандруя [Купч. 145]: Мандруя нічку, мандруя другу.

Дієслова без презентичного наростка.

Повісти має 2 *sg. повіи*.

Дати творить *imperativ. дай, дайте* від пня *inf.*, а в 2 *sg.* теперішности уживаєть ся або *дась* або з подвійним закінченням *дасиш*: Як *дась* тисячу ринських, то поховаю, а як не *дасиш*, то спроваджу комісію [Е. З. VI. 89].

Істи має *їи*, або *їсь*: що ти *їш* [Е. З. VI. 79].

Закінченє.

Вже з того перегляду бачимо, що впливови анальоґії найбільше підлягають дієслова I, III, IV, і V, кляси, а найменше II, і VI, кляси.

Мова, поки жива, вічно зміняєть ся. Позатрачували ся не лиш поодинокі часи, як: *imperfect. aorist. plusquamperfect.*, затратив ся *авґмент*, який був в індоевр. мовах і служив для вираженя минувшости¹⁾, позатрачували ся навіть поодинокі форми і лиш деякі лишили ся, як прим.: *пожаль* ся Боже, *хрань* Боже, *бігай*, *бігайте*, Бог *вість*, *зажег*, *зажегла*, *верг*.²⁾

Вплив анальоґії в українській конюґації без порівняня менший, як у деклінації. Коли-ж зважити, що у великій кількості дієслів уживаєть ся двояких, ба навіть трояких форм, то можна припускати, що анальоґія що-йно починає розпростирати тут свою силу. Форми уживають ся в суміш; котрі з них возьмуть верх, годі наперед сказати.

Куди поплине вплив анальоґії, де з'упинить ся, також годі відповісти, бо, як каже Г. Курціус (G. Curtius³⁾), вплив анальоґії всюди можливий, хоч не всюди конечний.

¹⁾ Brugm. Vergl. Gramm. II₂.

²⁾ Руськ. грам. § 218.

³⁾ Zur Kritik der neuesten Sprachforschung (1885) 539.

ШЕВЧЕНКОВА ПОЕМА „ІВАН ГУС“.

(Друга частина).*)

Написав ІВАН БРИК.

Гене́за поеми.

В поемі „Іван Гус“ вийшов Шевченко поза межі історії українського народу і взяв сюжет з історії чеського народу, докладніше — з доби чеської реформації часів Івана Гуса. Сей поетичний епізод являєть ся вельми інтересним для дослідів над розвитком поетичної творчости поета, а ще в більшій мірі — над розвитком, ширшанєм і прояснюванєм його ідей.

Поки що нам потрібна відповідь на питанє, чому поет заінтересував ся як раз сею історичною добою і відтворив її поетично?

Не можна сумнівати ся, що доба повна трагічних і високих моментів історії чеського народу явилась для поета з артистичного боку дуже вдячною темою. Вона за сильно вразила ніжну, поетичну душу Шевченка, а тим самим і викликала немалий поетичний інтерес. Та всеж таки значно більшу ролю відіграла тут, на нашу думку, ідейна сторона гуситської доби, яка гармонійно навязувала до тих ідей і думок поета, що пробивають ся вже в його попередніх творах.

Історія Івана Гуса і звязаної з його особою чеської реформації та гуситських воєн — се історія конфліктів релігійних і національних¹⁾. А в ній вибиваєть ся на перше місце борба проти надужить вищої церковної ерархії та її світської, без-

*) Частина перша в „Записках“ т. СХІХ—СХХ.

¹⁾ Се доба горячих чесько-німецьких стирань, особливо в 1384—1390-рр. і пізніше.

глядно егоїстичної політики, що діймаючо шкодила повазі і святости Христової Церкви, а ще в більшій мірі відбивала ся фатально на взаїмних відносинах поодиноких народів.

Се все питання, що інтересували поета ще до часу написання поеми „Іван Гус“; вони находили теж глибокий і щирий відгомін у поемах Шевченка. Вже в поезії „Тарасова ніч“ (Петербург, 1839 р.)¹⁾ Шевченко, малюючи долю України, що „зажурилась, заплакала як мала дитина“, каже:

„Ніхто її не рятує...
Козачество гине;
Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись...
Виростають нехрещені
Козацькі діти²⁾,
Кохаються невінчані;
Без попа ховають;
Запродана Жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніяти
Налітають — нема кому
Порадоньки дати“.

Невесела картина релігійної нетерпимости і сліпого переслідування, а наслідок — Наливайко, Павлюга, Тарас Трясило, що беруть ся „віру рятувати“, йдуть „з Поляками битися“, бо Україна „стоптана Ляхами“.

В поемі „Гайдамаки“ (Петербург, 1841 р.) конфедерати

„Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили“³⁾.

Вони і Жидовин

„Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать“⁴⁾.

Криваві події, які являють ся історичним наслідком релігійно-національного засліплення і гонення, вражають гуманні почування поета:

¹⁾ Кобзарь, Спб., 1908, ст. 50—51.

²⁾ В поемі „Гайдамаки“ „діти нехрещені ростуть“, стр. 93.

³⁾ Кобзарь, стр. 69.

⁴⁾ Idem, стр. 95.

„Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось
І Альту і Сену: і там розлилось,
Не знать за-що, крови широкеє море.
А тепер що буде? Сховайся-ж за гори;“¹⁾

Поет додає від себе пояснене: „Тарасова і Варфоломієва ночі — одна другої варт на стид Римської тіяри“²⁾.

За польсько-українські криваві конфлікти поет винить латинське духовенство:

„Старих Славян діти“³⁾
Впились кровью. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти.

І подає знову в примітці пояснене: „До Унії козаки з Ляхами мирили ся, і якби не єзуїти, то, може-б, і не різали ся. Єзуїт Посевин, легат папський, перший начав унію в Україні“⁴⁾.

Перед нами готовий історіософічний світогляд Шевченка. Національна кривава борба на Україні запалена, по думці поета, латинським духовенством, а головню єзуїтами, що тішили ся могучим впливом на внутрішню політику Польщі. Інтересно, що поет вважає латинське духовенство тільки орудієм Риму і за криваві події — однаково, чи се Тарасова чи Варфоломієва ночі — винить політику Риму⁵⁾.

Погляд поета на ролю латинського духовенства в історії України складав ся під впливом таких історичних творів, як „Історія Руссов“, Історія Малої Росії Бантиш-Каменського, Історія Маркевича⁶⁾. Думаємо, що не без впливу в тому напрямі були теж живі оповідання про гайдамацькі події та особиста і близька знайомість з істориком Маркевичем⁷⁾.

¹⁾ Кобзарь, стр. 96—97.

²⁾ Idem, стр. 96.

³⁾ Idem, стр. 105.

⁴⁾ Той самий погляд, висказаний так само категорично стрічаємо теж в поезії „Ляхам“ (1847 р.), Кобзарь, стр. 347 і в поезії „Буває, в неволі иноді згадаю“ (1850 р.), Кобзарь, стр. 506.

⁵⁾ Порівн. погляд Ю. Словацького в поемі „Bieniowski“:

„O! Polsko!... Jesteś córką Boga
I siostrą jesteś ukrzyżowanego —
Ciebie się żadna trucizna nie imie
Krzyż twym papieżem jest — twa zguła
w Rzymie!

⁶⁾ Думаємо, що така гадка автора може бути принята тільки з дуже великими застереженнями. За редакцію: В. Ш.

⁷⁾ В листі до М. М. Лазаревського з 22/4 1857 р. пише Ш—ко, що з Миколою Маркевичем „ми були колись великі приятелі“ (Основа, Птб. 1862, III. стр. 6).

Погляд Шевченка на роллю латинського духовенства і Риму в історії українсько-польських відносин, погляд, що в ньому пробиваєть ся жаль і осуджене, носить у собі завязки тих самих думок, які вже рішучо, можнаби сказати, з вулканічною силою, розвита в поемі „Іван Гус“. Чеська реформація з видніючою постаттю Гуса найшла в психіці поета сильний відзвук, вона підійшла не тільки під його артистичний смак, але зявила ся чимось дуже близьким і глибоко вразила поета.

Що більше, в історії Гуса і чеської реформації поет бачить події не тільки чеського чи славянського, але вселюдського значіння. Се, в його очах, борба проти „неправди“ взагалі, а Гус — вилеліяна в душі поета стать борця „за євангеліє правди, за темні люди“.

Ідейний звязок між поемою і творами, а зглядно, думками Шевченка перед і по написаню Гуса очевидний. Се видно теж з автобіографічної повісти „Художник“¹⁾ та із Записок²⁾ поета.

В листі Шевченка до А. М. Маркевича з 22/4.1857 р. читаємо: „З батьком твоім, друже мій, ми були колись великі приятелі і стрічали ся з ним не в одній Качанівці“ (Основа, 1862, Птб. V, стр. 9).

В листі Шевченка до Гр. Ст. Тарновського, Спб., 1842 р. 26/3 читаємо: „Посылаю Вамъ три экземпляра: одинъ возьмите собі, другий отдайте Николаю Андреевичу Maestro Маркевичу, третій Виктору Забілі на заочное знакомство“ (Основа, Спб. 1862, V, стр. 4).

¹⁾ „Разверните Вазари и тамъ увидите тоже самое, если не хуже. Я говорю „хуже“ потому, что тогда даже политика намѣстниковъ святаго Петра требовала изящной декорации для ослѣпленія толпы и затмѣнія еретическаго ученія Виклефа и Гуса, уже начинавшаго воспитывать неустрашимаго доминиканца Лютера“ (Кіев. Стар. 1887, I, стр. 1).

²⁾ Під датою 1857 р., 29 червня виступає Ш—ко „проти інквізиції і страшеного автодафе“ (Кобзарь, Львів 1895, III, стр. 34). Вважаємо відповідним пригадати в цілости се незвичайно інтересне місце в „Записках“ Ш—ка: „Сегодні святкують память двох великих проповідників згоди і любви. В християнському світі велике свято, а у нас ради Христоваго свята величезніше п'яцтво. О, святі й великі верховні апостоли! колиб ви відали, як ми зогидили оголошену вами просту прекрасну, святу істину, як ми її перекрутили. Ви віщували лжеучителів і справдило ся ваше віщування. Вашим іменем так звані „учителі вселенські“, немов п'яні мужики ті, побили ся на вселенському соборі в Нікеї. Во імя ваше римські попи ворочали кулею землею. Во імя ваше заводили інквізицію і страшенне автодафе! во імя ваше і ми кланяємо ся гидким ідолам суздальським і на вашу шанобу справляємо погані вакханалії. Істина стара: виходить, що повинні-б люди і зрозуміти її. Тим часом, тій істині, у якої ви були за кумів, ми-

На сїм місці належить піднести з натиском, що в основі погляду поета на ролю латинського духовенства не лежить ніяка релігійна нетерпимість, чи фанатизм православного¹⁾. Доказом сього високолюдяні почування поета з нагоди мальованя як найбільш кривавих сцен, а відтак і ся обставина, що Шевченко до офіційної Церкви православної відносив ся рівно критично як і до католицької²⁾.

Чужбинський у своїх споминах і Куліш в „Історичнім оповіданю“ подають нам згідно, що Шевченко старав ся познайомити ся основніше з історією чеської реформації.

Чи вже тоді носив ся поет з думкою взяти сю добу за сюжет своєї поеми, не знати. В кождім разі увага поета на гуситську добу була звернена, імпульс даний. Деж його шукати? Чи у принагіднім впливі лектури, чи у внішнім впливі якихсь осіб? Можливе і одно і друге. Та щоби в доказах не повтартися, на основі фактів, що їх розсліджуємо докладно на иншім місці, говорячи про жерела поеми, виключаємо з усякою правдоподібністю можливість того, щоби той імпульс найшов поет принагідно, в своїй лектурі. Лишаєть ся друга можливість, — що заінтересував ся Гусом і рішив ся познайомити ся з його історією блище під впливом якоїсь особи.

Над сим питанєм спинимо ся довше.

В першій частині нашої праці³⁾ мали ми нагоду вказати на кружок людей, що з ними був знайомий Шевченко і які зраджували більший чи менший інтерес для славянського, а спеціально чеського відродження. Ми бачили, як несистема-

нає вже 1857 літечко... Дивна річ: які тупі люди“ (Правда, Львів, 1893, ст. 556).

Літ 12 по написаню „Івана Гуса“ Шевченко свого погляду не змінив, і про ролю вищої церковної ерархії та її рабську державну політику не міг писати спокійно.

¹⁾ Порівнай: „Основи Шевченкових звязків з Поляками“, Записки т. СХІХ—СХХ, ст. 330. За редакцію: В. Ш.

²⁾ Се виходить із його творів, а М. Драгоманів (Ш—ко У. і С. стр. 49) пише: „В викинутому цензурою місці з „Воспоминаній о Т. Гр. Шевченкѣ д. А. Козачковського (Кіевскій Телеграфъ 1875 р., ч. 25) сказано було, що Шевченко й хвалив протестантську віру, і не хвалив у православї його покірливости перед начальством і панством. Жаль, що д. Козачковський не говорить, коли казав Шевченко таку думку: чи в 1845—46 рр. чи в 1849“. — Думаємо, що в 1845 р., коли подібні питання його як раз займали.

³⁾ Ст. 112—15.

тичне, поверховне і недостаточне було їх познайомлене з сим умовим рухом.

Чи ж міг Шевченко найти серед своїх знайомих чоловіка, який би познайомив його основніше з добою чеської реформації? — Ні. Історія тої доби була в Росії в 40-х рр. ще terra incognita, і такою була вона, виймаючи кількох спеціалістів, і в Чехах. І нічого дивного, бо тоді саме йшла що-йно підготовна жерельна робота на полі чеської історії, з якою мало хто міг познайомити ся в Росії. „Въ Петѣрбургѣ, сколько я знаю, пише 18/6 1838 р. О. Бодянський Погoдину¹⁾, нѣтъ ни одного челoвѣка, кто бы получалъ Музейникъ и смогъ бы перевести съ чешскаго: это аксіома“. Так характеризує Бодянський кружок петербургських учених і нам мимохіть приходиться спинити ся знову на особі сього виїмкового Українця, ученого славіста, з яким, як се ми бачили, так тісно вяжуть ся присвята поеми Шафарикови і основні думки „Посланія“.

Вже на кілька років ранше, бо в розправі: „О народной поэзии славянскихъ племенъ“ [Москва 1837 р.,], дає Бодянський на підставі чеської літератури Юнгмана теплу характеристику діла реформації і гуситських воєн: „Чехи отпали отъ Ватикана, ни думавшаго ни гадавшаго о томъ. Они, водимые здравымъ смысломъ, скорѣе прочихъ замѣтили излишество власти, присвоенной Первосвященниками Рима, ея злоупотребленія въ дѣлахъ Вѣры²⁾, перешедшія слишкомъ далеко за предѣлы всякой мѣры, ихъ самоуправство, отступленіе отъ чистоты первобытнаго Христіанскаго ученія³⁾ и первые изъ Европейцевъ возстали открытымъ образомъ, лицомъ къ лицу, дѣйствуя и словомъ и дѣломъ, противъ недостойныхъ Намѣстниковъ Петра, при своихъ золотыхъ ключахъ только и помышлявшихъ, что о золотѣ²⁾, первые произвели противодѣйствіе³⁾ въ царствѣ Религіи. Они старались преобразовать (reformare), обновить, воспроизвестъ ее въ прежній видъ²⁾, искаженный суетностію, и чувственностію Папъ, противопоставляя так. обр. силамъ Запада мощь Востока, натискаемъ Романо-Тевтонскихъ племенъ стойкость племенъ Славянскихъ. И напрасно вѣчный Градъ гремѣлъ своими громами, напрасно онъ металъ свои огненные перуны, грозилъ и предавалъ анафемѣ, поднималъ всѣ народы и земли, всѣхъ владыкъ

¹⁾ Письма къ Погoдину, op. cit. ст. 59. Порівн. ще лист Ганки до Бодянського з 24/8 1841 р. (Чтенія 1887, II), моя студія ч. I, ст. 112.

²⁾ Підчеркнено мною.

и сильныхъ Запада ополченіємъ, гналь толпы крестоносцевъ (Пій II-й, Павель II-й и др.). Чехи не испугались, шли весело на явную смерть, какъ на пирь, и предводимые своими грдинами (Жижкой... и др.) удивили всю Европу мужествомъ...¹⁾

Бодяньский не перестаетъ цікавити ся добою Гуса і підчас своїх наукових студій в славянських землях. Із його кореспонденції бачимо, що він слідить за всякими новими матеріялами і стараєть ся їх придбати, поставивши собі очевидно ціль, перестудіювати сю добу як найосновніще, на скільки лиш позволяя на се тодішний стан наукових дослідів на сїм полі.

В листі з Праги 1 січня н. ст. 1838 р.²⁾ подає Бодяньский Погодину відпис із листу Паляцького з Риму: „Въ Венеції, въ библиотекѣ св. Марка попался мнѣ до сихъ поръ неизвѣстный: „Tractatus de longaevo schismate“, 1421 и 1422 г. писанный, въ которомъ находятя извѣстія о первыхъ годахъ Гусситскихъ войнъ“.

В Празі просить Б. Ганку:³⁾ „а) Дать кому-либо списать для меня Сербскую повѣсть объ Александрѣ Македонскомъ... б) Списать жизнеописанія Жижки, Гуса, Геронима⁴⁾ и т. д., что все напечатанное находится переплетеннымъ въ одну книжку, в) Habernfeld.⁵⁾ Bellum bohemicum Lugd. Batav. 1645“ (Прага, 10 марта 1842 р.).

Той самий интерес замічаємо у Бодяньского і після його повороту в Росію. З Москви 3-го грудня 1843 р. пише він Ганці лист,⁶⁾ в якому просить замовити для нього, між иншими, твори, що відносять ся до Гуса і гуситських воєн:„Одного только прошу Васъ: именно нельзя-ли будетъ Вамъ приобрѣсть для меня, между прочимъ, слѣдующихъ сочиненій... е) Beckler's Chronik von Bohemia;⁷⁾ Boreg's Böhmsche Chronica;⁸⁾

¹⁾ Ор. cit., стр. 59—60.

²⁾ Письма къ Погодину ор. cit. ст. 11 і ЖМНПр. 1838, XIX, ст. 202—5.

³⁾ Письма къ Вячеславу Ганкѣ. В. А. Францевъ, Варшава 1905, ст. 109.

⁴⁾ Підчеркнено мною.

⁵⁾ Habernfeld Andreas, Bellum Bohemicum. Ab anno 1617, Lugduni Batarorum, 1625. В році видання очевидно похибка Б—го.

⁶⁾ Письма къ В. Ганкѣ, ор. cit. ст. 119—121.

⁷⁾ Beckler Peter, а) Chronicon Bohemiae... Hof im Voigtland 1694 і Frankfurt a. M. 1695, під заг. Historiae Novoreae pars I... Hof im Voigtland 1694. (Čeněk Zíbrt: Bibliografie české historie I, ст. 380, ч. 11272).

⁸⁾ Boregh Martinus Vratislaviensis, Behmische Chronica, Wittenberg 1857 (Čeněk Zíbrt., op. cit. II).

Zawieta's Krönung d. Mathias König v. Ungarn¹⁾ etc.; ж) Cochlaei.²⁾ Historia de bello Hussitico; Lenfant.³⁾ Histoire sur la belle (sic!) des Husites etc.; Balbini.⁴⁾ Miscellanea: Его же. Historia de ducibus ac regibus Bohemiae;... „Бажані твори виписав Бодянський із катальога книг Клям-Мартінца, виданого пражським антикварем Wahl-ом.

В тому самому листі⁵⁾ понаглоє Бодянський свою давнійшу просьбу: „...И, наконецъ, прикажите кому-либо списать для меня, коли ужъ нельзя имѣть печатаннаго, Габернфельда, ровно какъ жизнь Жижки, Гуса, Иеронима, на чешскомъ, видѣнныя мною у Васъ и, помнится, обѣщанныя въ спискѣ“.

Для доповнення образу занятъ Бодянського Гусом додаю, що в листі⁶⁾ з Москви дня 23 червня 1847 р. він пише Ганці: „Еще просилъ бы я Васъ покорнѣйше нельзя ли Вамъ заставить кого-либо на мой счетъ списать сочиненіе Вавржинца зъ Бржезова⁷⁾ о Гуситской войнѣ, отрывки коего помѣщены были въ Музейникѣ? — Оно вѣдь недавно открыто и, сколько сужу по объявленному, чрезвычайно важно“. Та сама просьба повторена в листі до Ганки з 4/X 1847 р.⁸⁾

На основі сих відомостей констатуємо, що Бодянський заняв ся гуситською добою дуже серіозно і під сим зглядом був ще в 40-их роках єдиним ученим

¹⁾ Závěta z Závětic Jiřik. Knížat a Králův Království českého, za kterého času kdy který panoval a kraloval kratičké poznamenání. Příloha spisu: Korunování Matiaše II na království české. L. P. 1611 na Hradě Pražském v Starem Městě Pražském 1611 (Čeněk Zibrť: Bibliografie II).

²⁾ Cochlaeus (Dobneck' v. Wendelstein) Johannes, Historiae Hussitarum libri duodecim per J. C., canonicum Vratislaviensem, operose collecti ex variis et antiquis, tum Bohemorum, tum aliorum codicibus, antea nunquam excusis. Apud S. Victorem prope Moguntiam, 1549 (Čeněk Zibrť, op. cit. II, st. 1106, ч. 13510).

³⁾ Lenfant Jaques, Histoire Du concile de Constance, tirée principalement d' Auteurs qui ont assisté au Concile. Tome premier, à Amsterdam 1714, — з картиною Гуса і його смерті. Іншого твору, відносячого ся до Гуса свого автора ш. бібліограф не подає. (Č. Zibrť op. cit. II).

⁴⁾ Balbínus Bohuslav, Miscellanea historica Regni Bohemiae... Decadis I. Liber VII, regalis, seu de ducibus ac regibus Bohemiae. В новім виданю 1735 р.: Historia de ducibus ac regibus Bohemiae (Č. Zibrť, op. cit. II).

⁵⁾ Письма къ В. Ганкѣ op. cit., ст. 121.

⁶⁾ Ibidem, ст. 136.

⁷⁾ Vavřinec (Laurentius) z Březové, Kronika husitská (Chronica, Historia hussitica) (Č. Zibrť, op. cit., II).

⁸⁾ Письма къ В. Ганкѣ op. cit. ст. 136.

в Росії. Жаль тільки, що сьогодні ми не можемо знати, які саме матеріали до історії гуситської доби удало ся Бодянському дістати і якими він міг справді користувати ся. Звісно, яка сумна доля постигла бібліотеку того поважного ученого і першого славіста в Росії.

Важно, що гуситська доба чеської історії була предметом незвичайно інтересних університетських викладів Бодянського,¹⁾ які припадають на 1844 рік. Науковий інтерес для Гуса і його доби досягнув тоді найвищий ступінь. Довголітнє збирання матеріалів і совісні студії дали Бодянському змогу викладати про Гуса з університетської катедри. На той самий час, бо на 1844 р. зимою і на близький йому 1845 р. припадають поїздки Шевченка в Москву і його особисті відвідини у Бодянського.

В першій частині нашої студії²⁾ мали ми нагоду вказати на відносини між Шевченком і Бодянським і показати, якого рода були ці відвідини. Між обома великими Українцями велись тоді розмови далеко не без впливу на творчість і світогляд поета. Ми знаємо, що приятельська розмова сходила і на твори поета, передовсім „Гайдамаки“ і „Никита Гайдай“ і на історію та побут Славян. Тодіж силою історичної аналогії не міг не згадати Бодянський і чеської реформації і Гуса, тим більше, що се живо тоді його займало і було предметом його викладів, в яких одушевлено хвалив Гуса.

Коли Шевченко міг, розумієть ся, дуже поверховно знати дещо про гуситську добу із студії Бодянського „О народной поэзии славянскихъ племень“, то докладнішу характеристику Гуса і чеської братської борби і то характеристику повну питомої Бодянському ширости і одушевлення міг почути тільки з уст того ученого. Полишаючи на разі на боці питане, чи Бодянський не піддав тодіж поетови прямо думки ту добу поетично оспівати, твердимо, що ніхто інший тільки Бодянський міг кинути в душу поета живу іскру заінтересованя Гусом. Іскра впала на пригідний ідейний світогляд поета і не диво, що розгоріла ся відтак могутньою поемою.

¹⁾ Александръ Кочубинскій: Осипъ Максимовичъ Бодянскій, Одесса 1892, ст. 302. Гавлічек пише Запови 30/IV 1844 р.: *Prál bych Vám slyšet Bod'ansk. přednášet českou. historii: ještě jsem nikdy neslyšel veřejně ex cathedra chválit Husa jako zde* (L. Quis: *Korrespondence Karla Havlíčka. V Praze 1903, лист ст. 125—138.*

²⁾ ст. 117—120.

Жерела поеми.

Перед нами два доволі суперечні свідоцтва знайомих з Шевченком людей про жерела, з яких, будім то, черпав він відомости про Гуса і його добу.

А. Чужбинський¹⁾ передає: „Шевченко розказывав мнѣ, что прочель всѣ источники о гусситахъ и эпохѣ имѣ предшествовавшей, какіе только можно было достать, а чтобы не надѣлать промаховъ противъ народности — не оставялъ въ покоѣ ни одного Чеха, встрѣчавшагося въ Кіевѣ и другихъ мѣстахъ, у которыхъ спрашивалъ топографическія і этнографическія подробности“.

У Куліша²⁾ читаємо: „Розмовляв Шевченко широко про свою поему „Іван Гус“, почитуючи гарною дикцією своєю деякі місця і жалкував, що писавши не спроміг ся проштудировати гаразд усіх обставин часу і самої особи чеського пророка германської реформації“.

Після одного свідоцтва Шевченко прочитав усі жерела о гуситах і добі перед ними, які тільки можна було дістати, а навіть інформував ся у всяких стрічних Чехів, щоби остерегти ся перед похибками. Після другого свідоцтва поет жалкував, що не зміг вистудіювати гаразд чеської реформації.

Суперечність очевидна. Щоби дати відповідь на се, за котрим із тих свідоцтв більша пайка правди, а радше правдоподібности, треба розглянути, що могло бути тоді про Гуса і його добу поетови доступне, а як і могло бути, то чи міг поет тим користувати ся.

Завдяки знаменитій бібліографії чеської історії проф. Ченка Зібрта³⁾ ми маємо змогу прослідити, що історичні твори, а радше матеріали про Гуса і його добу до 1845 р. писані тільки в мовах латинській, чеській, німецькій, французській і англійській.

Крім сього значна частина тих матеріалів являлась бібліографічною рідкістю, а проби їх видання у біжучих видавництвах стрічали тоді великі і непоборимі перешкоди. На сі труднощі звертав увагу Шафарик в листах до Погодіна з 6/I і 25/I 1857 р.⁴⁾

¹⁾ Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ, Спб. 1861, ст. 13.

²⁾ Историчне оповіданє, ор. cit. ст. 391.

³⁾ Bibliografie české historie, т. I, II, III.

⁴⁾ „Prof. Wocel hat mir erklärt: er habe nur eine Abhandlung über Huss (worin Specimina aus einigen noch unedirten Schriften desselben) geschrieben

Се виходить теж і зі слів Срезневського „Многія изъ произведеній XV і XVI вѣка издать было невозможно; не годились они для печати — одни по рѣзкости выраженій противъ Нѣмцевъ, другіе по антикатолическому направленію. Долго нельзя было печатать даже нравственныхъ сочиненій только потому, что они были произведенія протестантовъ, особливо такихъ какъ Гусъ,¹⁾ Коменскій и имъ подобные. Многія сочиненія Гуса остаются и до сихъ поръ не напечатанными“.²⁾

З огляду на се матеріяли, доторкаючі доби Гуса, являлись мало доступними і для спеціалістів, тим більше для таких принагідних читачів, як Шевченко. Історія В. Томека³⁾ вийшла, правда, в 1843 р., та гуситська доба обговорена там досить поверховно.

Значно більше матеріялу находимо в III-ім томі Історії Паляцького.⁴⁾

Звісно, що Шевченко ні одної із названих мов не знав. Маємо, правда, звістки, що він зачинав вчити ся французької мови,⁵⁾ та скоро залишив се занятє. Сьогодні ми не в силі сказати, як далеко зайшов поет у виученню французької мови, але всеж таки виключаємо з усякою правдоподібністю те, щоби міг користувати ся французькими матеріялами, — так само, як не міг користувати ся ні англійськими, ні німецькими, ні латинськими, ні чеськими.

Шевченко читав і розумів мову українську, російську і польську⁶⁾ і матеріялами в тих мовах міг користувати ся. Якій матеріяли в тих мовах, відносячі ся до Гуса, могли пасти в руки Шевченка?

und sie schon der kais. Akademie in Wien gegeben, die sie ediren will. Ich habe zweimal mit ihm darüber gesprochen, jedoch nichts ausgerichtet. Er sagte mir: er denke gar nicht an eine Herausgabe von Hussens Werken, dies sei unmöglich“ (Письма къ Погодину, *op. cit.* ст. 411). „Hussen's Werke wird Niemand in Oesterreich herausgeben, oder drucken wollen: wohl aber Werke gegen Huss“. (Письма къ Погодину, *op. cit.* ст. 415).

¹⁾ Підчеркнене мною.

²⁾ Воспоминанія о В. В. Ганкѣ И. И. Срезневскаго, Спб. 1871, ст. 13—14.

³⁾ Tomek W. W. Děje země české. V Praze 1843, російський переклад під редакцією В. Яковлева вийшов в Спб. 1868 р.

⁴⁾ Geschichte von Böhmen, Prag 1845, бібліографічна оповістка в *Č. č. M.* 1845, III, ст. 472—81, за місяці цвітень, май, червень.

⁵⁾ Пор. „Художникъ“, Київ. Ст. 1887, II, ст. 215, 217, 221 і „Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ“ А. Чужбинскаго Спб. 1861, ст. 36.

⁶⁾ Пор. „Воспоминанія Чужбинскаго, *op. cit.*, ст. 12.

В українській мові таких матеріалів не було ніяких. Не було теж і в польській.¹⁾ Ряд праць про Гуса і його добу починаєть ся і в російській мові що-йно 1848-м роком.

Початок дав Єлагін оцінкою Історії Паляцького (Объ истории Чехии Франца Палацкаго 1848). За сим пішла перша праця Евг. Новіков-а, Православіе у Чеховъ (Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. Рос., Москва 1848, IX, ст. 1—94), а в 60-х роках і дальших інші студії. Належить зазначити, що всі російські студії аж до розправи Васильва (Ж. М. Н. Пр. 1876) в освітленю причин і розвитку гуситських подій грішать непростимою тенденційністю, підсуваючи чужі тому рухови славянофільські мотиви і стремління до православної церкви.²⁾

Одиноко так своєю ранньою появою як і повною безтенденційністю стоїть цікава студія С. Палаузова п. з. „Іоаннь Гусъ и его послѣдователи. Москва 1845, Отеч. Записки ч. 10 і окремою відбиткою. Дозвіл цензури на відбитці: „Москва, Августа 27 дня 1845 года, Цензоръ В. Флеровъ“.

Отсе і одиноке жерело, яким Шевченко міг користувати ся.

Доки перейду до обговореня сього питання, вважаю потрібним посвятити кілька слів думпі проф. Фльоринського, який говорячи про жерела поеми Шевченка, пише: „Въроятнѣ всего этими источниками были русскія книги, содержавшія общіе обзоры европейской истории и между прочимъ, историю Гуситства“.³⁾

Ми і не думаємо заперечувати того, що Шевченко міг знати деякі російські книги, що містили загальні огляди європейської історії, та шановний автор не подає, а нам на разі,

¹⁾ Статя в польській мові „Czechy (histor.)“, Lwowianin, we Lwowie, 1841, 8, ст. 183—90 для звісної доби без значіння. Так само без значіння розправа П. Дубровського (Dzwon literacki 1847), Chojecki Edmund Czechja i Czechowie, Berlin 1847. Перша книжка про Гуса явилась що йно 1859 р.: Michał Gliszczyński, Hus i Husyci, szkice historyczne podług Palackiego i Sommera, Warszawa 1859.

²⁾ Порівн. Dr. J. Kalousek, Časopis Museum českého 1881, ст. 543 і А. Пыпинъ, Панславизмъ, ор. cit. ст. 337. Цікаво, що тою самою тенденційністю грішать і найновіша російська література ювілейна в 1914—15 рр., де діяльність Гуса ставить ся у звязок з Кирило-методієвськими традиціями, будьто би зберігшими ся у Чехів до його часу і представляєть ся Гуса якимось православним філософом, полемізуючим із католицькою церквою. (Порівн. Н. Петровскій, В. Флайшгансъ, Янь Гусъ, Москва 1916, ст. VIII).

³⁾ Славянофільство Т. Г. Шевченка, Унив. Изв. Київ, 1906, № 8, ст. 3.

неможливо провiрити, як i в якiм обсягу виложена в них iсторiя чеської реформацiї. Та се не важне. Опираючись на тiм, що перша обширнiйша iсторiя про Гуса i його добу вийшла що-йно зпiд пера Паляцького в 1845 р. по нiмецьки, припускаємо, що вiдомости, якi Шевченко мiг справдi знайти в оглядах все-свiтних iсторiй в Росiї, були аж надто загальнi i скупi. Вiдтак єще одна увага. В поемi Шевченка „Іван Гус“ стрiчаємо ся з такими подробицями в характеристицi як особи самого Гуса так i його часу, що вони виходять рiшучо поза межi того, що могли дати загальнi огляди тодiшних всесвiтних iсторiй. З огляду на се думка проф. Флоринського виходить тiльки здогадом, до того здогадом хибним.

Вертаємо до обговорення питання про звязок мiж студiєю С. Палаузова i поемою Шевченка.

Що до часу, то студiя Палаузова появилася ранiйше написаня поеми „Іван Гус“. Дата пiд поемою 1845, 10 X, а студiя Палаузова виходить у свiт того самого року в „Отеч. Записках“ ч. 10, себто за жовтень. Приймаючи, що видаване книжок „Отеч. Записок“ йшло мiсяцем вперед, дiстанемо в часi мiж появою студiї i написанем поеми рiжницю ледви яких кiльканацяти днiв. Узгляднюючи дату дозволу цензури на вiдбитку 27 серпня 1845 р. i приймаючи за можливе, що вiдбитка появилася ранiще напечатаня цiлої книжки „Отеч. Записок“ ч. 10, моглиби ми дiстати приблизно один мiсяць рiжници в часi.

Знаємо, що Гуса написав Шевченко в селi Марiїнськiм на Українi. Правда, що „Отеч. Записки“ не були рiдкiстю на Українi, бо многi помiщичi родини їх виписували,¹⁾ отже в руки Шевченка могла попасти однаково десята книжка „Отеч. Записок“ як i вiдбитка, але всеж таки з огляду на так незначну рiжницю в часi мiж появою студiї i написанем поеми, як i з огляду на тодiшню утруднену комунiкацiю, булоб за поспiшно i безосновно сказати, що Шевченко студiєю Палаузова користував ся.

Порiвнане обох творiв може при недостатi яких небудь свiдоцтв показати нам найпевнiше, чи студiя Палаузова була науковим жерелом поеми Шевченка, а коли так, то що-йно тодi будемо старати ся вiдповiсти на питане, як ся студiя могла попасти в руки Шевченка.

Студiя Палаузова обiймає 25 сторiн малої вiсiмки.

¹⁾ Пор. Воспоминанiя А. Чужбинскаго op. cit., Спб. 1861, ст. 2.

Студія починаєть ся теплою, сердечною згадкою про Івана Гуса, в якій замітні такі слова: „Въ исторіи ересіарховъ Гусъ занимаєть одно изъ первыхъ мѣсть.¹⁾ Горестное воспоминаніе соединяется съ его именемъ. Раскрывая страницы Исторіи, это имя кровавыми буквами начертано на ея скрижаляхъ; оно напoминаєть намъ вмѣстѣ и жизнь этого великаго мужа,¹⁾ какъ называєть его Лютеръ, полную тревоженій, и трагическій конецъ¹⁾ ея и сильный переворотъ въ западной Церкви имъ произведенный“ (ст. 3).

Шевченко кінчить своє „Посланіє Шафарикові“ такими словами:

„Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
Про Чеха святого
Великого мученика
Про славного Гуса“...
І бажає: „Щоб усі Славяне стали
Добрими братами
І синами сонця правди
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий... (ст. 193).

Подібно як Палаузов і Шевченко попереджує свою поему сердечною, не позбавленою й пієтизму згадкою про Гуса, підносячи ті самі моменти, іноді тими-ж словами, що і в Палаузова.

Наступає змальованє сучасних відносин в римській найвищій єрархії, з чого підчеркуємо такі місця: ...„на соборѣ бывшемъ въ Пизѣ двое антипапѣ: Григорій XII въ Римѣ наслѣдовавший Бонифацію IX и Бенедиктъ XIII въ Авиньонѣ были лишены папскаго достоинства“ (ст. 3).

У Шевченка:

„Шепочеть ся Авиньона
З римськими ченцями;
Шепочуть ся антипапи (ст. 196).

У Палаузова йде далі історія про початок конфлікту Гуса з Римом, з чого виймаємо таке: „Архієпископъ (с. є пражський Збінко) опираєсь на папську буллу, собравъ сколько могъ екземпляровъ сочиненій Виклефа и торжественно сжегъ ихъ“... І далі „Папа Іоаннъ XXIII, наслѣдовавший Александру V,

¹⁾ Підчеркнено мною.

потребовалъ Гуса въ Римъ, но такъ какъ онъ не явился, то объявленъ былъ еретикомъ и вмѣстѣ съ своими послѣдователями отлученъ отъ Церкви (1411).

Между тѣмъ Збинко умеръ. Въ Архієпископы былъ избранъ Альбикъ (Альбрехтъ), который тотчасъ обнародовалъ папскую буллу побуждая Чеховъ, принять участіе въ новомъ крестовомъ походѣ противъ Владислава Короля Неаполитанскаго, находившагося во враждѣ съ Іоанномъ XXIII. Въ силу этой буллы и по распоряженію Архієпископа священники во всей Чехіи стали проповѣдывать походъ и за деньги отпускать грѣхи. Гусъ и Іеронимъ всѣми силами возстали противъ этого похода и отпущенія грѣховъ, и первый изъ нихъ сталъ проповѣдывать, что это противно ученію Христа, христіанъ ополчатъ противъ христіанъ, и за деньги и кровопролитіе отпускать грѣхи (ст. 5).

В поемі Шевченка папа:

„Людською кровію торгує
І рай у найми оддає.¹⁾
О, Боже! Суд Твій правий всеу,
І всеу царствіє Твоє!
Розбійники, людодіи
Правду побороли,²⁾
Осміяли Твою славу
І силу і волю!
Люди стогнуть у кайданах,
Немає з ким взятись,

¹⁾ Підчеркнено мною.

²⁾ Порівн.: „arcycapłan handlujący odpustami i nabożeństwem“ (Polska Chrystusowa, op. cit. I, 69). Порівн. ще I, 71, 200. Цікаво, що ті самі думки стрічаємо у Ю. Словацького (Bieniowski). Говорячи о Римі пише:

„Tam legiony zjadliwe bractwa!
Czy będziesz czekać aż twój łańcuch zjedzą
Czy ty rozwinięz twoje mściwe bractwa,
Czekając na tych, co pod tronem siedzą
I krwią handlują i duszą biedactwa
I sami tylko o swem kłamstwie wiedzą.

³⁾ Порівн.: „Nie uczcie się bracia poznawać Chrystusa z opowiadań i postępów tych obłudników i faryzeuszów, którzy się mienią Jego namiestnikami, a nic z Nim spólnego nie mają — którzy nas nauczają że ołtarz jest podporą tronu kłamstwa, nieprawości i największego w świecie rozboju — którzy w Ewangelii szukają usprawiedliwienia dla najzuchwalszych złoczyńców“... (Polska Chrystusowa, op. cit. I, 95). В іншому місці: „Niezbożnicy! wszystko udają za Prawdę, prócz samej“ (I, 166); папа „nie może znieść zgubnego dla siebie światła dziennego Prawdy“ (ibidem I, 23).

Розкуватись — одностайне,
Односердне стати
За євангеліє правди,
За темнії люди²⁾ (ст. 194).

„Во імя Господа Христа,
За нас розпязтого на дрєві
І всіх апостолів святих,
Петра і Павла особливо,
Ми розрішаємо гріхи
Святою буллою цією“... (ст. 195).

„Розбійники, кати в тіарах³⁾
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії Татари,
І нам сліпим передали
Свої догмати.⁴⁾ Кров, пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,⁵⁾
Пекельних мук безкрайї ряд“... (ст. 196).

„Святим положено конклавом:
Хто без святої булли вмер, —
У пекло просто! Хтож заплатить
За булу в-двоє, — ріж хоч брата
Окриме папи і ченця,
І в рай іди кінець-кінцям!

¹⁾ Підчеркнено мною.

²⁾ В іншій місці „народ замучений“ (ст. 194). Порівн.: „Папа уживає свого права „jedynie na doprowadzenie ociemnionych przez siebie ludów do bydlęcego posłuszeństwa ciemieżcom“ (Polska Chrystusowa, op. cit. I, 167).

³⁾ Порівн.: „...car rzymski panuje nad Ludem, nie przez pokorę, poświęcenie, naukę i Miłość braterską Chrystusową, ale równie jak każdy inny ciemieżca, przez swoich szpiegów, katów, jenerałów, więzienia i bagnety. Zakazują oni rządzić się rozumem... nie będą mogły nigdy nad Ludem panować bez gwałtu i rozboju („Polska Chrystusowa“ op. cit. I, 170). В іншому місці: „Przypatrzcie się rządowi papieskiemu; jego władza niby ojcowska, równie jak władza każdego rozbójnika“... (op. cit. I, 23).

⁴⁾ Порівн.: „Polska Chrystusowa“ op. cit.: „Począwszy od starszyny żydowskiej aż do sprzymierzeńca i przyjaciela Mikołaja-ludobójcy papieża, który Chrystusa do dziś dnia krzyżuje w osobach tych wszystkich, co wszelką dzisiejszą władzę, zacność, dostojność i panowanie, usiłują poddać Zakon boży Miłości braterskiej ewanigelicznej... aż do najnikczemniejszego piśmiennika — wszyscy dogmatyzują po szatańsku“ (I, ст. 161). В іншому місці: „dla osiągnięcia swojego ludobójczego celu — dogmatyzują“... (I, ст. 160).

⁵⁾ Порівн.: „...w dzisiejszem Chrześcijaństwie, wszystkie panujące nieprawości uświęca swoją nauką, swoim błogosławieństwem, przyjaźnią lub milczeniem, arcyniezbożnik, ludobójca, papież. („Polska Chrystusowa“ op. cit. I, ст. 166).

У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві. Гади, гади!¹⁾
Чи напили ся ви, чи ні
Людської крові?!“...

У Палаузова читаємо далі: „Случилось, что Иеронимъ,²⁾ дабы показать свою ревность партіи Гуса и презрѣніе къ Католикамъ, подговорилъ одну женщину подозрительнаго поведенія повѣсити себѣ на шею письменное отпущеніе Папы и въ сопровожденіи безчисленнаго множества народа, сталъ водить ее по улицамъ Праги. Потомъ торжественно сжегъ его. Католики были осмѣяны. Нѣсколько молодыхъ людей всенародно стали на церковныя каѳедры проповѣдуя обманъ этого отпущенія“ (ст. 6).

У Шевченка П. Папська булла:

„Во імя Господа Христа,
За нас роспятого на дрєві,
І всіх апостолів святих,
Петра і Павла особливо,
Ми розрїшаємо грїхи
Святою буллою цією
Рабині божій,⁴⁾
Отій самій,
Що водили по улицях
В Празі позавчора;
Отій самій, що хилялась
По шинках, по станах,
По чернечих переходах,
По келїях п'яна;
Ота сама заробила
Та буллу купила:
Тепер свята!...“
— Боже, Боже,
Великая сило!
Великая славо! Зглянь ся на людей!
Одпочинь од кари у святому раї!

¹⁾ Порівн.: „Antychryst rozdrażniony swoją przeciw Prawdzie niemocą... występuje przeciw Zakonowi Bożemu Miłości braterskiej ewanigelickiej. I widać w nim chytróść węża pełzającego w pyłe podłóci i pochlebstwa, widać w nim złodzieja wkradającego się do cudzej komory“ („Polska Chrystusowa“ op. cit. I, st. 146). Порівн. теж: Постиглю Гуса (В. Флайшгансь, Янь Гусь, М. 1916, ст. 480—481).

²⁾ Підчеркнено мною.

³⁾ Товариш і щирий приятель Гуса; в 1413 р. був на Україні.

⁴⁾ 24 червня 1412 р. Ієронім устроїв сю сцену, де студента переодітого за публичну жінчину з папськими булями на шиї обвожено вулицями Праги. (В. Флайшгансь, op. cit. ст. 406—407).

За-що пропадають, за-що Ти караєш
 Своїх і покірних і добрих дітей?
 За-що закрив їх добрі очі
 І вільний розум окував
 Кайданами лихої ночі?!¹⁾
 Прозріте, люди — день настав!
 Просніть ся, Чехи, змийте луду
 Розправте руки, — будьте люди,
 А не посмішище ченцям!“ (ст. 195).

Палаузов пише далі: „Съ давнаго времени носилась молва по всей Германіи о проповѣдяхъ Гуса, говоренныхъ имъ въ Вифлеемской часовнѣ, откуда онъ гремѣлъ красно-рѣчіємъ противъ разврата высшаго духовенства, упрекалъ въ невѣжествѣ низшее и особенно возставалъ противъ святокупства. Молва эта дошла до папы, и Гусъ былъ объявленъ отступникомъ Церкви (ст. 7).

У Шевченка:

„І в Вифлеємськую капицю
 Пішов молитъ ся вірний Гус“ (ст. 194).

„Із Вифлеємської капиці³⁾
 Аж до всесвітньої столиці
 Луна, гогочучи неслась;
 Ченці ховають ся; мов кара,
 Луна в конклаві оддалась, —
 І похили ся тіара“... (ст. 196).

... „Положили
 Одностаїне стати
 Проти Гуса“... (ст. 197).

Про Гуса говорить Палаузов: „Любовь его къ учению Богочеловѣка повела его на смерть страдальческую; но собственно причиною его смерти была истина“

¹⁾ Порівн.: Zakazują oni rządzić się rozumem“. („Polska Chrystusowa“, op. cit. I, 170). В иншому місці (папа): „ogłasza ze swojego tronu, że odziedziczył po Chrystusie i Jego apostołach nieomylność i prawo panowania nad Rozumem i Sumieniem wszystkich ludzi;“... (ibidem I, ст. 167). Порівн. теж: I, ст. 171, 173.

²⁾ Підчеркнено мною.

³⁾ Основана з кінцем XIV ст. для проповіді слова Божого в рідній мові. Капиця, а властиво храм, бо могла помістити кілька тисяч народа. В народі незвичайно популярна, місце більше ніж десятилітньої проповідничої діяльності Гуса. В 1785 р. на приказ цїсаря Йосифа зачинена, а в 1786 р. зруйнована і усунена. Тепер в домі № 255 зберегла ся з капиці тільки керниця. (В. Флайшгансь, Янъ Гусъ, М. 1916, ст. 161—5).

за которую онъ не пощадилъ своей жизни, добродѣтель,
за которую онъ стоялъ такъ твердо“ (ст. 7).

Той самий погляд пробиваєть ся скрізь і в поемі Шевченка, з чого зазначаємо:

„А я нишком
Богу помолю ся,
Щоб усі Славяне стали
Добрими братами
І синами сонця правди,
І еретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий“ (ст. 193).

або: „Немає з ким взятись,
Розкуватись, — одностаїне,
Односердне стати
За євангеліє правди,
За темній люди“ (ст. 194).

• • • • • „Поборюсь!
За правду Бог! Да совершить ся!... (ст. 194).

Про Констанцький собор читаємо у Палаузова між
іншим:

„Соборъ этотъ принадлежалъ къ числу тѣхъ Вселенскихъ
соборовъ Запада, на которыхъ частныя выгоды почти
всегда брали верхъ, а Церковь ничего не приобрѣтала.
Никогда католическое собраніє Зап. Церкви не было такъ
торжественно, какъ на этомъ Соборѣ. Папа, 3 Патріарха,
29 Кардиналовъ, 33 Архієпископа, 150 Епископовъ, 150 Абба-
товъ и священниковъ, 300 докторовъ Богословія и множество
другихъ священнослужителей; изъ свѣтскихъ чиновъ яви-
лось множество Князей, Графовъ, Рыцарей съ своими
дружинами, всего до ста тысячъ человекъ. Всѣ они
собрались въ Константицѣ лѣтомъ въ 1414 году“ (ст. 8).

У Шевченка:

„Як та галич поле крила —
Ченці повалили
До Констанцу; степи шляхи,
Мов сарана, вкрили
Барони, герцоги, і дюки,
Псарі, герольди, шинкарі
І трубадури-кобзарі,
І шляхом військо мов гадюки.
За герцогинями — Німота:

¹⁾ Підчеркнено мною.

Хто з соколами на руках,
 Хто пішки, верхи на ослах, —
 Так аж кишить! Все на охоту,
 Мов гад у ирїй поспіша“ (ст. 197).

„Дивись, що сили повалило,
 Мов Сарацина воювать
 Або великого Аттілу“ (ст. 198).

„І той собор тисячеглавий“ (ст. 198).

Із Палаузов ої характеристики борби за найвищу власть в католицькій Церкві і кандидатів до неї підчеркуємо такі місця: „Трое папъ, вѣрнѣе, трое Антипапъ¹⁾ раздѣляли тогда между (ст. 8) собою кафедру св. Петра. Первый изъ нихъ Венеціанецъ Кораріо (Григорій XII), папа гаэтскій, признанный Герцогомъ Баварскимъ, другой — Аррагонецъ, Піедро Луна (Бенедиктъ XIII), папствовавший въ Авиньонѣ, признанный Фердинандомъ Аррагонскимъ, Іоанномъ II Кастильскимъ и Наваррою. Наконецъ третій — знаменитый Неаполитанецъ, Балтазаръ Коцци,²⁾ прозванный *il vecchio pirata*,³⁾ Папа Римскій, изгнанный изъ Рима и извѣстный подъ именемъ Іоанна XXIII. Сей послѣдній, по смерти Александра V, подкупивъ Кардиналовъ, успѣлъ вступить на папскій престолъ. Вся жизнь его есть цѣпь преступленій и дѣлъ нечестивыхъ. Обогатившись продажею индулгенцій, онъ купилъ папское достоинство, былъ обвиненъ въ убійствѣ своего предшественника, публично жилъ съ женою одного Неаполитанца, отвергаль безсмертіе души, рай, адъ, былъ впрочемъ поетомъ и любилъ науки. Эти Антипапы были наслѣдниками другихъ Антипапъ Урбана VI и Климента VII, партизаны которыхъ кровью наводняли Римъ и Италію съ 1378 года, двумя годами послѣ перенесенія Папскаго престола съ Рима въ Авиньонъ (ст. 9).

Думаємо, що для вразливої, протестуючої проти всякої неправди, геніяльної душі поета одна ся характеристика була достаточним жерелом, щоби могли вийти зпід його пера такі сильні місця поеми, як:

„Кругом неправда і неволя
 Народ замучений мовчить,

¹⁾ Підчеркнено мною.

²⁾ Властиво Кокса або Косса.

³⁾ По італійськи = старий розбійник.

А на апостольськiм престолi
Чернець годований сидить,¹⁾
Людською кровiю торгує
І рай у найми оддає“ (ст. 193—4).

„Розбiйники, людoди
Правду побороли,
Осмiяли Твою славу
І силу i волю!“ (ст. 194).

„Розбiйники, кати в тiарах
Все потопили, все взяли,
Мов у Московiї Татари,
І нам слiпим передали
Свої догмати. Кров, пожари,
Всi зла на свiтi, воїни, чвари,
Пекельних мук безкраїй ряд,
І повен Рим байстрят —
От їх догмати i їх слава!
То явна слава!“ (ст. 195—6).

...„І рай у найми оддає“ (ст. 194).

Пiсля Палаузова Гус „Написавъ къ своей Чешской паствѣ длинное посланіе, онъ на особыхъ листахъ разгласилъ по всей Прагѣ о своемъ отъздѣ, прося всѣхъ прійти въ Костницъ бытъ свидѣтелями его невинности или виновности. Послѣ чего, получивъ отъ Императора охранительную грамоту, онъ выѣхалъ изъ Праги, сопровождаемый безчисленною толпою народа до самыхъ городскихъ воротъ“ (ст. 10).

В поемi:

„У Празi глухо гомонять,
І цесаря, i Вячеслава,
І той собор тисячеглавий
У голос лають, — не хотять
Пускати в Констанцi Івана Гуса“ (ст. 198).

„І Чехи Гуса провожали,
Мов діти батька“ (ст. 198).

Гус прїїздить в Констанцу. Папа Іван XXIII „прибывъ лично на Соборъ, хотѣлъ показати свою ревность къ Церкви и когтями ястреба впился въ первую попавшуюся

¹⁾ Порiвн.: „pasibrzuchów“ mniemanych sług bożych i namiestników Chrystusowych“ (Polska Chrystusowa, op. cit. I, ст. 171).

²⁾ Підчеркнено мною.

ему жертву“ (ст. 9). Гуса держать спершу під сторожею в домі „п'ївчаго кафедрального собора“, відтак вязнять його в темниці Домініканів, францисканським монастирі, вкінці в кріпости Готлебен“ (ст. 11). Взагалі: „Тѣ, которые такъ жадно желали его смерти, сдѣлали все, чтобы эта жертва не ускользнула изъ ихъ рукъ“ (ст. 16).

У Шевченка:

„Конклав схаменув ся,
Зібрав раду. Положили:
Одностайне стати
Проти Гуса, і в Констанцу
Всіх ворон²⁾ скликати,
Та й стерегти, яко мога,
І з-верху і з-долу,
Щоб не втікла тая птаха
На славянське поле“ (ст. 197),

і: . . . Кардинали,
Як гадюки, вють ся
Круг тіари, та нищечком,
Мов коти, гризуть ся
За мишеня...“ (ст. 197).

З вязниці в Готлебен писав Гус своїому приятелеви Хлюмови: „...„Если любите б'їднаго Гуса (miserum anserem), то исходатайствуйте у Императора для меня стражу, или умолите его извлечь меня сего же дня изъ темницы“ (ст. 11).

У Шевченка замітний вплив сього деталю у сих двох місцях:

„Аж здрігнули мури
Як зачули, що у Празі
Загелкали гуси³⁾
Та з орлами летять бить ся“... (ст. 197).

і: „Не вгадали, що вилетить
Орел із-за хмари
Замість гуся³⁾ — і розклює
Високу тіару“ (ст. 201).

„Изъ Готлебена Гуса перевели въ темницю францисканцевъ, а оттуда онъ предсталъ Собору. Когда онъ явился предъ этими люд'ями, наносившими ему бол'ше года столько оскорблений и когда бл'дн'й, изнеможенн'й, едва передвигая ноги подъ тяжестію ц'фпей, с'ль онъ на скамью, приготовленную для

1) Підчеркнено мною.

2) В III ч. поеми „Як та галич поле крила“.

3) Підчеркнено поетом!

него среди собранія, прелаты почувчували въ душѣ своей какое-то состраданіе къ этому мужу (ст. 14).

У Шевченка сей момент представлений дещо відмінно, хоча і не без аналогії:

„Мов кедр серед поля
Ливанського, — у кайданах
Став Гус перед ними
І окинув нечестивих
Орліми очима.
Затрусилась, побіліли
Мовчки озирали
Мученика. — „Чого мене, —
Чи на прою позвали?
Чи дивіться на кайдани?“ (ст. 198—9):

Зазначивши ще раз, що „только враги жаждавшіе его крови, составляли совѣтъ“ (ст. 14), Палаузов переходить до суду над Гусом:

„Выслушавъ сначала обвиненія Палеца и de Causis, судьи обратились къ Гусу и представили ему его книги, которыя онъ тотчасъ узналъ и предложилъ Совѣту безпрекословно подписать актъ отреченія, если найдутъ въ нихъ чтолибо предосудительное, противное религии и истинной вѣрѣ. Еще не успѣлъ чтець покончить первую книгу, какъ вдругъ общій крикъ присутствовавшихъ, подстрекаемыхъ Католиками, заглушилъ голосъ его и Гуса, который смѣло, отчетливо и не теряя духа отвѣчалъ на всѣ вопросы.²⁾ Этотъ шумъ и крикъ былъ приготовленъ. Гусъ ожидалъ его, и смѣло возвысилъ свой голосъ. Ропотъ усилился и грубыя насмѣшки, на которыя онъ отвѣчалъ только презрительною улыбкою, посыпались на него со всѣхъ сторонъ. Этотъ безпорядокъ заставилъ Гуса молчать, онъ не отвѣчалъ болѣе на вопросы, которые ему предлагали. Молчаніе его было записано и дѣло отложили до слѣд. засѣданія“ (ст. 14—15).

На дальшій переслуханю „когда приступили къ разбору проповѣдей писанныхъ имъ противъ разврата духовенства, то гнѣвъ выразился на всѣхъ лицахъ этихъ волковъ въ овечьихъ кожахъ,³⁾ какъ самъ Гусъ называлъ

1) Підчеркнено мною.

2) Се місце могло навести Шевченка на порівнянє Гуса з „кедром“... і на те, що він „окинув нечестивих орліми очима“.

3) Порівнянє ужите Гусом теж в одній із проповідий у Вифлеемській каплиці і в письмі любим пражанам із Константи.

ихъ. Ропоть пробѣжалъ по собранію и вскорѣ крики: Довольно, довольно, остановили читавшаго. Гусъ въ душѣ радовался ихъ смущенію, но это былъ смертний приговоръ ему“ (ст. 15—16). Найблище засідане „было шумнѣе прочихъ. Страсти волновались сильно“ (ст. 16). „Короче онъ былъ признанъ отъявленнымъ, упорнымъ еретикомъ, и преданъ въ руки злѣйшихъ его враговъ. На заутро 6 Юня, рѣшительно былъ произнесенъ ему смертний приговоръ (ст. 16). ...„Юня 8 онъ написалъ къ Чехамъ прощальное посланіе, и въ заключеніи заклинаетъ ихъ всегда слѣдовать Евангелію.¹⁾ 24 Юня сожгли въ его присутствіи всѣ книги, ему принадлежавшія. Черезъ нѣсколько дней потомъ привели его въ Совѣтъ, гдѣ онъ долженствовалъ услышать свой приговоръ, и спокойно и терпѣливо внималъ онъ ему, и ни одного признака боязни²⁾ не выразилось на свѣтломъ челѣ его (ст. 17).

Характеристика Гусового трибуналу у Шевченка вийшла коротко і досадно, але згідно з поданим Палаузовим:

„Задзвонили у Констанці
 Рано в усі дзвони;
 Збіралися кардинали
 Гладкі та червоні,
 Мов бугаї в загороду,
 І прелатів лава.
 І три папи, і баронство,
 І вінчані глави, —
 Зібрали ся, мов іуди
 На суд нечистивий
 Против Христа. Свари, гомін,
 Те реве, те вие,
 Як та орда у таборі
 Або Жиди в школі... (ст. 198).

Суд над Гусом зведений до одного засідання. Характеристика його вийшла у Шевченка плястично і сильно. Сталося се завдяки надто піднесеному, нервовому настроєви поета, на чім сама поема тільки зискала.

Гус стає перед судом:

— „Чого мене, —
 Чи на прою позвали?

¹⁾ Пор. „За Евангеліє правди“ (ст. 194), та „Божого слова не спалили“ (ст. 201).

²⁾ Пор. прим. 2.

³⁾ Підчеркнено мною.

Чи дивить ся на кайдани?“
 — „Мовчи, Чеше смілий“... —
 Гадюкою зашипіли
 Звірем заревіли.
 „Ти єретик! Ти єретик!
 Ти сієш розколи,
 Усобища розвіваєш,
 Святійшої волі
 Не приймаєш!... Одно слово —
 Ти Богом проклятий!
 Ти єретик! Ти єретик!
 Ревіли прелати, —
 „Ти усобник!... Одно слово
 Ти всіми проклятий!...“
 Подивив ся Гус на папи,
 Та й вийшов з палати!...
 „Побороли! Побороли!...“ —
 Мов обеленіли.
 — „Автодафе! Автодафе!...“ —
 Гуртом заревіли (ст. 199).

„По прочтені приговора, — читаємо далі у Палаузова —
 Гусь призвавъ Бога въ свидѣтели своей невинно-
 сти и просилъ Всевышняго отпустить врагамъ
 своимъ. Насмѣшки безбожниковъ не позволили ему
 окончить предсмертной молитви. Приведенный на
 мѣсто казни и увидавъ столпъ, къ которому долженствоваль
 быть привязанъ, онъ упавъ на колѣни и громко сталъ читать
 псалмы, часто повторяя слова: „Господи! помилуй раба
 Твоего!... Господи: предаю духъ мой Тебѣ!“... наконецъ онъ
 былъ привязанъ къ роковому столбу. Огонь вспыхнулъ,
 и вскорѣ дымъ задушилъ страдальца, до конца
 взывавшаго къ Богу“ (ст. 17).

У Шевченка:

„Задзвонили в усі дзвони,
 І повели Гуса
 На Голгофу у кайданах...
 І не стрепенувся
 Перед огнем, став на йому .
 І молитву діє:
 „О, Господи милосердий!
 Що я заподіяв
 Оцім людям, — твоім людям?
 За-що мене судять?
 За-що мене розпинають?

1) Підчеркнено мною.

Люди! Добрі люди!
 Молітеся, неповинні:
 І з вами те буде!
 Молітеся! Люті звірі
 Прийшли в овніх шкурах¹⁾
 І пазурі розпустили:
 Ні гори, ні мури
 Не сховають! Розіллється
 Червонеє море
 Крови, — крови з дітей ваших...
 О, горе! о, горе!
 Он-де вони, — в ясных ризах...
 Їх лютіє очі“...
 — „Пали! пали!“
 „Уже крови...“
 — „Пали! пали!...“
 — „Крови, крови хочуть!
 Крови вашої!...“ — І димом
 Праведного вкрило.
 — „Молітеся! Молітеся!
 Господи, помилуй,
 Прости Ти їм, бо не знають...“
 Та й не чути стало! (ст. 200).

Гус молить ся, молитву його перебивають, молитва за прощення ворогам, дим не дає докінчити молитви, з якою на устах Гус умирає. — Хід думок у студії і в поемі однаковий.

„Прахъ Гуса, тщательно собранный, былъ брошенъ въ Рейнъ, изъ предосторожности, чтобы ученики его не принесли остатки своего учителя въ Чехію. Но современные Лѣтописи говорятъ, что Гуситы, бывшіе тогда въ Констанцѣ, перенесли въ Прагу часть той земли, на которой Гусъ испустилъ духъ свой“ (ст. 17).

У Шевченка:

„Мов собаки, коло огню
 Кругом ченці стали:
 Боялися, щоб не виліз
 Гадиною з жару
 Та не повис на короні
 Або на тіарі.
 Погас огонь; дунув вітер
 І попід розвіяв“ (ст. 200).

¹⁾ Порівн. „этихъ волковъ въ овечьихъ кожахъ“ в студії (ст. 17) і вид. „Polska Chrystusowa“ оп. cit. I, ст. 46, 167 і т. д. „wilki zgłodniałe“.

²⁾ Підчеркнено мною.

„Малою семьею
Зійшлись Чехи. Взяли землі
З-під костра, і з нею
Пішли в Прагу“ (ст. 201).

Інтересна слідує подія, занотована в студії Палаузова: „Незадолго предъ смертію, въ одномъ изъ писемъ къ своимъ друзьямъ въ Чехіи, Гусъ писалъ между прочимъ: „гусь — говоритъ онъ, намекая на свое имя — животное домашнее, которое не можетъ летать высоко; но скоро можетъ быть явятся другія птиці, которыхъ не опутають сѣти враговъ“.¹⁾

„Дѣйствительно! — онъ слишкомъ низко леталъ и вскорѣ былъ пойманъ въ сѣти монаховъ.“²⁾ Пророчество его однакомъ сбылось: минуло столѣтіе и орелъ Вормскій, Лютеръ,³⁾ взвился высоко“ (ст. 18).

У Шевченка:

„Отак Гуса
Ченці осудили.
Запалили... та Божого
Слова не спалили, —
Не вгадали, що вилетить
Орел із за хмари,
Замість гуся — і розклює
Високу тіару“ (ст. 201).

Палаузов переходить відтак до гуситських воєн, уриваючи свою студію на характеристиці Жижки: „Янъ Жижка изъ Трочнова, чешскій рыцарь, каммергеръ Короля Вячеслава и страстно приверженный къ ученію Гуса, сталъ во главѣ возстанія... Укрѣпившись на Таборѣ противу непріятелей, Жижка призвалъ подъ свое знамя всѣхъ прочихъ Гуситовъ, разсѣянныхъ до того въ разныхъ мѣстахъ Чехіи, и изъ нихъ образовалъ цѣлое войско, вооруженное и на брань наученное“ (ст. 20).

„Васъ поразить — пише Палаузов далі — если послѣдуете за его кровавыми дѣянїями, съ какою силою и расчетомъ этотъ исполинъ-старецъ выполнялъ всѣ свои планы въ такихъ преклонныхъ лѣтахъ. Отъ 60 до 70-лѣтняго возраста

¹⁾ Підчеркнено мною.

²⁾ Порівн. уживане скрізь у поемі „ченці“.

³⁾ В жерелах Мартин Лютер порівнуєть ся з лебедем з огляду на білу одєжу ордену св. Августина, порівн.: „Obširny životopis mistra Jana Husince, vůbec Hus nazvaného. S. W. Sommer. Praha 1850, ст. 297.

длиться та страшная епоха въ жизни Жижки, въ которую онъ такъ безпощадно бичеваль Католиковъ“ (ст. 24).

У Шевченка:

„Все зробили... Пострівайте, —
Он над головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою!“ (ст. 201).

Смерть Гуса, згадка про Лютра, знову навязане до чеських подій спомином Жижки, — події розвивають ся в тім самім порядку в студії і поемі.

Зберім висліди переведеного нами порівняня студії Палаузова і поеми Шевченка.

Палаузов починає свою студію характеристикою Гуса; Шевченко робить теж саме, закінчуючи нею „Послание“, безпосередно перед початком поеми. Добі перед Гусом присвячує Палаузов лиш дуже мало місця і переходить її легко та поверховно, Шевченко не бере її під увагу зовсім. Палаузов кінчить свою студію згадкою про Жижку, так само кінчить ся теж і поема. Значить ся поет не виходить поза межі того історичного матеріялу, в яких обертаєть ся студія Палаузова.

Під зглядом конструкції замітні в поемі, беручи загально, той самий порядок і ті самі головні части, що і в студії.

В студії: Згадка про Гуса (ст. 1—3), короткі звістки з історії папства (ст. 4), спаленє книг Віклефа в Празі, продаж индугенцій і протестуюча діяльність Гуса (ст. 5), папська буля і епізод із женщиною (ст. 6), проповіднича діяльність Гуса у Вифлеємській каплиці (ст. 7), луна про Гуса доходить до Риму і його протиділанє (ст. 8), учасники константського собору (ст. 8), борба антипап і їх характеристика, особливо папи Івана ХХІІІ (ст. 9), відїзд і проводи Гуса з Праги (ст. 10), вязненє Гуса (ст. 11—14), суд і засіданя (ст. 14—16), засуд (ст. 16), спаленє книг Гуса (ст. 17), смерть Гуса (ст. 17), згадка про Лютра (ст. 18), братські війни і Жижка (ст. 18—24).

В поемі: Згадка про Гуса, як фінал „Послания“ (ст. 193), загальна характеристика папства (ст. 193—4), протест Гуса проти продажі индугенцій (ст. 194), папська буля і епізод із женщиною (ст. 195), характеристика папства на тлі особи Івана ХХІІІ (ст. 195—6)¹⁾, Гус у Вифлеємській каплиці (ст. 196), Гус

¹⁾ Проти нього внесено на Константськім соборі акт обжалованя з 72 пунктами самих найтящих проступків (В. Флайшгансь, Янь Гусь, Москва, 1916, ст. 110—111).

розриває перед народом папську булю (ст. 196), луна про діяльність Гуса доходить до Риму, де рішили одностайне стати проти Гуса (ст. 197), учасники константського собору (ст. 197), відїзд і проводи Гуса з Праги (ст. 198), суд проти Гуса (ст. 198), засіданє і засуд (ст. 198—9), смерть Гуса (ст. 199—200), бенкетованє ченців (ст. 201), згадка про Лютра (ст. 201)¹⁾, безжурне бенкетованє инколи під звуки „Te Deum“ (ст. 201)²⁾, згадка про Жіжку (ст. 201).

В деталях зазначаємо слїдуючі вельми характеристичні моменти. Перш усього підчеркуємо рїдко згадуваний в матерїалах про Гуса епізод із женщиною, який находимо і у Палаузова і в Шевченка. Пророцтво Гуса про Лютра приходить у тїй самїй образувїй формї в студїї і поемї. Висказ Гуса, де він називає своїх ворогів „вовками в овечих шкурах“ узгляднений однаково і ученим і поетом. Алюзія до назвиска Гуса, роля Вифлеємської каплицї, проводи Гуса і те, що Чехи беруть із собою землї, на якїй віддав Гус духа, являють ся в студїї і поемї. Тїсний звязок між студїєю і поемою замїтний ще в характеристичїї папства (у Шевченка) і Івана XXIII (у Палаузова), і в змальованю останнїх хвиль Гуса. Належить ще піднести, що і після Палаузова і після Шевченка Гус бореть ся і вмирає за правду, за євангелїє, з надмірної любови Христової науки. Сей останнїй момент особливо сильно зазначений в поемї.

Подібність і тожсамість у фразах і словах, що ми їх підчеркнули, порівнюючи студїю і поему, говорять ясно самї за себе.

Вкінцї ще одна замїтка. Шевченко приймає на константськїм соборї участь трьох пап, зглядно антипап, а Палаузов говорить тїльки про Івана XXIII. Ся рїжниця могла вийти з того, що Палаузов безпосередно і в тїснїм звязку з описом собору каже: „Трое папъ, вѣрнѣе трое антипапъ раздѣляли тогда между собою каедру св. Петра“ (ст. 8) і не досить ясно підчеркує відтак участь тїльки одного папи.

На підставї переведеного порівняня між поемою Шевченка і студїєю Палаузова можемо сказати з цїлою певнїстю, що поет сею студїєю користувався, і що вона послужила науковим історичним матерїалом для поеми „Іван Гус“. Се певне.

¹⁾ Легенда.

²⁾ При паленю книг Віклефа в Празї 16 липня 1410 р. співано під звук дзвонів теж „Te Deum“ (В. Флайшганс, ор. cit., ст. 333).

Ми вище згадали, що праця Палаузова появилася лиш на дуже короткий час перед написанем поеми. Ся якраз обставина моглаб до якоїсь міри ослаблювати силу нашого твердження. Се правда, — та возьмім під увагу інші моменти.

Автор студії Спиридон Николаєвич Палаузов жив в 1844 р. в Москві „гдѣ занимался славяновѣдѣніємъ подъ руководствомъ проф. Бодянскаго. Въ 1845 г. Палаузовъ получивъ степень кандидата философскаго факультета по I отдѣленію (историко-филологическому)“¹⁾. Та коротка біографічна замітка для нас цінна незвичайно. Перш усього ся обставина, що Палаузов студіював під проводом проф. Бодянського, вияснює нам так загадочно вчасну появу студії про Гуса в Росії. Ніхто інший, тільки Бодянський міг дати своєму ученикови таку тему, цінні вказівки і потрібні для теми матеріали. Студія Палаузова стоїть теж у тісному звязку з університетськими викладами Бодянського, які припадають на 1844-й рік. В роках 1844-ім і 1845-ім приїздив Шевченко в Москву і відвідував особисто свого приятеля Бодянського. Блище про сі відвідини говорили ми на іншому місці. Та нашої уваги не може не звернути на себе та досить цікава стичність подій. Бодянський викладає про Гуса в 1844-ім році, Шевченко відвідує його в 1844-ім і 1845-ім році, рік 1845, се дата появи студії Палаузова і написання поеми Шевченком, Шевченко приятель, Палаузов що найменше ученик Бодянського, між студією і поемою є такий тісний звязок, який дозволяє нам прийняти, що поет користувався студією Палаузова. Особа Бодянського являється таким чином осередком, в якому збігаються ся нитки розвязки питання, як міг Шевченко покористуватися студією Палаузова.

Поперед усього вважаємо достаточо доказаним, що Бодянський заінтересувався добою Гуса однаково і поета і свого ученика. Палаузову піддав думку опрацювати її науково. Чи піддав теж поетови думку оспівати сю добу поетично? Чи даючи наукову тему ученикови, думав тоді сею дорогою дати легко приступний історичний матеріал поетови? — Хоч як воно приманчиво, та все таки булоб за сміло сказати: так. Однак самої правдоподібности такого причинового звязку не виключаємо:

За теж сей тісний звязок між поемою і студією з одної сторони, як і між Шевченком і Палаузовим і Бодянським

¹⁾ Русскій Біографическій Словарь, Спб. 1902, ст. 132.

з другої сторони позваляє нам прийняти поза всяким сумнівом, що Бодянський уможливив поетови покористувати ся студією свого ученика. Шевченко міг познайомити ся з нею або ще в рукописі, або вже по напечатанню. Професор безперечно мав у себе працю свого ученика для оцінки перед відданем її до друку і міг дати її до розпорядимости Шевченка під час його, хоч би і як короткого, побуту в Москві, в березолі 1845 року. Міг се зробити і сам Палаузов на порученє і бажанє Бодянського, та доказів особистої знайомости Палаузова з Шевченком у нас немає ніяких. Поет виїхав тоді з Москви уже в кінці березоля 1845 р.¹⁾, а поему написав у жовтні тогож року. Се рішучо за довгий час, щоби поет міг пам'ятати студію Палаузова так докладно і з такими подробицями, як се показало наше порівнанє. Тільки прочитати тоді студію — булоб за мало. Поет мусів мати під рукою на Україні або більше менше докладний відпис студії з рукопису, або вже напечатану. Як воно було дійсно, сказати трудно. В кождім разі тим чоловіком, що або постарав ся дати, зглядно уможливити поетови відпис студії, або подбав о се, щоби відбитка попала як найскорше в руки поета, міг бути тільки Бодянський.

Студія Палаузова є головним історичним жерелом поеми; се факт. Заходить питанє, чи одиноким? Ми бачили вище, що матеріалів про Гуса не було тоді в Росії ніяких, а матеріалами, зібраними пильно Бодянським ледви чи міг поет користувати ся так із огляду на свій корогкий побут у Москві, як і з огляду, і то головно, на незнанє тих мов, що ними матеріали були писані. Між знайомими Шевченка находимо ще одного чоловіка, що у своїй переписці зраджує теж яке-такє зацікавленє добою Гуса, а се Плятон А. Лукашевич²⁾.

В листі³⁾ до Ганки⁴⁾ з 4 лютого 1844 р. з Переяслава Лукашевич пише: „Если я долго молчалъ, то Вамъ извѣстна довольно моя періодическая лѣнь, отъ которой я, имѣю честь Васъ увѣдомить, въ сей 1844 годъ наконецъ освободился и принимаюсь за мою любезную Славянщину“. В листі⁵⁾ з М. Бе-

¹⁾ Диви І ч. моєї студії, ст. 119.

²⁾ Диви І ч. моєї студії ст. 113.

³⁾ Письма къ Ганкѣ, ор. cit., ст. 649—51.

⁴⁾ Лукашевич познайомив ся з Ганкою в Празі 1839 р., як на се вказує записка в „Альбомі“ Ганки, який в Нар. чеськім Музею.

⁵⁾ Письма къ Ганкѣ, ор. cit., ст. 653—54.

резані 26 вересня 1845 р. пише Ганці: „Сь сего времени я начал, послѣ пятилѣтняго отдохновенія, заниматься Славянщиною. Цѣлые годы я просто спалъ день и ночь, пробуждался, чтобъ отбиваться отъ ябеды и сутяжества а потомъ опять отдыхалъ. И такъ благословяся взялся за перо и пишу кое-что. Отъ Галагана¹⁾ снимокъ сь письма Гуса получилъ“.

Се щире признане Лукашевича показує, що ледви чи міг він причинити ся чим небудь до познайомленя Шевченка з добою Гуса. Не знаємо теж, про копію якого листу Гуса в листі згадано, та чи взагалі поет міг нею користувати ся.

Коли розглянемо ся в тих історичних подробицях, що узгляднені в поемі „Іван Гус“, то не найдемо ні одної, яка зневолювалаб нас шукати ще за якимсь другим історичним жерелом поеми. Шевченко в нічім не вийшов поза межі того історичного матеріалу, що його дав у своїй студії Палаузов. Правда, в поемі находимо подробицю, якої не стрічаємо в студії, а саме:

„Дивіть ся, люди! Ось де булла,
 Що я читав! — І показав
 Перед народом. Всі здрігнули:
 Іван Гус буллу розірвав“²⁾ (ст. 196).

Але не находимо сеї подробиці і в інших жерелах, тому що вона історично невірна. Гус виступав остро проти індульгенцій у своїх проповідях, а в червні 1412 р. дав вселюдну заяву, що після Божого закона папа не сміє чогось подібного голосити³⁾. Тут маємо до діла з т. зв. поетичною свободою поета, на якої рахунок належить взяти і згадку поета про бенкети (двічі, ст. 199 і 201), впрочім історично вірні.

Тепер приходиться ся нам результати наших дослідів розширити твердженням, що студію Палаузова належить уважати не тільки головним, але і єдиним історичним жерелом поеми. Студія невеличка об'ємом, написана легко, живо, місцями поетично і горячо, без тяжкого наукового баясту бібліографії й цитатів надавала ся на історичне жерело як найкраще.

¹⁾ Петро Г. Галаган познайомив ся з Ганкою 1842 р. в Празі. (Письма къ Ганкѣ ор. cit. ст., 650, зам. 1).

²⁾ Підчеркнено мною.

³⁾ В. Флайшгансь, Янь Гусь, Москва 1916, переклад Е. Петровской, ст. 398 і Jan Jakubec, Dějiny literatury české, Praha 1911.

Не виключаємо вкінці можливості, що в моменти високого поетичного настрою підчас писання поеми бодай легким відгомном могли відізвати ся в душі поета його розмови з Бодянським і прочитане або почуте із польської еміграційної літератури, в першій мірі з видавництва „Polska Chrystusowa, pismo poświęcone zasadom społecznym, wydawane staraniem Ludwika Królikowskiego, Paryż 1843“. Про останню ми вже мали нагоду говорити в I-ій частині¹⁾ нашої студії; на сім місці значимо тільки на підставі вказаних вище паралель, що впливу — розумієть ся, досить далекого — сього польського видавництва можнаб дошукати ся хіба в характеристиці вищої латинської єрархії, а головно папства²⁾.

От і все, що ми могли сказати про історичні жерела поеми „Іван Гус“.

Вернім тепер до свідоцтв Чужбинського і Куліша. Після Чужбинського Шевченко мав прочитати усі жерела о Гуситах і добі перед ними, які можна було тільки дістати, а щоби не наробити похибок проти народности, не лишав в спокою ні одного стрічного Чеха в Києві і других місцях, щоби не розвідувати ся у них про топографічні і етнографічні подробиці.

Перш усього звертаємо увагу на туманність фрази „похибок проти народности“, — що автор хотів тим сказати, не

¹⁾ Ор. cit., ст. 150—154.

²⁾ В польській еміграційній публіцистиці, раншій від Polsk-и Chrystusow-ої, були також писання, які могли утвердити Шевченка в думках, виражених ним у поемі „Іван Гус“. Передовсім належать сюди публікації сторонництв із під стягу Лелевеля. Їх непримириме відношене до папи по 1831 р., з якого випливали послідовно стремління до підкопаня всякої офіційальної Церкви, приводило до гльоріфікованя визначних противників папства з давних часів, між ними й Гуса, про що докладнійше в студії про „Основи Шевченкових звязків з Поляками“ („Записки“, т. СХІХ—СХХ). В Росії, полишаючи на боці Поляків з кружка Петрашевського і інших революційних петербурських кружків, сильно критичним відношенем до папства визначувались уже з кінця ХVІІІ. ст. не наслідком східного православія, але під впливом французької революційної літератури вольтерянці і масони. Вже Сумароков, думаючи про папу, голосив, що „Европа вся откинеть прежній страхъ и съ трона свержется прегордый сей монахъ“ (ор. cit., ст. 61). Вороже відношене до папства з нахилом симпатій до Вальдензів, Альбігензів, Гуситів і Моравських братів бачимо пізнійше, в часах Александра І, навіть під його особистим впливом, в деяких кружках серед членів рос. Біблійного товариства (ор. cit., ст. 62). Все те належить тямити, коли хочемо зрозуміти, чому Шевченко уляг так сильно впливови студії Палаузова. — За редакцію В. ІІІ.

знаємо, щоби Шевченко міг так сказати, сумніваємо ся. Незвісно теж, що се за „топографічні і етнографічні подробиці“, яких в поемі не находимо. Якіж інформації могли вкінці дати поетови приїзжі за зарібком Чехи, коли національне пробуджене Чехів було ще так недавнє, а студії на полі чеської історії були що-йно в початках?¹⁾ Шевченко мав „прочитати усї жерела о Гуситах і добі перед ними“, а нам звісно, що для Шевченка кромі Палаузової студії ніяких доступних жерел тоді в Росії не було²⁾, доба-ж перед Гусом в поемі зовсім не узгляднена. З огляду на се думаємо, що спомин Чужбинського не тільки туманний, але і містить у собі більше невірнього і фантастичного, ніж справді сказаного Шевченком, так що належить зачислити його радше до легенд, а не до матеріялу історичної вартости.

Ізза того значно вище стоїть спомин Куліша, що Шевченко жалував ся на неспромогу простудіювати гаразд усї обставини часу і саму особу Гуса. Та причина сього, як знаємо, лежить поза межами вини поета.

З черги стає перед нами питанє про історичну вірність поєми „Іван Гус“, — питанє, яке при поетичних творах на історичні теми заєдно піднімало ся і піднімаєть ся, та яке критикою широко обговорювало ся і всесторонно освітлювало ся. Міри, що їх прикладаєть ся до історика і поета, засадничо різні. Безперечно, поет повинен стреміти до того, щоби обертати ся в границях історичної правди і не робити прсти неї грубих похибок, — але всеж таки не можна вимагати від поета того, чого вимагаєть ся від історика. „Поет-художник, — вірно замічає В. Антонович³⁾ — не його робота стежною критики та довгої зтяжної праці визначати правдиво окремі факти житя минулого, а потім уже історично-філософичною сінтезою зводити їх до загалу... Поет виводить живий і суцільний образ епохи, він перед очима читача оживляє окремих осіб і цілі покоління. В творчости поета воскресають епохи

¹⁾ На се звернув увагу і М. Драгоманів вірною заміткою: „од забрідших Чехів, музик або пивоварів не дуже то багато можна було навчитись“ (Шевченко, У. й Соц., ст. 37).

²⁾ Зовсім вірна увага М. Драгоманова: „що тоді в Росії майже зовсім нічого було достать про Гуса, бо майже нічого не було писаного“ (Шевченко, У. й Соц., ст. 37).

³⁾ Про твори Шевченка історичного змісту, В. Б. Антонович, „Правда“, Львів, 1889, Май, ст. 338.

і народи з їх тілом і душею, з чутем і думками. Одно слово: художникови байдуже¹⁾ про фактичну вірність подробиць, аби тільки вони на фоні взятої епохи були можливими“.

Історична вірність поеми Шевченка зависить вповні від історичної вірности матеріялу, поданого Палаузовим. Провірене студії Палаузова виходить поза межі нашої студії і тому обмежимо ся до загальної уваги, що грубих похибок проти історії в сій студії не находимо. Шевченко відступає від свого жерела тільки в двох подробицях, а саме про те, що Гус розриває перед народом папську булю, а відтак суд над Гусом зведений в поемі до одного засідання, хоч у дійсности заняв три засідання. Отсе фактичні похибки; їх не багато, тай загальної характеристики подій вони не викривляють. Вповні оправдані поетичною технікою оживляють малюнок і підносять його сконцентрованість та драматичність.

За те нам приходить ся зустрічати з подивом той високий дар, що дав поетови змогу з такою тонкістю і з таким зрозумінем живо поставити перед нами історичну постать Гуса на основі дуже скупого історичного матеріялу²⁾. Своім горячим, чистим, щиролюдським чутем поет зумів угадати велике значіне гуситської доби в історії людства і його поступу, та так ніжно відчути гуманність ідей сього руху. Емансипація людського духа з пут признаваного авторитету і сліпого послуху, борба проти надуживаня власти, проти неправди і несправедливости, проти заковуваня думки і совісти, рівність і братерство між людьми, вічне стремліне до правди, — се ідеї, що лежали в основі гуситизму, а так глибоко відчуті і сильно підчеркнені поетом.

¹⁾ Думаємо, що не „байдуже“, а тяжко, иноді неможливо зберегти усю історичну вірність подробиць.

²⁾ На се звернено увагу ще в 1861 р.: „Геніяльність природи Шевченка видна и въ томъ, что онъ такъ много понималъ и такъ угадывалъ правду, почти безъ всякаго научнаго школьнаго образованія“ (Основа, Птб. 1861, V, ст. 6. Зам. до Дневника Ш—ка). Се та „геніяльная воспримчивость“, про яку говорить В. Беренштам, „свойственная немногимъ избранныкамъ судьбы, тая воспримчивость, благодаря которой они изъ словъ и фактовъ схваченныхъ на лету, возстановляютъ давно исчезнувшіе образы, создаютъ свое міросозерцаніе, выступаютъ во всеоружіи передовыхъ идей, для усвоенія и созданія которыхъ другимъ обыкновеннымъ людямъ необходимы годы усиленнаго труда“ (Т. Г. Шевченко и простолюдины его знакомцы. Изъ встрѣчъ и воспоминаній В. Беренштама, Киев. Стар. 1900, II, ст. 249—250).

Ідейно вяжуться поема „Іван Гус“ тісно з „Посланням славному П. І. Шафарикові“, так що перед нами один судільний поетичний твір незвичайної артистичної вартости, який шириною і щирістю гуманних ідей, пророчою силою поетичного слова, високим артизмом в заложеню і переведеню сміло стає серед найцінніших, вічно живих і вічно актуальних творів людського генія.

Ми вже сказали, як гляділи на поему сам поет і його великі сучасники. Одушевляли ся нею Куліш і Костомарів, Шафарик плакав, читаючи її, цїнив її і зпоміж інших творів вирізнявав сам поет¹⁾.

Минуло більше ніж пів столїтя, а поема на своїй вартости і актуальности нічого не втратила. Поступ і поглиблене на полі історичних дослідів і літературної критики, живі, поступові ідеї і кипучі стремління нових поколінь кинули хиба на поему ясне світло, в яким вона не тільки що не примеркла, а з новою силою засяла радужним блиском чистого алмаза.²⁾

¹⁾ У тому відношеню нема ні пересади, ні самолюбства, а вірне розумінє вартости поеми. „Чували ми — згадує Куліш — його критичні розправи з його уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив у саму суть літературного діла (П. Куліш, Основа 1862, I, Бібліографія, ст. 60).

²⁾ Студія була призначена для ювілейного тому „Записок“ в 1914 р. Ледви вспів я виготовити до друку першу частину, як всесвітна кривава війна відірвала мене 1 серпня 1914 р. від дальшої праці. Перша частина вийшла в часі могого трілітнього полону в Туркестані. На сім місці щиро дякую моїй любій дружині Ользі за те, що мимо спаленя хати злочинною рукою і нелюдського терору серед тяжких і гірких обставин зберегла рукопис від знищення, а проф. К. Студинському і В. Щуратови за те, що заняли ся ласкаво виданем. Друга частина виготовлена мною вже по повороті з неволі.

З початків ширення поезій Шевченка в Галичині.

Подав *Титко Ревакович*.

Я родився 1845 р. в спольщеній українській священничій родині в галицьких Карпатах і від вересня 1851 р. ходив до народної школи в Самборі і в Стрию, а від вересня 1855 р. до академічної гімназії у Львові, вкінці в Дрогобичі, де зложив матуру 31 липня 1863 р. Від вересня 1851 р. учився я в школах по українськи. Української граматики навчано з підручника Якова Головацького. Через чотири роки низшої гімназії читалося читанку Василя Ковальського, а через чотири роки висшої гімназії „старославянську“ хрестоматію Головацького. Про твори Івана Котляревського, Григорія Квітки нічого в школах не чулося. Про се, що Маркіян Шашкевич почав чисто українською мовою писати, ні один учитель української мови не згадав. В V, VI і здається в VII класі писалося українські задачі так звані „висшим слогом“, бо ще в V класі тимчасовий учитель української мови, катихит гімназії о. Василь Чемарник сказав: „Де ви виділи, щоби хто в світі писав хлопським язиком?“ От і писали ми таким „руським“, себ то українським, язиком, щоб його неучений „Русин“, Українець, як найменше розумів. До того уживалося московського словаря Шміда, а не вмючи говорити по українськи, тільки по польськи і по німецьки, уживалося в українських задачах часто польської та німецької складні з українськими, польськими, церковними та московськими словами. Так писали й куренди наші Консисторії, так писали свої урядові письма наші деканальні і парохіяльні уряди. Більше нігде не мало межі інтелігентами українське слово приступу.

Серед таких обставин перший раз про Тараса Шевченка почув я, коли були описані його похорони й перевезене його тіла з Петербурга на Україну. Одначе не тямлю, коли я сей опис читав. На кожний спосіб читав його як не в 1861, то в першій половині 1862 року. Оповідка про смерть Шевченка, поміщена в 15 числі „Слова“ 15 марта 1861 р., проминула межі школярами безслідно, Ніхто ні з старших Українців в Дрогобичі ні з молодехи не знав тоді нічого про Шевченка. Що-йно по укінченню VII кляси (15/7 1862), коли я був на вакаціях в моїх рідних сторонах в скільській верховині, дістав ся мені в руки від пок. Івана Рудницького, студента львівського теологічного факультету з Тухлі сшиток писаних поезій Шевченка, котрий я завіз до Дрогобича, де записав ся 1. вересня 1862 р. до VIII кляси. Друкованого „Кобзаря“, ані навіть відписаних поезій Шевченка тоді ніхто в Дрогобичі не мав. Ані на вакаціях, ані на початку шкільного року 1862/3 не читав я поезій Шевченка. Аж от на наше Різдво 1863 р. з пок. Охримовичевою, вдовицею по священику, однім з 99 українських учених у Львові з 1848 р. а ранше „польським вязни стану“, що карав ся „за Польщу“ в тяжкій вязниці на моравській Грайгорі, поїхав я до швагра пок. о. Антона Петрушевича, пароха в Конюхові коло Стрия, а відтам з ним на один вечер до зятя Петрушевичів, о. Михайла Лопатинського, пароха в Любінцях. Тут прочитав нам о. Михайло Лопатинський з повним зрозумінєм і з великою експресією поему Шевченка „Гамалія“. Всі з Українців, що чули сю поему, були одушевлені. Любували ся красою української мови, силою вислову і поезією картин минулого. Завзятість „чубатих Славян“, заповонювала нас, пронїмала на скрізь нашу душу. Від того часу зачав я пильно читати поезії Шевченка з того сшитку, що мені дав мій верховинський товариш, Іван Рудницький; я пильно їх переписував, у чім помагав мені ученик Володимир Петрушевич,¹⁾ син Антона, з котрим я разом „на станції стояв“ у п. Охримовичевої. В жовтні 1863 р. записав ся я на університет у Львові: тут пізнав ся з пок. Михайлом Подолинським, студентом філософії, що прийшов був з перемиської гімназії, а мав ще більший сшиток переписаних поезій Шевченка. З його сшитка переписав я ті поезії, яких у моїм не було. Пильно і залюбки читав я поезії Шевченка і майже всі витвердив на память. Мав я списаних тих поезій разом з рідкими тоді, бо знаними лиш

¹⁾ Пізнійлий крилошанин і парох в Калуні.

з рукописів більшими поемами Осипа Фєдьковича („Новобранчик“ і „Лукіян Кобилиця“) два спорі записники формату вісімки. Я втішав ся ними, бо друкованого „Кобзаря“ ледви де можна було тоді у нас в Австрії на очи побачити. Аж позичив мої записники у мене около 1866 р. бувший учитель української мови в тернопільській гімназії, а пізнійший парох в Сенечолі, о. Каратницький. Тай тільки я їх видів. Він помер по кількох літах, а мої записники з поезіями Шевченка пропали без слїду.

Примірник українських баллад Костомарова з присвятою Срезневському.

Подав *Олександр Барвінський.*

Haerent sua fata libelli... В році 1866, коли я був слухачем філософічного віділу в львівським університеті, довело ся мені в антикварні Ігля, що була тоді в Руській улиці, купити за 20 кр. книжечку: „Українські Баллади Іереміи Галки, Харькôвъ, 1839“.

На оборотній стороні заголовної карти сеї книжечки находить ся присвята писана рукою М. Костомарова: Шановному Пановѣ Измаилу Ивановичу Срезневському на память отъ І. Галки 21 цвѣтня 1839“. Ся присвята зацікавила мене і я став близше приглядати ся сій книжечці та роздумувати над сим, яким побитом вона попала в антикварню Ігля у Львові. До заголовної карти була приклеєна карточка з ч. 20, а під тим видрапаний підпис, котрий однак можна було з трудом відчитати: „Ярослав Головацькій“. Нема сумніву, що хтось позичив у проф. Якова Головацького (котрий прибрав був собі імя Ярослав), і як доволі часто у нас діє ся, не звернув її власникови, а продав антиквареви.

Цікаво буде тепер застановити ся над тим, як дістала ся та книжечка Я. Головацькому, бо се кидає певне світло на літературні і умові взаємини в тих часах між Галичиною й Україною. М. Костомарів видав „Українські баллади“ весною 1839 р.¹⁾ і неперечно зараз доручив їх своему приятелеви І. І.

¹⁾ Гл. Литературное наслѣдіе Н. И. Костомарова, Слб. 1890, Автобіографія стор. 32.

Срезневському, з котрим пробував літом 1839 в монастирі в Хоросеві під Харьковом. Срезневський виїхав після того у вересні 1839 р. з Харькова в славянські землі для дослідів славянських язиків¹). Ся наукова проїздка через Москву, Петербург, Берлін і Прагу тревала чотири роки. Весною 1843 року відвідав Срезневський Хорватів, а після подорожи по Угорщині в липні 1843 р. завернув до Галичини і опинив ся у Львові дня 19-го липня і прожив тут 19 днів²). У Львові, як пише в листі до матери, познакомив ся з нашими письменниками Вагилевичем, Головацьким, Зубрицьким і Йосифом Левицьким, найшов у них альманах Корсуна Снїпъ, що видав ся йому дивоглядним задля правописи, а також замітив, що з одушевленем читали вони повісти Квітки Основяненка³). Нема сумніву, що тоді між ними йшла розмова про українське письменство на Україні і в Галичині і або при сій нагоді передав він Я. Головацькому або, як запевняє др. Свенціцький, переслав з іншими книжками⁴) „Українські Баллади“ І. Галки, котрі опісля попали в антикварню висше згаданим способом, а на останку в мою книговню. Є се один з доказів, як навязували ся літературні і умові взаємини між Україною й Галичиною і як витворювала ся у нас ідея спільного з Україною письменства.

¹) *ibid.* стор. 38. — А. А. Грушевскій. Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова, Спб. 1908, стор. 24.

²) Русскій Біографическій Словарь, Спб. 1909. И. И. Срезневскій, стор. 281. И. С. Свѣнцицкій, Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. Спб. 1906, стор. 71 і сл.

³) Живая Старина, отдѣленіе этнографіи Императ. Русск. Географ. Общества подъ редакцію В. И. Ламанскаго, Выпускъ І. Годъ III. Спб. 1893. — Путевыя письма И. И. Срезневскаго къ матери (1839—1842), стор. 474—475.

⁴) И. А. Свѣнцицкій *op. c. st.* 73.

Лукіян Кобилиця.

Подав *Титко Ревакович*.

Осип Федькович оспівав гуцульського героя в поемі п. з. „Лукіян Кобилиця“.¹⁾ Кобилиця був Гуцул, газда з Путилова-Сторонця на Буковині, котрий майже 10 літ боровся за гуцульські права, що їх дідичі вкорочували. Покійний Кастан Пірошка — він яко секретар ц. к. староства в Кіцмані помер 1894 р. в 73 році свого життя — оповідав мені про Кобилицю такі подробиці:

„Коли я був 1842 р. на практиці при ц. к. Окружнім Уряді (к. к. Kreisamt) в Чернівцях, дали дідичі з гуцульських гір знати, що Гуцули збунтувалися, перестали панщину робити, перестали панщиняні данини дідичам давати і заволоділи дідицькими лісами, повиганявши відтам дідицьких побережників. Окружний староста (Kreishauptmann) Збишевський зареквірував три компанії війська з Чернівців, з Серету і з Коломиї та виїхав з військом і зі мною, яко протоколянтом, на політичну комісію в Гуцульщину. Перед політичною комісією була вже судова комісія з Чернівців на Гуцульщині. Але безділа,²⁾ бо ніхто з Гуцулів не ставав перед нею до переслухання. Збунтувалися були Гуцули з Вижниччини, Путилівщини, з так званого русько-кімполонгського (довгопольського) округу — кільканайцять громад, де дідичами були Ромашкан Міхал, Джурджован старий і сліпий, Айвас Грегор і його брат, Фльондори, граф Льоготеті і ин. Збунтувалися тому, бо дідичі збирали з них більші данини (вівці, бриндзю і т. п.), ніж після права належало ся. Найгірші з тих дідичів були Ро-

¹⁾ Гл. Поезії О. Ю. Федьковича, вид. д-ра Ів. Франко, Львів, 1902, ст. 165—170.

²⁾ Безділа = даремнє, на дармо.

машкан і Джурджован, Тоді, підчас того бунту, був мандатором в Путилові-Сторонці Адальберт Гординський.¹⁾ Гуцули хотіли мати вільні ліси і пасовища, та щоби їх не здирано понад обов'язок приписаний правом.

„Коли ми в супроводі війська приїхали у Путилів-Сторонець, були по верхах тисячі Гуцулів зібраних, Гуцули заховувалися спокійно. Так само військо не задиалося з ними, так що до проливу крові не прийшло. Громади Путилів-Сторонець, Плеска, і інші удержували 3¹/₂ місяця військо, від 14 падолиста 1842 до лютого 1843. Дідичі не причинювалися через той час до удержання війська. Комісія урядувала в Путилові-Сторонці. Уряд хотів конче іміти в свої руки Лукіяна Кобилицю, бо він був головою бунту. Він усім орудував і Гуцули його наказів слухали. Але нарід ховав його добре, так що він не міг впасти в руки властям. Аж в кінці впав. Про спосіб, як його зловили, є дві версії. Одна, що якийсь капраль перебрався за Гуцула, пішов у гори і в той спосіб відкрив хижку, де Кобилиця скривався. А друга версія, що військова патруля побачила в горах в Плесці світло у хижі вночі, а коло хижі много Гуцулів, і так відкрили сховок Кобилиці“.

Дальше оповідав пок. Каєтан Пірошка:

„Лукіян Кобилиця був чоловік середнього росту, дуже сильно збудований, широкоплечий, з невичайно гарною головою о дуже інтелігентнім виразі лица. Красні чорні кучері спливали на його сердак. Великі, чорні, бистрі очи, орлиний гарний ніс, чорний вусок і чорна еспанська борідка надавали йому подобу еспанського гранда. Він відповідав з великою гідністю і клав натиск на те, що „ліси наші“, і що з Гуцулів дідичі здирають неналежні данини. Уряд бачив, що помимо ув'язнення Кобилиці Гуцули держаться при своїм опорі, а причину опору бачив у Кобилиці. Уряд мав переконанє, що якби Кобилицю в очах народа понизити і його бити, то Кобилиця стративби на повазі і тоді можна би опір Гуцулів зломити. В тій ціли зачато Кобилицю шиканувати, старанося вивести його з терпеливости, щоби він спалахнув гнівом, комісію образив, а тоді вже — так гадали — можна би його публично бити і німб його поваги знищити. Та даремні були усі заходи, щоби Кобилицю з терпеливости випровадити. На всі атаки він відповідав спокійно і з великою гідністю. Політична комісія передала Кобилицю судовій

¹⁾ Отець поета Осипа Федьковича.

комісії,¹⁾ яка рівночасно з політичною в Путилові-Сторонці 3¹/₂ місяця урядувала. Лукіяна Кобилицю засуджено тоді мабуть на рік криміналу.“

Тільки оповів секретар Пірошка.

В місячнику „Правда“ за падолист 1888 сказано ще про Лукіяна Кобилицю, що він розпочав 1845 або 1846 року великий процес із урядом о привернене давного панщиняного закона, званого „хрїзов Гіки“, управильняючого панщиняні обовязки українсько-кімполюнґського округа; що ходив у тій справі до Відня, до цісаря; що по повороті з Відня був у Чернівцях арештований і сидів у Чернівцях в криміналі аж до 1848 р., а потім просто з криміналу попав яко посол Гуцулів буковинських межі конституційних репрезентантів і праводавців українського народа. Засідав він в австрійськім парламенті в Відни і в Кромерижі. Що стало ся з Кобилицею, коли генерал Віндішгрец віденську революцію насильно здавив і коли австрійський парламент розпущено, не знати. Говорили, що Кобилиця порозумівав ся з малярськими повстанцями, особливо з повстанським генералом Бемом, котрий оперував у Семигороді. Тільки се певне, що Гуцули не піднесли оружного повстаня. А що з самим Кобилицею стало ся та який його кінець був, ніхто не знає сказати.

¹⁾ Будучи перед 30 роками судією в Садагорі під Чернівцями, розпитував я в старих реґістратурах ц. к. Краєвого ряду (Landesregierung) і ц. к. Краєвого суду в справах карних в Чернівцях за актами справи Лукіяна Кобилиці і Гуцулів. Але тих актів вже не було. Мабуть якийсь пекулярний урядник чужинець »вишкартував« іх, т. зн. викинув з реґістратури, потім іх правдоподобно продано на вагу купцям до завиваня товарів.

Епізод із життя Антона Могицького.

Подав *Кирило Студинський*.

В моїй студії про „Львівську духовну семінарію в часах Маркіяна Шашкевича“ (Львів, 1916, стр. СХІ—ІІ) розказав я про двох питомців ІІ р., Павла Білинського та Ів. Должицького, які не тільки, що дня 8. ІІ. 1841 р., одіти в реверенди пішли в часі викладів до господи Добровольського і там в пісний день великого посту їли м'ясо та пили пиво, але в додатку ще донесли ректори, дрови Григ. Яхимовичеви, будьто би в тій самій господі, в окремій комнаті, забавляли ся нео-презвітер Йоахим Чорниш і кандидат на священика, Ант. Могицький.

Консисторія зарядила слідство. Йоахим Чорниш дав докази, що саме дня 8. марта сповідав у волоській церкві жовнірів до год. 11¹/₂, почім відправив тиху службу Божу, після якої вступив на кілька хвиль до о. Мацькевича, відки вернув прямо домів на обід. На доказ правди, виказав ся о. Чорниш свідоцтвом пароха волоської церкви, о. Івана Липницького, з якого виходило на яву, що він в днях 8, 9, 11, 14, 15, 16 і 17 марта о год. 7. рано являв ся в церкві, сповідав жовнірів, відправляв богослуженя а деколи парастас, почім вертав до презвітеріяльного дому та що його поведене вповні відповідало достоїнству священика.

Рівнож не міг бути о. Чорниш в господі Добровольського дня 8-го ІІ по полудни, бо враз з неопрезвітерами відправляв в церкві св. Юра повечеріє, вечеряв разом з ними, а опісля викладав їм про обряди, що вони, без сумніву, потвердять. В той день не мали нео-презвітери права, виходити з дому, отже ніхто з них після обіду з хати не видаляв ся. З Антоном

Могильницьким о. Чорниш взагалі ніколи в ніякім місці разом не був.

З переслухання о. Чорниша вийшло на яву, що донос згаданих питомців на нього був видумкою і клеветою.

Не инакше стояла справа з Антоном Могильницьким, хоть деякі позори свідчили против нього.

Антін Могильницький приїхав в місяці лютім 1841 р. до презвітеріяльного дому та дня 20. II. усунено його від свячень, бо Жид Ізраїл Зельцер явив ся з жалобою в консисторії, що Могильницький винен йому вісімдесять злр., які мав звернути ще в перших днях падόлиста 1840 року. Був се лихварський довг, бо Могильницький дістав від Зельцера всего пядесять злр., а підписав вексель на 80 злр. Жиди радо давали тоді питомцям гроші, бо знали, що консисторія ні одного з них не висвятить, доки гроший не зверне. Відсуване від свячень виправдувала консисторія влучним, чи не влучним вияснюванем канонів: „*canones enim sacri aere alieno operatos ab ordinibus sacris arcere jubent*“. Що відсуване від свячень давало нагоду всяким лихварям до надужить — се річ певна і саме ті надужитя спричинили, що з часом консисторія заявила, що жалоби на довги питомців не будуть перепόною до свячень. Від тоді щезли лихварі та всякого роду надужитя. Відсуване від свячень з причини довгів вводило питомців в крайно розпучливе положене. Лишені свячень, а тим самим хліба, вони або були тягаром родини, або грязли в нові довги, а що найприкрійше, на них тяжіло клеймо сповненої провини перед світом, який не входив близше в справу, ані в причини нещастя питомця, а до осуду консисторії докидав свої власні, нераз незаслужені здогади і підозріваня.

В такім скрутнім положеню найшов ся Антін Могильницький. Він старав ся добути гроші, щоби втихомирити лихваря і дня 8-го марта був до години 10¹/₂ рано в презвітеріяльнім домі, почім пішов до приватного дому Добровольського і там около полудня закінчив угодово справу з Зельцером. В господі Добровольського він не був, а до мешканя входив не через господу, тільки бічними дверми через коритар. При підписаню угоди не ставлено ніякої їди, ані напиктів. Справедливо зазначавав Могильницький, що колиби він навіть був у господі, то не мавби потреби того випирати ся, бо не оставав тоді під приписами презвітеріяльного дому, не носив духовної одежі та з конечности харчував ся по реставраціях. З о. Чорнишом Могильницький

дня 8. марта взагалі не бачив ся а протягом пяти літ студій в приятні з ним не жив і не товаришував.

Коли консисторія виточила Могильницькому слідство, він пішов до семінарії дня 13. III. і питав пит. Білінського, на якій основі свідчив против нього. Білінський заявив при свідковій Дорожинським, що він його, правда, в господі не бачив, а тільки по кашлю пізнав, а коли Могильницький виказав йому недорічність, Білінський сказав: „Ja Pana u Dobrowolskiego wprawdzie nie widziałem, ale tego samego dnia widzieliśmy Pana idącego do Przewiel. X. Rektora (дра Гр. Яхимовича), więc nikt inny mię nie podał, tylko jeden Pan. Dla tego, kiedy ja mam cierpieć, słusznie też, żeby się i Panu coś upiekło!“ Могильницький признавав, що частійше ходив до ректора, але тільки в тій цілі, щоби просити о раду у своїм клопоті з Жидом.

Слідство против Могильницького віддано крил. Іванови Барусевичеви, котрий хотів справу поладнати по людськи і виготовив реферат із внесенем, щоби о. Чорниша і Антона Могильницького признати невинними („visum est Consistorio illos pro insontibus declarare“), але, очевидно, иньші члени консисторії супротив Могильницького не були такої самої гадки. Реферат о. Барусевича перечеркнено, а на його місце вписано нове decretum, яке враз із протоколом переслухання Могильницького подаємо в цілости.

Ант. Могильницького признано винним, що позичив у Зельцера гроші і на час їх не звернув, що підписав дня 26. V. 1840 р. вексель на 80 злр., хоч дістав до рук тільки 50 злр., що ще хотів дня 13. II. 1841 р. виставити Жидови посвідку на дальших 13 зл. конв. мон., щоби тільки сей відкликав жалобу, хоч тих гроший не одержав. Такий чоловік, по гадці консисторії, не заслуговував на довіре, а хто привик гроші позичати, а їх не звертав, мігби в будуччині, на становищи священника, користати також із церковних гроший.

Консисторія звертала рівнож увагу на се, що за часів побуту Могильницького в семінарії повстало против нього підозріне, що він має „proclivitatem ad potationes“, від чого він повинен відзвичаїти ся, бо всякі наслідки мусів би опісля собі приписувати¹⁾ Остаточно рішила консисторія припустити Ант.

¹⁾ Пиянство приписували Могильницькому й польські конспіратори в часі його семінарійних студій може й безосновно, а тільки ізза приналежности його до гуртка еторонників Шашкевича, противних польській пропаганді.

Могильницького в найближшій речинці до свячень, але під умовою, що він відбуде раніше 3-днівні реколекції і напише розважане про ті провини, які йому закинено.

Нема сумніву, що Могильницький мусів піддати ся засудови, хоть не завинив, хоть дня 8-го марта 1841 р. в господі Добровольського не був, хоть підписав вексель на висшу суму не без вини консисторії, яка питомців обтяжених „aere alieno“ відсувала від свячень, хоть він не користав з церковних грошей, бо ще не був священиком, а висновок консисторії на тему сих грошей був що найменше непедагогічним, обидним і кривдячим для Могильницького.

Замітне й те, що за саме підозріне „proclivitatis ad potationes“ з богословських часів карано рівнож Могильницького доперва тепер, а консисторія не звертала на се уваги, що саме відсунене від свячень ввело його в дуже трудне положене, на яке він в своїм оправданю вказував та хто знає, чи воно не викликало, або й не степенувало у него наклону „ad potationes“.

На мою гадку на такий острый присуд консисторії против Могильницького зложила ся конфіскаата його вірша в честь архикнязя Франца-Карла з боку митр. Мих. Левицького, та анонімний протест против неї, висланий до віденської „Polizeihofstelle“, в яким митрополита висміяно, а якого автором, може й не без причини, уважано Могильницького¹).

На всякий спосіб, присуд консисторії не був ані щасливий, ані справедливий.

I.

*Протокол переслухання Антона Могильницького (17. III. 1841 р.)
ad 1069 ex 841.*

Protocollum in sequelam ordinationis Illustrissimi ac Reverendissimi Metropolitanii Consistorii dno 16-a Martii a. c. № 959. cum absoluto theologo hujatis Archidioecesis, Antonio Mogielnicki, ad relationem Rectoratus Seminarii Generalis dno 11-a Martii a. c. № 91. exhibitum, quod idem die 8-a Martii a. c. in publica caupona

Вони в своїх евіденційних реєстрах провідників українського руху в 30-их рр. записували й Могильницького, характеризуючи його коротко і досадно: „Mogilnicki, teolog 3. r., dziubaty, także pijak“. (Гл. Др. В. Щурат: Чорна книга, Діло, 1912, ч. 133). В актах семінарії я не стрінув навіть натяку, щоби Мог., еміnentист при іспитах, мав наклін до горячих напиків.

¹) Про се писав я докладніше в моїй студії до „Кореспонденції Якова Головацького“ (1835—49) п. в. „Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в літах 1833—47“ стр. XLVI—IX.

cujusdam Dobrowolski fuerit, Leopoli die 17-a Martij 841. per infrascriptum assumptum.

1) P. Mogielnicki ma do Protukułu ninieyszego zeznać, czyli był dnia 8-o Marca 841. na szynku niejakiego Dobrowolskiego?

1) Dnia 8-go Marca 841. niżej podpisany bawił w Domo (sic) presbyterialnym pod N-rem 10. do godziny pół do 11-tej zrana, potem udał się do miasta, żeby się mógł pogodzić z żydem, ktoren go o dług był oskarżył, co też stało się między godziną 11-tą i 12-tą; lecz nie na szynku, ale w domu familiynym prywatnem, co i sam P. Dobrowolski pod przysięgą zeznać jest gotów.

2) W tém czasie podpisany żadnych Alumnow nie widział, również też od nich widziany nie był; gdy albowiem podpisany dnia 13-go przyszedłszy do Seminarium, zaczął Bilińskiego pytać, kiedy to się stać mogło, o czem podpisany nie wie, tedy Biliński mówił nayprzod [2] przy świadku Dorożyńskim, że on nic wprawdzie nie widział a po kaszlu poznał, że podpisany zna(j)duje się w drugim zamkniętym pokoju; gdy zaś podpisany zaczął mu pokazywać niedorzeczność takiego wniosku, tedy Biliński mówił pomieszany: „Ja Pana u Dobrowolskiego wprawdzie nie widziałem, ale tego samego dnia..widzieliśmy Pana idącego do Przewiel. X. Rektora; więc nikt inny nię nie podał, tylko jeden Pan. — Dla tego, kiedy ja mam cierpieć, słusznie też, żeby się i Panu coś upiekło!“ — Prawda, że Podpisany więcej razy chodził do Przewiel. X. Rektora, ale tylko w tem celu, żeby mógł osiągnąć jakowąś radę, w swoim kłopotcie ze żydem.

3) Podpisany, Bilińskiego znał tylko z widzenia — Dołżyckiego zaś dotychczas jeszcze nigdy nie widział, więc nie mając ani znajomości, ani żadney urazy, nie mógł o nich ni źle, ni dobrze mówić — tym mniej z niemi w jednym szynku zabawiać. —

4) Z X. Czornyszem podpisany tego dnia się nie widział; a zresztą i przez pięć lat w szkołach nigdy z nim towarzystwa i przyjaźni nie zawierał.

6, (має бути: 5) Z resztą podpisany od dnia 20-go Lutego od wyświęce-[3]-nia oddalony, nie zostaje pod regułą Domu Prezbyterialnego i nie nosi sukien Duchownych; a nie mając pewnego przybytku i pożywienia, równie też nie wiedząc, dopóki w tey niepewności będzie zostawał, — musi czasem głodem przynaglony pójść do Traktyerni na objad, bo niema żadnego przyjaciela, który by go we Lwowie daremnie chciał karmić; ale że w ten czas, w tey godzinie, na szynku u Dobrowolskiego nie był, o tem może i sam Dobrowolski i dwa żydzi zaświadczyć, z któremi dnia tego robił ugodę. —

Lwów, dnia 17-go Marca 841.

Anton Mogilnicki mp.

2) Czyli P. Mogielnicki ma do powyższych swoich odpowiedzi co dodać, lub z tychże co uiać?

1) Do punktów powyższych ma podpisany tylko to dodać, że podczas swego bycia względem pogodzenia się o dług, w domu

familiynym tego Dobrowolskiego, wchodząc nie przez Szynek, ale drzwiami pobocznymi z Korytarza, ale nie w szyńku, żadnego traktamentu, jedzenia i picia nie rozpoczynał, tylko jedynie zajęty był ukończeniem swej ugody, co też około godziny 12-tej nastąpiło. A gdy więcey niema nic ani dodać, ani ująć, — gdy sobie w swym przykrym [4] położeniu inaczey nie mógł postąpić, więc uprasza naypokorniey, żeby mu to przebaczonem być mogło i żeby Nayprzewieleb. Konsystorz, takowe zmyślone wyznania, jak są słowa Bilińskiego, na szkodę podpisanego, który już przez cztery tygodni dosyć ma zmartwienia, nie raczył użytkować. —

Antonius Mogilnicki mp.
Absolutus Theologus

Hisce clauditur Protocollum

Ioannes Barusiewicz
Scholasticus Archicathedralis.

II.

Rішення львівської гр. к. Консисторії (29. IV. 1841. р.)
1069/gh. praes. 18-a Martii 841.

Barusiewicz Ioannes scholasticus Archicathedralis dtto 18-a m. c. ad ordinationem dtto 16. m. c. substernit protocolla cum presbytero Ioachimo Czornysz et ordinando Antonio Mogielnicki assumpta, cum opinione, quod primus reprehendi non possit, cum die 8-a Martii in domo cauponis Dobrowolski non fuerit, alter quoque non sit culpandus, cum in hac domo tantum Judaeum pacificaverit.

In protocollo cum Joachimo Czornysz assumpto idem sub conscientia edixit, quod die 8-a Martii a. c. mane in domo Dobrowolski non fuerit, et producit testimonium Cancellarii Archicathedralis Lipnicki, quod illa die mane in ecclesia civitatensi spiritualia officia absolverit, post prandium quoque non fuit, tanto minus cum socio Mogielnicki, quocum nunquam familiaritatem habuit.

Iam vero Mogielnicki Antonius confessus, quod eadem die mane circa horam 11-am et 12-am in eadem domo fuerit, in qua tantum Judaeum pacificaverit.

Pro Antonio Mogilnicki absoluto theologo et at ordines sacros aspirante

Decretum

Aspirans ad ordines sacros absolutus theologus Antonius Mogilnicki iam in termine praecedente ad presbyterium susceptus et promovendis ad sacros ordines [2] adscriptus erat; ob querelam tamen cujusdam Judaei Israel Selzer, cui iam antea mutuo acceptam notabilem quotam pecuniae in termino ad initium Novembris 840 praefixo non restituit, recedere et etiam ex presbyterio coesse (sic) debuit; canones enim aere alieno oneratos ab ordinibus sacris arcere jubent.

Fassus est autem ad coram ipsemet Mogilnicki, quod apud praedictum judaeum solummodo 50 fr. M. C. mutuo acceperit, scriptum autem debitorium sub die 26. Maji a. el. pro 80 fr. M. C. dederit, quia secus judaeus pecuniam nullam dedisset. Porro suspicandum etiam venit, quod Mogilnicki aliud scriptum pro 13. fl. M. C., quia hanc quotam acciperet, die 15. Februarii A. C. judaeo Selzer dederit eo nonnisi fine, ut hunc judaeum a quaerela contra se exhibenda retineret.

Exorbitantes usuras et canones ecclesiastici et leges civiles severissime prohibent. Non tantum autem extorquens hujusmodi usuras, sed etiam eas promittens culpaе obnoxius est, et in praesenti casu Antonius Mogilnicki accipiens a judaeo 50 f. scriptum autem pro 80 f. subscribens, vel maximam meruit reprehensionem, fecit enim more illorum, qui pecuniam quoquo modo mutuare student, de restitutione nec quidquam cogitantes, ostenditque se ad dilapidandam pecuniam et contrahenda debita prorum esse, qui pravus habitus facile eum inducare posset, ut dein in officio Curati alicubi institutus [3] pecuniam etiam ecclesiasticam dissipare praesumat.

Praeter haec, idem Mogilnicki jam in tractu studiorum incurrit suspicionem proclivitatis ad potationes, cui turpi proclivitati, nisi penitus renuntiaverit, viderit, ne deinceps sibimet ipsi et statui ecclesiastico opprobrium conciliet.

Juste itaque idem Antonius Mogilnicki in termino praecedente ad ordines sacros admissus non fuit, et admissio haec in proximo termino ea nonnisi lege locum habere potest, ut susceptus denuo ad presbyterium statim recollectiones spiritus per tres dies se accingat, naevos suos superius expositos, ob quos jam nunc se graviter afflictus esse sentit, meditetur, meditationesque suas in scripturam redactas Praeposito domus presbyterialis exhibeat, qui postquam perspexerit sperandum fore, ut Antonius Mogilnicki in posterum suos naevos constanter evitet, eundem promovendis ad ordines sacros adnumerabit. Leopoli 29. Apr. 841.

2) Praesens decisio communicanda est b. m. Rmmo Praeposito domus presbyterialis pro notitia et directione.

Др. Григорій Яхимович в ролі цензора.

Подав *Кирило Студинський*.

В публіцистичній студії Як. Головацького, виданій в Йордана: „Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft“ за рік 1846 під анонімом: Hawrylo Rusyn, читаємо на стр. 371—2 отсі слова, звернені против митр. Михайла Левицького і руського цензора д-ра Венедикта Левицького.

„Endlich übt der Metropolit seinen Einfluß sogar auch auf die Censur, oder eigentlich auf den Censor der russinischen Bücher, der sich häufig bei S-r Excellenz Rathes erholt. Wo der hierarchische Druck so weit reicht, daß man einen Aufsatz de Lamartine's „Über die Pflichten des geistlichen Standes“, den ein Laye in's Kirchenslavische übersetzte und zwar nach einer polnischen, in einer inländischen Zeitschrift erschienen Übersetzung, zum Druck nicht zuließ..: wie ist unter solchen Umständen ein literarisches Leben möglich?“

Між актами львівської духовної семинарії найшов я переписку консисторії з тодішнім ректором д-р. Григ. Яхимовичем, яка нам цілу справу ближше пояснює.

Незвісний нам по імені світський чоловік, що скрився під анонімом Stephanus ex Dolina ad fluvium Tyras, переклав невеличкий розділ Lamartin-a про обовязки пароха на церковно-словянську мову в тій ціли, щоби його видати печатню для ужитку питомців. Переклад вислав він в р. 1838 до цензури, яка може й не мала сумнівів, що його можна видати, але вважала умісним спитати духовної власти і відослала його митрополитальній Консисторії з тим, щоби вона рівнож висловила свою гадку, чи він надає ся до ужитку кандидатів дух. стану.

Консиссторія віддала переклад до оцінки др. Григ. Яхимовичеви і його оречене заважило остаточно на долі видання.

Замітне в цілій справі те, що наш перекладчик не користувався французьким оригіналом, тільки польським перекладом, який явився в „Przyiaciel-ю chrzesciańskiej prawdy“ Rocznik II, Zeszyt I за рік 1834 на стр. 44—53 п. з. „Czem iest, iak wiele dobrego działa w towarzystwie katolicki pasterz. Uczucia IP. Lamartine“. Польський переклад опертий рівнож не на французьким оригіналі, тільки на німецьким перекладі часописи „Katholik“ з р. 1832 (місяць май) стр. 182 і д., що у вступі відмічено.

Цілий, невеличкий розділ Lamartin-a писаний з великою жичливістю і признанєм для французького духовенства, яке серед тяжких, матеріяльних відносин, серед переслідовань та поневірки ставало в пригоді свому народови, несло йому моральну і матеріяльну підмогу та уміло стояти на сторожі віри, обичайности, причім визначувалося розвагою і пошанованєм власного достоїнства.

Всі ті прикмети хотів бачити перекладчик між нашим духовенством і рад був вщипити їх в питомців при помочи свого перекладу. Тимчасом духовна власть станула на попереk його намірам і видане перекладу спинила.

Гадки цензора Венед. Левицького про переклад ми не маємо і тому не можемо нічого про неї сказати. За те інтересним є оречене д-ра Григ. Яхимозича, який заявив, що переклад не надається до печати з огляду на зміст і на внішний вигляд. Змістови закинув Яхимович те, що автор доторкнувся побіжно тільки деяких сторін життя священника та що святе письмо вважає немовби одиноким жерелом християнського обявленя. Навіть похвала Lamartin-a для священника, що проходиться по городі з молитвословом та молитви і пісні відправляє, не припала Яхимовичеви до вподоби. Він вважав її незгідною з наукою Христа, висловленою в пятій главі Матея, вірш 5 і б., а про Lamartin-a зазначив, що він був більше поетом, чим богословом.

Ся останна замітка вказує нам на дійсну причину заборони перекладу. Тодішня духовна власть не могла погодитися з тим, що світський чоловік, не богослов, смів говорити про достоїнство і задачі священника і тому підніс Яхимович заміти против Lamartin-a, які в дійсности не вдержують ніякої критики. Можлива річ, що консиссторії звісним було, що й перекладчиком був світський чоловік; а се ще більше їй не подобалося.

Що мій здогад не голословний, вказує на те ся обставина, що в р. 1839 митрополит Левицький велів сконфіскувати цілий наклад вірша пит. Антонія Могильницького „Радостное привитаніє Ерц Герцога Францѣшка Карла 1839“, бо автор важив ся витати князя в імени клиру, до чого тільки митрополит вважав себе управненим. (Пор. кореспонденція. Як. Головацького 1835 до 49 в моїй студії стр. XLVI—IX).

Але, мабуть, не помилимо ся, що на рішене Яхимовича в справі недопущення до друку перекладу з Лямартіна вплинула чимало й ранша поява польського перекладу в *Przyjaciełu chrześciańskiej prawdy*. Не міг той факт промовити за потребою популяризованя сього твору в тім часі, коли ціле гр. кат. духовенство стануло до завзятої боротьби з *Przyjacielem chrześciańskiej prawdy* і його видавцем лат. єпископом Корчинським, осуджуючи їх від 1835 р. на всіх соборчиках та спонукуючи єп. Снігурського до поданя зажаленя самому цісареві (гл. Укр. рус. Архив, т. XII, ст. 204—213). А що до „Радостного привитанія“, то можемо на основі перехованого у д-ра Шурата цензурного манускрипту зауважити, що цензор Канкоффер положив на нїм 24. вересня 1839 р. помітку: „*Imprimatur ad usum privatum*“. На тім рішеню цензора міг оперти ся митрополит і заборонив ширити вірш прилюдно, якого кілька соток примірників, переховує ся ще й по нині в архіві львівської, духовної семинарії.

Більше стійности мають замітки Яхимовича під оглядом мови. Перекладчик не знав ані народної, ані церковно-славянської мови. Його переклад, як се видно з поданих Яхимовичем взірців, був незрозумілий. Поодинокі слова вибирав він з лексиконів не конче щасливо. Мова була тяжка і коли французький оригінал, а навіть польський переклад визначав ся красою слова, про переклад нашого анонімного Стефана з Долини сего сказати не можна. В сім напрямі можна вповні з др. Яхимовичем згодити ся. Впадає одначе в очи, що й сам рецензент не визначав ся знанєм мови, коли обурював ся, що Стефан з Долини називав священника „пастыр-емъ“, бо під ним можна розуміти також звичайного пастуха, а не є вказаним, „*daß man katholische Priester Pastoren nenne*“. Та про щось подібного перекладчкови навіть не снило ся.

Так покінчила ся чи не перша в нашім письменстві проба перекладу Lamartin-a, великого французького письменника-поета, історика і державного діяча, з якого творів била струя глибокої прихильности для церкви, віри і духовенства. Урядову пере-

писку в справі перекладу вважаємо умісним подати при наших замітках.

I.

№ 1663.

Manuscriptum de officiis curatoris animarum ab Authore, qui celato genuino suo Nomine, se Stephanum ex Dolina ad fluvium Tyras, compellare arbitratus est, concinnatum, caeteroquin autem Articuli in Opere Przyjaciel Chrzescianskiej prawdy Rocznik II Zeszty I pag. 45. et sev. occurrentis, versionem slavicam exhibens, una cum Nota CR. Officii Revisionis librorum dtto 15. m. c. № 511. communicatur in adnexo V. Rectoratui Seminarii pro depromenda opinione, utrum lectionem hujus versionis Alumnis Seminarii, quemadmodum author intendit, utilem fore, eoque ipso consultum esse censeat, ut eadem imprimatur et deinde usus exemplariorum Alumnis permittatur. Leopoli die 26. Maji 838 *Barwiński* Grlis Vrius.

На 4 стор. адреса: а Consistorio Metrop. r. g. c. Leop. № 1663. V. Rectoratii Seminarii grlis r. g. c. Leop. Exoffo hic loci і дописка Гр. Яхимовича: № 189. praes. 1. Junii 838.

II.

№ 189. praes. 1. Junii 838.

Metrop. Consistorium dtto 26 Maji a. c. N. 1663. communicat Manuscriptum de officiis parochorum tractans, a quopiam Stephano ad fluvium Tyras concinnatum, pro praestanda opinione, num operis hujus lectio Alumnis proficua foret et num consultum sit illud imprimatur et Alumnis exemplaria prouti intendit Autor, distribuatur.

Hochwürdiges Metrop. Konsistorium! Mit Erlaß Eines Hochwürdigem Metropolitan-Konsistoriums vom 26. May 1. J. Zahl 1663. wurde dieses Rectorat angewiesen einen gutächtlichen Bericht zu erstatten, ob die mitgethellte und hier $\frac{1}{2}$ zurückgehende von einem unbekanntem und sich bloß mit dem angenommenen Namen Stephan aus Dolina am Dniester bezeichnenden Verfaßer bearbeitete Abhandlung über die dem Seelsorger als Staatsbürger obliegenden Pflichten, den Zöglingen nützlich und somit ihre Drucklegung rathsam wäre.

In Befolgung dieses Auftrags glaubt das Rektorat bemerken zu müssen, daß die erwähnte Abhandlung weder in Hinsicht des Inhaltes, noch in Hinsicht der Einkleidung zur Drucklegung geeignet sey.

Was den Inhalt selbst anbelangt, so ist aus demselben ersichtlich, daß der Verfasser des hier übersetzten Artikel H. Lemartn, der gewiß ein besserer Dichter als Theolog ist [2] gar nicht die Absicht hatte die einzelnen Pflichten der Seelsorger darzustellen, er bemerkt nur Einiges über den wohlthätigen Einfluß des Priesters, über seine Stellung in der bürgerlichen Gesellschaft,

giebt auch manche Klugheitsregeln an, berührt bloß einige Pflichten, von denen keine einzige bestimmt gründlich und vollständig erörtert wird.

Es läßt sich nicht ersehen, welchen Vortheil die Zöglinge aus einer so seichten Darstellung der Obliegenheiten ihres künftigen Berufes, schöpfen könnten, die täglich eine manigfaltige Gelegenheit haben über diesen Gegenstand eine weit bessere Belehrung zu erhalten.

Ferner wird in dem Aufsätze die h. Schrift so emporgehoben, als wenn sie die einzige Erkenntnißquelle der christlichen Offenbarung wäre, was mit der kath. Lehre nicht übereinstimmt. Und es ist nicht logisch richtig, wenn der Verfaßer von dem Seelsorger als Priester nicht sprechen will, und doch von ihm als dem Ausspender der h. Sakramente redet, als wenn dieß nicht dem Priesteramte zustehen möchte. Herzerhebend findet der Verfaßer den Anblick eines im Freyen andächtig bethenden Priesters, was aber nur dann [3] stattfindet, wenn der Bethende sich unbemerkt glaubt, da eine absichtliche Schaustellung, das pathetische Einherschreiten mit dem Brevier ganz andere Gedanken und Gefühle hervorbringt und der Lehre Jesu nicht angemessen erscheint, welcher im Ev. Matth. 5 kap. 5 u. 6 Vers spricht: Wenn ihr bethet, sollt ihr nicht, wie die Heuchler seyn, welche gern in den Ecken der Straßen stehen und beten, damit sie von den Menschen gesehen werden. Du aber, wenn du betest, sehe in dein Zimmer, schließe die Thüre zu und bethe zu deinem Vater im Geheimen, und dein Vater, der ins Geheime sucht, wird es dir vergelten.

Die Gebrechen des Originals sind natürlich auch in der Übersetzung geblieben und noch mit neuen vermehrt worden.

Schon die gewählte Benennung des Seelsorgers mit *пастиръ* kann nicht gebilligt werden, denn abgesehen von der Zweydeutigkeit, welche entstehen könnte, wenn dieses Wort ohne allen Zusatz gebraucht wird und besonders auf dem Titel, wo man unter diesem Ausdrucke auch einen gewöhnlichen Hirt verstehen konnte, so ist es wenigstens nicht gebräuchlich, daß man katholische Priester Pastoren nenne.

[4] Seite 7 kommt der Satz vor: *кто олтаремъ служитъ, тому изъ олтари жити подобаетъ* = der heidnisch klinget, da in der kath. Kirche nur ein Opfer und ein Altar vorhanden ist. -

Der Satz S. 9 *он напечатав въ бѣдѣшнѣ поколѣни върѣс благонравіе божество и челоувѣчество и любовѣ* ist ein Unsinn, indem er übersetzt bedeuten würde: Er hat für die künftigen Geschlechter den Glauben, die Sittlichkeit, die Gottheit, die Menschheit und die Liebe gepflanzt.

Der Beisatz, welchen am Schluße der Übersetzer sich erlaubte, kann nicht gebilligt werden, da in demselben die griechisch kath. Priester herabgewürdiget, sie den evangelischen Pastoren gleichgestellt werden, da doch bei letzteren die Ehe kein Sakrament ist und eine Ehetrennung stattfinden kann.

Was die Darstellung anbelangt, so läßt sich voraussetzen, daß der Original Aufsatz, der von einem Dichter kommt, sich durch die Schönheit der Sprache auszeichnen mußte, aber dieser Vorzug, der bei jeder auch der vortrefflichsten Übersetzung sich vermindert, mußte hier beinahe ganz verschwinden, da dieser Aufsatz zuerst in die deutsche, aus dieser in die polnische und erst aus dieser in die ruthenische Sprache übersetzt wurde. Übrigens ist die Sprache des Übersetzers weder die Kirchen noch die Umgangssprache, sie besteht aus den im Wörterbuche aufgesuchten und unter Synonymen oft unglücklich gewählten Ausdrücken, von welchen der Übersetzer selbst wußte, daß sie entweder gar nicht, oder doch falsch verstanden werden könnten, was ihn auch bewog, einige in den Anmerkungen mit lat. Bedeutungen auszusetzen. Aus den vielen werden hier nur einige unpassende Bezeichnungen gesetzt. S. 3 приходъ parafia — не имий своего хотя свое имать = ist ein Widerspruch. честний образъ помишленна = szlachetny myslenia sposób.

Seite 5 pełny ludzkości исполнь челоуѣчества. Во języк tamten rozumieią wszyscy понеже рѣчь тую вси разумѣють — wyroczenia прорицалищемъ. Co się Rządu tyczy еже правительства касается сѧ.

S. 7 w scisley zażyłości въ тѣсной откровенности — parafian прихожанъ — Крау daje mu 750 franków правленіе даеть емъ 900 двью песатницъ — fundusz грошь основателний.

S. 8. Ubiegającego się za łakotkami i przysmakami — сладкихъ вещей вкишающа. — Z Brewiarzem съ требникомъ.

S. 9. On był ogniwem łancucha — он бѣ звѣномъ цѣпа оваго.

Am Schluße примѣромъ образования и живимъ образомъ подражаниа.

[6] Aus vorstehenden Bemerkungen ist ersichtlich, daß aus der Drucklegung des vorliegenden Manuskripts für die Zöglinge weder in Hinsicht der enthaltenen Belehrung, noch in Hinsicht der Sprache sich irgend ein Vortheil erwarten lasse, mithin die Drucklegung gar nicht angerathen werden kann.

Lemberg am 26 Juny 839.

Consistorium.

Seminar-Rektorat äußert sich über die mitgetheilte zum Druck bestimmte Handschrift zur Konsistor. Zahl 1660 ex 838.